

PARTIUMI FÜZETEK 30.



NAGYVÁRAD RÓMAI KATOLIKUS SZÉKESEGYHÁZAI

Péter I. Zoltán

**NAGYVÁRAD RÓMAI KATOLIKUS
SZÉKESEGYHÁZAI**

Péter I. Zoltán

**NAGYVÁRAD RÓMAI KATOLIKUS
SZÉKESEGYHÁZAI**

Kiadja

a Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Bizottság,
a Nagyváradi Római Katolikus Püspökség
és a Királyhágómelléki Református Egyházkerület

2004

A sorozatot szerkeszti:

Dukrét Géza

Szövegkorrektúra:

Mihálka Magdolna

Számítógépes tördelés:

Szilágyi Gabriella

Címlapon: A nagyváradi római katolikus bazilika

Hátlapon: A belső várudvaron volt egykoron

Szent László székesegyháza

Fényképek: Péter I. Zoltán

Készült

a Bihar Megyei Tanács

és az RMDSZ Bihar Megyei Szervezete

támogatásával

ELŐSZÓ

Az impozáns nagyváradi római katolikus székesegyház – amely Tempfli József megyés püspök kérésére 1991. december 16-án a Basilica Minor kitüntető címet kapta II. János Pál pápától –, 225 éve adott át nyilvános használatra. Az újonnan elkészült székesegyházat gróf Korniss Ferenc nagyprépost áldotta meg 1780. december 8-án és adta át a nyilvános használatra. A huszonnyolc évig épült székesegyházat Mária Terézia rendeletére gróf Kollonitz László erdélyi püspök szentelte fel 1780. június 25-én – ahogy Bunyitay Vince írta –, egy derűs, meleg nyári napon, fényes egyházi, katonai és rendi pompa mellett, ágyúdörgés, harangzúgás, zeneszó és a hívek tömegének áhítatos imái kíséretében. „Ezzel a váradi püspökség újraalapításának nagy munkája be volt fejezve.”

Azt követően, hogy Szent László megalapította Váradon a katolikus püspökséget hét évszázadnak kellett eltelnie a bazilika felszenteléséig. A viharos évszázadok során a város és az egyházi építmények is többször elpusztultak, de mindig volt hit és erő a váradiakban az újraalapításhoz az újjáépítéshez. Ebben a kis könyvben Várad eddigi székesegyházait mutatjuk be a dokumentumok alapján, természetesen nem kiragadva az eseményekből, hanem a kor történelmének vázlatos bemutatásával együtt.

Az első Árpád-kori székesegyházat a várban még Szent László építette 1083 körül, amelyet később a 14. században gótikus stílusban kibővítettek. Egy földrengés 1443-ban ledöntötte a székesegyház keleti tornyát, elpusztítva a sekrestyét a kincstárral együtt, de Szent László hermája sértetlen maradt. Két év elteltével Vitéz János lett a váradi püspök. 1446 nyarán, a rákosi országgyűlésen az ország kormányzó-jává választották Hunyadi Jánost. A kormányzó fő tanácsadója Vitéz János váradi püspök lett. Hunyadi János a földrengéskor megrongálódott székesegyház felújítását támogatni kívánta a pápai udvarba küldött supplicatiói által. A kormányzó búcsúengedélyért folyamodott 1449-ben, Vitéz János püspökkel együtt, hogy a Zsigmond király által

megkezdett nagyszabású építkezést folytathassák. Hunyadi következő supplicatiói 1450-ben keltek – Balogh Jolán kutatásai nyomán –, V. Miklós pápa ekkor először Hunyadnak és családjának engedte meg, hogy a váradi székesegyházat látogatva, ugyanazzal a búcsúengedéllyel élhessenek, mint Róma nagy bazilikáinak a látogatói, amit rövidesen bizonyos feltételekkel kiterjesztett az ország hívő lakosaira is. Ezek a búcsúengedélyek a váradi székesegyházat a nagy bazilikák (Basilica Maior) rangjára emelték. Ez a bazilika Várad második székesegyházának számított, gótikus stílusban, amely a várbeli Árpád-kori székesegyház kibővítése nyomán született. A viszontagságos körülmények miatt ennek a gótikus székesegyháznak az állaga idővel megromlott, boltozata beomlott. Bethlen Gábor a romos székesegyház köveit a 17. század első harmadában beépíttette a vár falaiba, illetve a róla elnevezett bástyába.

A következő székesegyházat ideiglenes jelleggel Benkovich Ágoston építtette 1693-ban Olasziban. Ez volt a Szent Brigitta-templom, amely némi változtatással ma is látható a Széchenyi (ma Traian) téri tömbházsor mögött. Tulajdonképpen az ezt követő székesegyház is csak ideiglenes jelleggel bírt. A mai Szent László-plébániatemplomot 1723–1741 között építették az Újváros központjának számító Kispiacon (a későbbi Szent László, a mai Unirii téren). A sorban immár ötödik, a váradi püspökség rangjának megfelelő székesegyház 1751–1780 között a püspöki birtoknak számító Olasziban épült, amely ma is a Nagyváradi Római Katolikus Püspökség Bazilikája. Ez utóbbi megáldásának és felszentelésének 225. évfordulója emlékére született meg ez a könyv, amelyben egyben felidézzük és emléket állítottunk az ezt megelőző székesegyházaknak is.

A SZERZŐ

A ROMÁN KORI VÁRBELI SZÉKESEGYHÁZ

A székesegyház építését megelőző és követő történelmi események rövid összefoglalása

A katolikus püspökség megalapítása

„Mindenek előtt illik tudni, hogy a mi váradi egyházunk alapítója Szent-László néhai magyar király alapítá pedig és szentelé azt a boldogságos Szűz Mária tiszteletére, egy prépostot s ezenkívül huszonnégy kanonokot helyezvén abba, később püspöki egyházzá emel és sokféle birtokok, jogok s kiváltságokkal gazdagítja.¹

Bunyitay Vince a Batthyány-kódexben olvasható váradi Chartulariumból idézte a fenti sorokat, mintegy igazolásul annak, hogy a váradi katolikus püspökséget I. (Szent) László alapította. Máig vita tárgyát képezi ez az állítás, ugyanis a történészek egy része szerint Szent László csak áthelyezte a Szent István által alapított bihari püspökséget.

A bihari püspökség felállítását – Almási Tibor szerint – a történészek többsége I. (Szent) István király uralkodásának második felére datálja, noha van olyan vélemény is, amely szerint az alapítás lehetséges legkésőbbi időpontja 1050 tájára tehető. A püspöki székhely Váradra tétele feltehetően 1091 után történt, azt követően, hogy a Kapolcs vezette kunok feldúlták Bihar-t. Az áthelyezéskor I. László a korábban Váradon általa létesített, 24 kanonokból álló Szűz Mária-prépostságot emelte püspöki egyházzá.² Ezt vallja Györffy György is, aki szerint: „Azon a helyen, ahol a Sebes-Körös a hegyek közül az Alföld síkságára ér, a XI. században kisebb méretű földvár (Várad) állott. Itt alapította meg I. (Szent) László király a 24 kanonokból álló káptalant, egyházat építtetett számára Szűz Mária tiszteletére, végül ide helyezte Bihar városából a bihari püspökséget.³

Pray György Szent Istvánnak tulajdonította a bihari püspökség alapítását, miközben Gánóczy Antal nagyváradi kanonok Szent Lászlót a váradi püspökség alapítójának, és nem a bihari püspökség áthelyezőjének tartotta. Ez utóbbi elméletet erősítette meg később Podhradczky József történétíró is, ami újabb vitát gerjesztett. Ő is, akárcsak Bunyitay Vince azzal érvelt, hogy a Batthyány-kódexben közölt, a 14. század második felében készült Statutu-

mok csak Batthyánytól nyerték ezt a címet, tulajdonképpen az a váradi káptalan Chartulariuma, emiatt az történelmileg hitelesebbnek tekinthető.⁴ Ezért is írta Bunyitay: „Ki alapította e püspökséget? Azt legjobban tudhatta a káptalan, tudnia kellett, mert az egyház hálás volt mindig: alapítóinak, jótevőinek emlékét megáldotta, megünnepelte minden évben nemzedékről-nemzedékre.”⁵ Ugyanezt látszik igazolni egy 1198-ból fennmaradt dokumentum, amelyet mindössze néhány évvel I. László szentté avatása után irtak. A királyi kancellária által kibocsátott irat megerősíti, hogy a Körös melletti bihari vár vámjá a váradi püspököt és a barátokat illeti meg, ennek az egyháznak az alapítója, Szent László királynak az adományozása folytán.⁶

Anélkül, hogy állást foglalnánk e vitában – amely egyébként is a történészek feladata –, az mindenképpen kijelenthető, hogy Szent László Váradon először a 24 kanonokból álló káptalant (prépostságot) alapított. Az alapítás sorrendjét, azaz először a prépostságot utána a püspökséget megerősíti a Chartulariumnak az a megjegyzése, hogy a monostor káptalani területen épült.⁷

Az előbbieket ismeretében joggal tehető fel a kérdés: mikor alapította, vagy mikor helyezte át Biharból Szent László a püspökséget? Mint láttuk, a bihari püspökség létezését valló történészek a püspöki székhely Váradra tételét 1091 utánra datálják. Bunyitay a püspökséget megelőző váradi prépostság alapításának lehetséges legkorábbi időpontját 1083-ra tette, ugyanis a Chartulariumban az olvasható, hogy a székesegyház Szent István és Szent Imre herceg oltárait az alapítás alkalmából emelték. Első királyunkat és fiát 1083-ban avatták szentté, ennél fogva korábban nem emelhetek számukra oltárt. E dátum egyben a templomnak a létezését is bizonyítja. Ugyancsak Bunyitay a legkésőbbi lehetséges időpontként Szent László halálának évét, 1095-öt jelölte meg.⁸ Balogh Jolán az 1092. évet valószínűsíti, ugyanis ez év májusában a Váradtól 120 kilométerre levő Szabolcsban zsinatot tartottak Szent László jelenlétében, nyilván a Tiszántúlt érdeklő kérdésekben.⁹ A nagyváradi hagyomány is 1092-t tartja a püspökség alapítási évének, 1992-ben is, az első Festum Varadinum keretében többek között a Váradi Katolikus Püspökség, illetve a város alapításának 900. évfordulóját is megünnepelelték. E két esemény közül, mint majd látni fogjuk a város alapítási éve még bizonyításra vár. Már 1942-ben is a Szent László-napi ünnepséget a püspökség megalapításának 850. évfordulójának szentelték.

Szent László kötődése Váradhoz

A lengyel földön született Szent László király kötődése a bihari tájakhoz gyermekkortól eredeztethető. I. András király 1048-ban hazahívta Lengyelországból testvérét Bélát, László édesapját családjával együtt. A király átengedte Bélának az ország egyharmadának kormányzását. Béla a Tiszántúlt kapta birtokul. Bunyitay Vince szerint természetes a feltevés, hogy házanépével birtokára vonult, és hogy fia, László itt nőtt férfivá, és kétségkívül ennek tulajdonítható, hogy e vidék, mely gyermek álmaival összeforrt, férfi gondjainak is élénk tárgya volt sírjáig.¹⁰ Később 1060-ban I. Béla került a trónra, de egy baleset következtében 1063-ban meghalt. I. András fiát, Salamon (1063–1074) – I. Béla unokaöccsét – koronázták meg, míg I. Béla legidősebb fia, Géza az ország keleti felében hercegséget kapott, amelynek irányításában bevonta öccsét, Lászlót is. Salamon legyőzése után, aki Pozsonyba menekült, I. Gézát választották királlyá, aki mindössze három évig uralkodott. Halála után, 1077-ben I. (Szent) László került a trónra, aki egészen 1095-ben bekövetkezett haláláig mindvégig szívén viselte Várad sorsát. Uralkodásának jelentősebb eseményei közé tartozik, hogy bár 1081-ben Salamon meghódol neki, egy év múlva összeesküvést szervez a király ellen, aki emiatt elfogatja és Visegrádon bezáratja. 1083-ban szabadon bocsátja Salamon és ugyanebben az évben kezdeményezésére I. István királyt, Imre herceget, Gellért püspököt, valamint két zombori remetét szentté avatnak. Mindez László keresztény hitét tanúsítja, akárcsak az, hogy több egyházat, többek között a váradí káptalant alapította, amely később püspökséggé alakul. I. Lászlót nem csak erős hite, hanem bátor hősiessége is jellemezte, nemhiába nevezék még lovagkirálynak. 1094-ben megalapítja a zágrábi püspökséget is. 1091-ben I. László bevonul Horvátországba, I. Géza fiát, Álmos herceget megteszi horvát királynak. A seregével visszatérő király a Temes folyónál szétveri a magyarországi zsákmányolásból távozni igyekvő kunokat. Egy év múlva az Al-Dunánál betört kunokat veri meg, majd 1095-ben hadjáratot vezet a cseh király ellen, a morva herceg megsegítésére. A hadjárat alatt megbetegszik és rövidesen meghal. Emiatt nem nevezhették ki az első keresztes hadjárat vezérévé, ahogy arra a megelőző diplomáciai tárgyalásokból következtetni lehet.¹¹

Méltán írta Tempfli József megyés püspök: „Az első László nevet viselő magyar király a legkeresztényibb, egyben a leglovagiasabb fejedelem volt, akiben erények sora egyesült: alázatos jámborság, nagylelkű hősiesség, lángoló hazaszeretet, józan belátás, a családi és egyéni sérelmek fölé való emel-

kedés képessége, a tévedések felismerése és jóvátétele – ebből adódott össze az a nagyság, mely megacélozta nemzete erejét is, hitet adott neki, s utat mutatott a jövőbe. Szent László népének belső jólét s külső tekintélyt biztosított helyet a világban. Ezért hajtunk fejet ma is nagysága előtt.”¹² I. László királyt halála után, 1095-ben a somogyvári apátsági templomba temetik el. Holttestét később, 1098-ban Álmos herceg közbenjárására, más források szerint valamikor 1096–1098 között, illetve 1116-ban hozzák a váradi székesegyházba.¹³

A legendárium Kálti Márk 1538-ból való Képes Krónikája szerint Szent László: „Bihar vármegyében a Körös folyó mellett vadászat közben talált egy helyet, ahol angyali intelemre elhatározta, hogy monostort épít Szűz Mária tiszteletére: ezt a helyet Váradnak nevezte.¹⁴ Thuróczy krónikája szerint Szent László ezt a helyet a Körösnek egy szigetében találta meg, ahol a délről jövő Hévíz (a mai Pece) meleg vize beömlött a Körösbe.¹⁵

A város alapításáról

Hogy e vidék lakott volt-e a káptalan alapításakor, arról nem ír a krónika. A városban folytatott régészeti ásatások során csak a 10. századot megelőző, majd a 12–13. századot követő leleteket tártak fel. Több félig föld alá süllyesztett hajlék – közönséges néven putri – maradványai is napvilágra kerültek a Szálka dombon. A régészek az ugyanott talált kerámiatöredékek alapján 13. századnak datálták ezeket a lakhelyeket.¹⁶ Ezek a putrik a vártól való távolságuknál fogva önálló település részét képezhettek.

Várad alapításáról ez ideig hiteles dokumentum nem ismeretes. Az európai hagyományok szerint a káptalan alapítását követnie kellett a város kialakulásának is, püspökséget ugyanis nem telepítettek lakatlan területre. Bizonytalan az első váradi püspök személye is. A krónikás hagyomány egy bizonytalan alapokon nyugvó adata szerint az első váradi püspök I. Géza fia, Szent László unokaöccse, Könyves Kálmán volt, még királlyá való koronázása előtt.¹⁷

Az oklevelekben szereplő első váradi püspök Sixtus (1103–1112) volt.¹⁸ Várad első írásos említése 1113-ból maradt fenn (civitas Waradiensis) a zólyomi Benedek-rendi apátság egyik oklevelében.¹⁹ A második püspök Valther (1124–1138) volt. A középkorban monostornak nevezték a püspökök székhelyeit is, ezért – Bunyitay Vince elképzelése szerint – Valther püspök is a káptalan tagjaival mintegy szerzetesi életet élt, akárcsak Szent Gellért csanádi püspök. Bunyitay feltételezi, hogy valamikor a 12. században történetelt meg a szétválás a püspök és a káptalan között.²⁰

Valther püspöksége idejében telepítette 1130 körül II. István király (1116–1131) Váradra a premontrei rendet és a Körös jobb partján levő Szent István hegyén a váradelőhegyi (váradhegyfoki) monostort építtette számukra, Szent István vértanú tiszteletére. A monostort a lotharingiai Királyvölgyből telepített szerzetesekkel népesítette be. Alapítója minden kiváltságokkal felruházta a premontreieket, melyekkel a királyi monostorok rendelkeztek. Hiteleshely volt és a prépostok főpapi jelvények viselésére voltak feljogosítva.²¹ II. István halála után ide is temetkezett.²² Valther 1138-ban erdélyi püspök lett. Az őt követő első váradi püspök, akinek a neve 1156-ból fennmaradt, Mihály volt.²³ Később Mihály váradi püspök üresen hagyott székét Miklós pecsétőr foglalta el, de a dokumentumokban csak 1163–1180 között szerepelt a neve I. Miklós püspökként. 1180-ban esztergomi érsekké választották.²⁴ Utódja a váradi püspöki székben 1180-ban I. János lett.²⁵ A következő váradi püspök Vata (1186–1189) lett. Ő volt az első olyan váradi egyházfő, akinek püspöksége kezdetét és a végét is feljegyezték a Chartulariumban.²⁶

Elvin püspök (1189–1200) idejében, 1195-ben ünnepelték I. László király halálának a századik évfordulóját, aki már életében számos csodatevéséről volt híres. Ezt megelőzően, III. Béla király (1172–1196) kérésére III. Celsztin pápa egy bíbornokot, több hittudóst küldött Váradra I. László életének és cselekedeteinek kivizsgálására, majd a vizsgálat eredményeként 1192-ben a pápa szentté nyilvánította I. László királyt. Ebből az alkalomból új díszes ravatalt készíttettek Szent László számára Dénes mesterrel. 1192. február 2-án emelték ki a királyt a sírból, majd miután a tetet bíborszínű lepelbe takarták, egy díszes aranyozott koporsóba fektették. Fejére drágaköves arany koronát, kezébe pedig arany királyi pálcát tettek.

A koporsót egy fehér márványból készült ravatalra helyezték a székesegyházban. Ereklüként ekkor választották le a szent király jobbját, illetve vettek ki egy darabot a koponyacsontjából, amely abba az ezüst ereklyetartóba került, amelyet a mostani győri Szent László-hermában őriznek.²⁷ A síremlék fehér márvány oszlopairól két szemtanú, Janus Pannonius és Giovan Gromo egybehangzóan írnak. Leírásaikból oszlopoktól övezett, baldachinos síremlékre következtethetünk. Valószínű azonban, hogy a tumba fölé az oszlopos, baldachinos építészeti keretet majd csak a 14. században emelték, amikor az ilyen típusú síremlékek gyakoriak voltak²⁸ – vélte Balogh Jolán. A szentté avatást követően rövidesen sor kerülhetett a Szent László-oltár alapítására síremléke közelében.²⁹

Bunyitay Vince szerint: „Ugyancsak Szent László sírjának megújítása alkalmával jöhetett már szóba a székesegyház megújítása vagy éppen átépítése is. A Szent László építette egyház megfeleltethetett egy még csak keletkező város és egyházmegye szerény igényeinek, de nem többé azon országos érdekeknek, mely magát a királyt is nemzete nagyjaival feléje vonzotta.”³⁰

Szent László kanonizációját fényes ünnepélyek követték Váradon, kezdetét veszi a zarándoklat a szent király sírjához. A magyar királyok is nagy tisztelettel adóztak Szent László emlékének, és sorra elzarándokoltak a várad-i sírjához. 1196-ban Imre király, III. Béla fia volt az első zarándokló király. A zarándoklatok, a várad-i szent sír csodatevő erejének híre egyre több embert vonz Váradra.³¹

Elvint Simon (1202–1218) követte a püspöki széken. Várad már e korban, meglepő élénkségnek örvendett. A Várad-i Regestrum szerint csapatos-tól érkeznek az emberek ide, hogy bíráik ítélete következtében esküt tegyenek, vagy a tüzesvaspróbát kiállják.³² „II. András király korában (1205–1235), mint azt a Várad-i Regestrum több helyen is igazolja, már szokásban volt a káptalanokban bevallásokat tenni, s azokról pecsétes leveleket venni ki, de a birtokjogokba való beiktatások még ekkor a pristaldokhoz tartoztak, és csak később (I. Károly – 1308–1342 – korában) mentek át a káptalani hiteles helyek jogkörébe.³³ Az oklevelek hitelességét a rájuk függesztett pecsét adta, emiatt a pecsétnyomót nagy becsben tartották. A várad-i káptalan hiteleshelyi működésénél használt legrégebb pecsétet 1291-ig használták, akkor a megkopott pecsétnyomót a Chartularium szerint újjal cserélték ki. A várad-i káptalan fennmaradt legrégebb kiadványa az az 1134-ből való oklevél, amelyet a zágrábi püspökségnek a várad-i zsinaton tárgyalt birtokperéről szól, és azóta is a zágrábi érsekség levéltárában őriznek.³⁴

A káptalan választása 1219-ben Sándor püspökre (1219–1230) esett. Tevékenyen részt vett az ország ügyeinek a rendezésében is, neve szerepel a nevezetesebb okleveleken, aláírta az 1222. évi aranybullát is.³⁵ II. András királyt (1205–1235) is a várad-i székesegyházba temették el 1235-ben, és csak később vitték át hamvait az általa alapított egresi monostorba.³⁶ A következő püspök I. Benedek (1241–1242) gyakorlatilag már 1231-től kormányzója az egyházmegyének, de a kalocsai érsek jóváhagyását csak 1241-ben nyerte el.³⁷

A tatár hordák várad-i pusztításai

Az ország élén 1235–1270 között IV. Béla állt. 1241 március közepén a tatárok (valójában mongol seregek) áttörték a Vereckei-hágó torlaszait, és

hatalmas sereggel benyomultak a Kárpát-medencébe. Április 11-én a mongol főserég a muhi pusztán legyőzte IV. Béla seregét, a király előbb osztrák földre, majd a Dráván túlra menekült. A tatárok végigpusztították az ország keleti részét, s amikor a Duna befagyott, átkeltek a Dunántúlra is. Az ország vesztesége igen nagy volt, a mintegy 1,8–2,2 millió lakosnak majdnem a fele elpusztult.³⁸

A tatárok váradi pusztításait mint szemtanú, Rogerius kanonok írta le Sivalmas énekében.³⁹ A tatárok 1241-ben Radna elfoglalása után törtek Váradra. I. Benedek püspök bandériuma élén megütközött a tatárok egy kisebb csapatával, előbb győzött, majd vereséget szenvedve visszavonult Váradra. A püspök magához vette Szent László ereklyéit és a kanonokok többségével elhagyta a várost, de sokan, így Rogerius is helyben maradtak. Így írhatta le az utókor számára a tatárok pusztítását és gyilkosságait. Rogerius az erdőbe menekült, miközben a tatárok „hirtelen elfoglalták és nagyrészt felégették a várost, a vár falain kívül semmit sem hagytak meg, és a zsákmány összeszedése után mind a férfiakat, mind a nőket, közcserjéket és főrangúakat egyaránt leöldösték az utcákon, házakban és mezőkön. Nem kegyelmeztek sem nemnek, sem életkornak. Ezeknek végrehajtása után hirtelen visszavonultak innen, és visszavonulásukban mindent összeszedtek, és a vártól számítva az ötödik mérföldkőnél telepedtek le, és sok napon keresztül egyáltalán nem jöttek a várhoz, úgyhogy a várbeliek azt gondolták, hogy a vár erős volta miatt elvonultak. Mert az nagy árkokkal és a falakon fatornyokkal volt megerősítve, és sok páncélos vitéz volt benne, és valahányszor a tatárok szemlét tartva odajöttek, a magyar vitézek gyors vágatában üldözni igyekeztek őket. És mivel a tatárok több napig egyáltalán nem jöttek el a várhoz, és mivel mindenki azt hitte, hogy egészen elvonultak, a vitézek (és mások is, akik a várban voltak) bátorságot merítve azok elvonulásából, kimentek a várból, és a váron kívül eső házakban kezdtek lakni, és így hajnalban a tatárok, akikről nem tudhatták, hogy hol vannak, megrohanták őket, és nagy részüket, akik nem tudtak bemenedülni a várba, leöldösték, és tüstént körülvéve a várat, hét ostromgépet állítottak fel az új fallal szemben, és éjjel-nappal, megállás nélkül hajigálták a köveket mindaddig, amíg az új fal teljesen le nem omlott. A tornyokat és a falakat szétrombolták, majd rohamra mentek, a várat erőszakkal elfoglalták...⁴⁰ Sokan, főleg asszonyok, leányok, gyermekek a székesegyházba menekültek. Mivel a tatárok nem tudtak könnyen behatolni a székesegyházba, ezért felgyújtották az épületet, és aki oda menekült, az mind elpusztult a tűzben, a kintieket pedig lemészárolták. Ezután felforgatták a szentek sírját, és bűnös lábukkal

széttaposták az ereklyéket, a füstölőket, keresztek, aranykelyheket és edényeket és az oltár szolgálatára rendelt egyéb eszközöket darabokra törték.⁴¹ Miután mindent feldúltak, elvonultak a városból. Ekkor akik elbújtak, azt hitték, hogy elmúlt a veszély, előjöttek a rejtékhelyekről, de a hirtelen visszatért tatárok őket is legyilkolták. Az öldöklés mindaddig ismétlődött, amíg csak élő embert találtak, majd csak ezt követően vonultak el véglegesen Várad alól, üszkös romokban hagyva a kihalt várost.”⁴² Nem csak az emberek pusztultak el a tatárok kegyetlenkedése miatt, elpusztult a püspökség, a káptalan irattára, a premontreiek váradelőhegyi monostora is, pótolhatatlan veszteséget okozva ezzel az utókornak.

A román kori székesegyház

Feltételezések a székesegyház építésének befejezéséről

Általánosan elfogadott, hogy a váradi várban Szent László építtetett először székesegyházat. Mint láttuk, Bunyitay Vince szerint legkorábban 1083-ban már állnia kellett a templomnak, hiszen ekkor szentelték fel benne a Szent István és Szent Imre tiszteletére emelt oltárokat. A történetíró főpap szerint 1095-ben, Szent László király halálának évében már mindenképpen állhatott a székesegyház, bár ezt bizonyítani nem lehet. Nagy a valószínűsége annak, ha létezett is a székesegyház, az még nem volt teljesen befejezve.

Máig tisztázatlan, és ma sem lehet egyértelműen állást foglalni abban, hogy milyen is lehetett az Árpád-kori székesegyház. A váradi káptalan Chartulariuma a Szent László emeltette székesegyházról mindössze annyi ír, hogy az „elégé ékes volt”.⁴³ Nem sokat segít e kérdés tisztázásában a 14. század derekán készült Bécsi Képes Krónika két miniatúrája sem, ugyanis mindkettő már egy-egy csúcsives székesegyházat ábrázol, és még az sem biztos, hogy azok a váradi templomnak egy későbbi korból való hiteles képei lennének.

Az alábbiakban az Árpád-kori váradi székesegyház alaprajzára, tömegére, szerkezetére vonatkozó két különböző hipotézist ismertetjük, kiegészítve a 19. század végi rekonstruálási kísérletekkel, majd mintegy összegzésként megpróbálunk egy valószínűsíthető képet alkotni Szent László székesegyházáról. Ennek folytatásaként, a következő fejezetben megkíséreljük a gótikus székesegyház építéstörténetét rekonstruálni, illetve egy valószínűsíthető képet nyújtani róla.

Háromhajós, négytornyú székesegyház

Még az 1881. és 1883. évi várbeli ásatásokat megelőzően, Bunyitay Vincze azt feltételezte, hogy a székesegyházat már Szent László idejében is háromhajós bazilikális elrendezésűnek építették, négy toronnyal.⁴⁴ Ezt a hipotézisét a Nagyvárad napilap 1880. július 2-i számában közölte: „Kétségkívül basilikai ízlésben épült, s olyan volt mint azon egyházak, melyek vele egy korban, a 11-ik században keletkeztek. [...] Basilikai ízlésben épülvén pedig székesegyházunknak kétségkívül volt oszlopos hajója három, kereszthajó nélküli, szentélye félkör apszissal, vagyis oltárhellyel záródó, s külső négy szögletén négy tornya, úgynevezett sark-tornyok az épület sarkaira támaszkodva. Fölötte pedig bizonyosan boltozatlan volt, vagyis kőbolthajtás helyett egyszerű famennyezettel volt csupán borítva. Legalább ezt bizonyítja egyebek között már azon történeti tény is, hogy midőn 1241-ben Váradnak asszonyai, leányaikkal s gyermekeikkel együtt a székesegyházba menekültek, a gyilkolásba már különben is kifáradt tatársereg sem vesződött azzal, hogy reájuk törje az ajtót: egyszerűen felgyújtá a székesegyházat, tudván jól, hogy az boltozatlan szokott lenni, s a szerencsétleneknek bizonyosan fejökre ég, amint úgy is történt. [...] A tatárpusztítás kézzelfoghatólag igazolta a boltozatlan egyházak czélszerűtlenségét, ennél fogva midőn nemzetünk a tatárok elvonultával feldult egyházainak megépítéséhez fogott, nem mulasztotta el boltívekkel fődözni azokat, s egyúttal a már akkoron lábrakapott román stíl kivánalmaihoz idomítani. De a könnyű famennyezet hordására épült falak a nehéz kőboltozatot nem bírták volna el: megerősíték tehát azokat úgynevezett ívtámokkal.”⁴⁵

Lényegében hasonló feltételezésekbe bocsátkozik Bunyitay az úgyszintén 1880-ban kiadott, A váradi ősz székesegyház című tanulmányában is. Hipotézise alátámasztására az 1368–1370 körüli Bécsi Képes Krónika Szent László temetését ábrázoló miniatúrájának szán szerepet, részletesen leírva az azon látottakat, figyelmen kívül hagyva azt, hogy a képen egy négytornyú gótikus templom látható, meglehetősen sematikus ábrázolással. Felfigyelt erre később Bunyitay is, ugyanis négy év múlva monográfiája harmadik kötetében már azt írja: ha figyelmesebben megtekintjük a képet, láthatjuk, hogy határozottan csúcsíves idomokat mutat, ilyenekkel pedig a Szent László építette egyház semmi esetre sem bírhatott.⁴⁶

Hogy Bunyitay már az első tanulmánya idején is bizonytalan volt e miniatúra hitelességében, azt az egyik zárómondata is igazolja: „Egyébiránt erről

a székesegyház helyén, a várban eszközlendő ásátás mondana döntő ítéletet, mely ásátás annál is inkább óhajtandó lenne, minthogy az említett helyre temetett kövekben rejlenek talán még azon történeti adatok, melyeket könyvs levéltárainkban hasztalan keresünk, s melynek ismerete nélkül a váradi püspökség, részben tehát hazánk történetének is sok kérdése továbbra is kérdés marad.”⁴⁷ Azóta már tudjuk, hogy bár 1881–1883 között, majd 1911–1912-ben is végeztek részleges feltárást a várbeli székesegyház helyén, a sok kérdés többsége továbbra is megválaszolendő kérdés maradt.

Karácsonyi János történész-kanonoknak az Árpád-kori székesegyházzal kapcsolatos feltevést Némethy Gyula prelátus kanonok a következőképpen foglalta össze: „A művészettörténészek adataiból annyi mindenesetre valószínű, hogy Szent László 1083 táján igen szerény méretű, lapos famennyezettel ellátott román bazilikát épített. 1192, tehát Szent László szenttéavatása után, tekintettel Várad egyre növekvő forgalmára búcsújárásokra hovatovább szükségesebbnek mutatkozhatott nagyobb székesegyház építése. Karácsonyi szerint ez a tatárjárás után történhetett, a 13. század derekán. Ez lett volna tehát Várad második, már jelentékenyen nagyobb székestemploma.”⁴⁸

Egyhajós, négytornyú székesegyház

Henszlmann Imre építész a Bunyitay Vince által közölt történeti adatokra támaszkodva, valamint az 1881–1883 közötti ásátások feljegyzései alapján egy kisméretű, egyhajós négytornyú Árpád-kori templom rajzát „alkotta meg, amelyet Báthori püspök kápolnakoszorú, s körüljárós szentélyű, háromhajós, négytornyú, későbbben épített gótikus székesegyháza vett körül”. Tanulmánya hatással lehetett Bunyitay Vincére is, ugyanis azt A nagyváradi kettős székesegyház címmel belefoglalta a monumentális egyháztörténeti munkájának harmadik kötetébe.⁴⁹

Henszlmann leírja, hogy amikor 1881-ben a belső vár veszélyessé vált nyugati szárnyát lebontották, és az új épület alapjának ásásához kezdtek, 2,6 méter mélységben egy régi templom kapuzatának a küszöbjére találtak. Amikor a helyszínre hívták megállapította: egy középkori egyház nyugati homlokzatára letek, amelynek kapuzatát ikertorony szárnyalta. Felmérték a déli torony nyugati sarkát, de a vizsgálatot az építkezés miatt tovább már nem folytathatták. De ettől még Henszlmann Imre megállapította: „Itt egy nagyobb középkori templommal volt dolgunk, mely Szent Lászlóé nem lehetett, hanem valószínű, miszerint az utóbbinak maradványai az előbbinek közepén még léteznek.”⁵⁰ Miután a kaszárnyaszárny felépült, 1883-ban enge-

délezték, hogy Rómer Flóris kanonok, történész vezetése alatt ásásokat folytassanak a belső várudvarban. Átlagosan négy méter mélyre, helyenként még mélyebbre ástak le.⁵¹

Henszlmann a román kori templom rekonstruálásánál azt igyekezett bizonyítani, hogy a 14. századi gótikus templom egészen körülfogta az előzőt, amint arról a Chartularium tudósított. És bár elismerte, hogy: „a reconstructio itt nagy nehézséggel járt, és ha nem jön segítségemre az általam feltalált középkori arányzási módszer, sehogy sem lettem volna képes a csekély nyomokat egészévé összefűzni,” mégis megrajzolta az egyhajós, a későbbinél rövidebb templomot, majd megállapította: „E szerint van négy tornyunk, még pedig két keleti és két nyugati; az utóbbi az előbbinél sokkal erősebb, mint sokkal erősebb volt a nyugati kalocsai is; mert ez védte a templomnak egyetlen bejáratát.”⁵² A kalocsai és a székesfehérvári bazilika analógiájára építve a szentélynek félkörű záródású apszist rajzolt, míg a kis templom hosszát 37 méterben állapította meg.⁵³

Henszlmann Imre egyhajós elmélete hatására még Bunyitay Vince is megváltoztatta előző véleményét, azt állítván, hogy: „A Chartularium ama megjegyzése, hogy a Báthori építette székesegyház a régít nagyságával körülfogta, nyilván arra vall, hogy a régi egyhajós egyház oldalfalai helyére egy-egy oszlopsort emeltetett, az oldalfalakat aztán az oszlopsorokon kívül huzatta fel, a mi által az egyház két mellékhajót nyert, s így három hajós dómá alakult át.”⁵⁴

Mindezt azok után vallotta a tudós főpap, hogy 1880-ban még azt írta, hogy Szent László temploma is háromhajós volt. Bunyitay első hipotézisének lehetnek valós alapjai, legalább is ha hitelt adunk az 1881-ben feltárt homlokzati torony alapzata láttán megfogalmazott kutatói véleményeknek. Maga Henszlmann is azt írja a feltárt délnyugati toronyról: „Mindamellet ezen építkezést korábbra kell tenni a többi templom, sőt a torony közti kapuzat építkezésénél is; mert a két torony egyszerű, mondhatni zord alakja, valamint talppárkányzatának meg nem felelése a kapuzatával különböző korra mutat”.⁵⁵ Feltételezése szerint Szent László szentté avatásakor, 1192-ben bővíthették a templomot. Véleménye szerint a lotharingiai származású Elvin püspök hozathatott hazájából mestereket. Szerinte a 17. század elején Miskolczy által egyik oszlopon látott 1204. évszám az egyik torony féloszlopára lehetett bevésvé, amely talán az építés végét jelezhetette.⁵⁶

Bunyitay is megerősítette Henszlmann feltételezését, amikor az 1881. évi ásítás során feltárt alapokról kijelenti: „A maradványok a kapuzat s ikertorony aljából állottak, melyen az előbbinek kőbéllete néhány deciméter ma-

gasságban, s a déli toronynak egyszerű kajácsból álló talppárkánya szintén fennmaradt. E torony építészeti jellegénél fogva nem illik sem Szent László, sem Báthori András püspök (1329–1345) korába; keletkezése inkább a jelzett időköznek mintegy közepére, a XIII-ik század kezdetére esik.”⁵⁷

A Chartularium írója a tatárjárást követő eseményeket jól ismerhette, erre vonatkozó dokumentumokkal is rendelkezett, de mégsem írt a székesegyház bővítéséről. A Báthori püspök által átalakított egyházzól azt írta a Chartularium, hogy az még az első, a Szent László építette egyház volt.⁵⁸ Bunyitay ebből arra következtetett, hogy a székesegyház kibővítésének idejét I. László király szentté avatásának korában kell keresni, amikor a Lotharingiából való előkelő származású Elvin volt a váradi püspök. „Elvin püspök székesegyházunk első átalakításával méltán összeköttetésbe hozható, s mint-hogy az említett torony alappárkányzata kiválólag francia alakításnak bizonyul, a kapuzat pedig már határozottan csücsíves idomokat mutat: ugyancsak Elvin püspök lehetett az, ki az ikertorony építőmesterét lotharingiai utjából hazánkba hozta. Ama nyugati tájakon, nevezetesen Franciaországban már a XII-ik század folyamán, s a következő század elején hazánkban is feltűnnek a csücsíves építészet első alkotásai.”⁵⁹

Ha elfogadjuk Henszlmann Imrének azt a megállapítását, miszerint a templom homlokzati ikertornyai, és a közöttük levő kapuzat is már a 14. századi bővítés előtti időből valók, ez ellentmond annak, amit Henszlmann a rekonstrukciós rajzán próbált bizonyítani. Ugyanis, ha eredetileg csak egyhajós lett volna Szent László temploma, akkor a Henszlmann által a 12. század végére, a 13. század elejére datált tornyok jóval közelebb épültek volna egymáshoz, és nem oda, ahol azokat feltárták, a Henszlmann szerint majd csak a 14. századi bővítés során építendő mellékhajók elé! De úgyszintén a háromhajós román kori templom létét bizonyítja az is, hogy az északkeleti torony alatti káptalani sekrestyében temették el Ivánka püspököt 1329-ben, az általa alapított Szent Erzsébet-oltár előtt.⁶⁰ Ugyanis ha a román kori templom egyhajós lett volna négy toronnyal, akkor az északkeleti tornyának helye nem lehetett volna azonos a háromhajós bazilika hasonló tornyának helyével.

Vélemények a román kori székesegyházról a 20. század végén

Balogh Jolán a román kori építményről határozottan állítja: „A tudósításokat összegezve előttünk állhat a háromhajós, négytornyos székesegyház.

Ilyen hatalmas építkezés azonban aligha készülhetett el Szent László idejében. Az alapterv azonban feltehetőleg már akkor kialakulhatott, amely a pécsi székesegyházhoz hasonlóan fokozatosan valósult meg. Szent László idejében kétségtelenül elkészült a székesegyház főépülete: a háromhajós bazilika a szentéllyel együtt. Erre a korai időre vall Miskolczy feljegyzése a hajó kettős oszlopsoráról. A Statutumok arról is tudnak, hogy Szent László alapította a főoltárt, Szűz Mária, a székesegyház patrónájának tiszteletére, és még két másik oltárt Szent István és Szent Imre tiszteletére szentté avatásuk (1083) után.” Majd mintegy összegzésként kijelenti: „A négytornyos, háromhajós bazilika mindenestől Árpád-kori alkotás volt.”⁶¹

A székesegyház Árpád-kori faragványaiából a várbeli ásatások során bizonyítottan mindössze öt töredék került elő. A legfontosabb egy kocka oszlopfej, amelyet Balogh Jolán csak Steinhausz László 1881. évi jegyzékéből ismerhette meg, és amelyről megállapította: „Nyilván a főhajó oszlopsorának maradványa volt. Korai típusa határozott tanúbizonysága Szent László építkezésének.”⁶² Egyben annak is bizonyítéka, hogy az oszlopsoros háromhajós templom Árpád-kori alkotás volt. A másik töredék egy bordakeresztződés maradványa, szintén korai darab, amely Balogh Jolán szerint a 12. század második felében vagy a századfordulón készülhetett.⁶³ Ez utóbbi lelet a 1192–1204 körüli bővítést látszik igazolni. A harmadik töredék egy kis méretű kapubéllet maradványa három darabban, melyet váltakozva hengeres és élükkel előre forduló négyzetes féloszlopok tagolnak.⁶⁴ A negyedik Árpád-kori töredék egy kettős oszlop maradványa, igen töredezett állapotban, míg az ötödik csak Steinhausz László rajzából ismeretes korong alakú dombormű, egymással szemben álló madárpárral, amelyet mind formája, mind motívuma alapján Balogh Jolán egyértelműen Velencére utaló alkotásnak tartotta.⁶⁵ A nagyon kevés román kori kőtöredékek számát Adrian A. Rusu kolozsvári régész gazdagította az 1990-es évek alatti ásatásai eredményeként. Az várbeli püspöki palota régi szárnyánál végzett ásatás során a padozat alatti töltésnek szánt földrétegben szürkésfehér márványlap töredékeket találtak. A legnagyobb sem haladta meg a 30 centiméter hosszúságot és a 15 centiméter szélességet. Mindegyik profilálatlan volt, akárcsak az ugyanott talált vörös márványlap. A régész véleménye szerint a tatárok 1241. évi pusztítása után kerültek ide a román kori székesegyházból, ahol a padlózatot díszíthették. Feltételezése szerint a székesegyház javítása előtt a törmelékeket elhordták, és másodlagosan a püspöki palotánál használták fel.⁶⁶ Jóval nagyobb jelentőséggel bírnak az ugyanott talált freskótöredékek. Tíz, egyenként 3–8 négyzetcentiméteres darabot találtak. Méreteik miatt lehetetlen volt a kép

tartalmára következtetni, de a kék, a sárga, a barna, az okker, a fekete és árnyalataik gazdag színvilága tűnt fel a töredékeken. Ebből arra következtetett a kutató, hogy Váradon sem hiányzott a román korban a falfestészet, amely különleges minőségű lehetett.⁶⁷

Tekintve, hogy Szent László székesegyháza kőben szegény vidéken épült, valószínű, hogy falai téglából épülhettek „nagy kő fundamentumokra, ahogy ezt mind Ibrányi Mihály jelentései (1639. július), mind az ásatások igazolták”⁶⁸ – állapította meg Balogh Jolán.

Takács Imre szerint a Szent László életében megindult építkezés valamikor a 12. század első felében érkeztetett befejezéséhez. A templomot az 1134-es váradi zsinat idején már használták. Hasonlóképpen tájékozatlanok maradunk a székesegyház Árpád-kori átépítéseit illetően is – állapította meg Takács. Legfeljebb találgatni lehet, hogy László király 1192-es szentté avatását és translációját követte-e építészeti átalakítás. Takács feltételezése szerint az új sírhely, az ereklyeoltár felállítása mindenesetre okot adhattak az épület bővítésére. Nem zárja ki annak a lehetőségét sem, hogy a tatárok 1241-es pusztításai után a templom falainak és boltozatainak szükségyszerű kijávitásával együtt talán nagyobb átalakításra is sor került.⁶⁹ Henszlmann rekonstrukciós rajzáról így vélekedik Takács Imre: „Az 1881-es és 1883-as kutatásokat összegző alaprajz, amelyet Henszlmann Imre közölt, a korai templom elkülönítésére szinte semmilyen támpontot sem nyújt. A 14. századi székesegyház falai közé rajzolt félköríves apszissal végződő négy saroktornyos templom alaprajzára szemmel láthatóan sokkal nagyobb hatást gyakorolt (a szintén Henszlmann által rekonstruált) kalocsai székesegyház elrendezése, mint a megtalált, többnyire összefüggéstelen falmaradvány. E rendkívül kis méretűnek elképzelt székesegyház úgynevezett alapfal-töredékei részben későbbi pilléralapozásoknak látszanak. Összekapcsolásuk, különösen a Henszlmann által tornyokkal kiegészített részleteknél merőben önkényes. A rekonstrukciót azonban nemcsak az nehezíti, hogy ezek az elszórtan előkerült faltöredékek valójában nem rendezhetők össze, hanem az is, hogy könnyen köztük lehetnek a török kori börtön maradványai, amely valahol az udvaron a középkori székesegyház helyén állott”.⁷⁰

A román kori épület kiterjedésével kapcsolatban megfontolásra érdemes Gyalóky Jenő feltevése, amely szerint a 14. században a hajó szélesítésére nem került sor. Gyalóky elképzelését nem kizárólag az támasztja alá, hogy a hajó a gótikus szentélyhez képest aránytalanul keskeny, hanem az is, hogy ez látszik a leginkább összeegyeztethetőnek a 14. századi építkezések periodizációjával⁷¹ – véli Takács Imre. Mintegy összegzésként megállapítja:

„Semmi sem támogatja Henszlmann Imre feltételezését egy kisméretű, egyhajós, négy saroktornyos templomról. Ezzel szemben megfondolandó érvek szólnak amellett, hogy a román kori épület hosszfalait felhasználták az átépítésnél, következésképpen a korai templom szélessége megegyezett a góti-kus székesegyházéval.”⁷²

Jóval radikálisabban fogalmazott Gerecze Péter, aki Szalárdi Jánosra hivatkozva már indulásból elvetette a négytornyú egyházat. „Szent László király [...] építette azon helyben a nagy két friss magos tornyú monostort, melyek Bethlen fejedelem idejében, mint odafel említették, elrontattak vala. Hasonlóan csak két tornyóról tesz említést Szalárdi akkor is, amikor a várbeli székesegyház, 1619-ben Bethlen korában való lebontásáról ír.”⁷³ Ahogy Henszlmann mindenképpen a négytornyú változatot erőltette mindkét templomra, úgy tűnik ugyanezt teszi Gerecze Péter is, de már két toronnyal. Ugyanis az hihető, hogy Szalárdi krónikája megírásakor a 17. század elején a góti-kus templomnak valóban már csak két tornyát láthatta, ami ellenben nem zárja ki az 1598-ban készített rajzokon is látható harmadik torony egykori meglétét, amelyről egyébként is írott források számolnak be. A kérdés csupán az: mikor bonthatták le a templom északkeleti tornyát? Ami ellenben a román kori székesegyházat illeti, azt Szalárdi sem láthatta, a róla szólható írott források elpusztultak 1241-ben, következésképpen a kéttornyú változat is, bár hihetőbben hangzik, mégis csak bizonyításra váró hipotézis, akárcsak a négytornyú egyhajós templomé.

Ez utóbbi változatot Gerecze Pál határozottan elveti. Állítása bizonyítására éppen Henszlmann arányozási szerkesztési módját hívja segítségül, aki a kiásott terület délnyugati negyedében talált két faltömegből megszerkeszti egy 9,4 méter széles és vastag négyszögű toronynak az alaprajzát, majd analógia alapján fölveszi a templom ellenkező oldalán a párját. A kiásott terület északkeleti negyedében pedig három összefüggéstelen falmaradványt kike-rekít egy 8,3 méter vastag toronnyá, majd ennek a párját is, bár annak helyén semmi falmaradványra nem akadtak. Az egész templom hossza a falvastagságokkal együtt Henszlmann rekonstrukciós rajzán a falakkal együtt 38,70 méter. Az így megszerkesztett egyhajós négytornyú templom két tornyának oldalszélessége a templom hosszának a felét teszi ki, ami teljesen lehetetlen-ség.⁷⁴ A fenti kijelentés joggal fogadható el, ami viszont azt is jelenti, hogy nyugodtan elvethetjük azt, hogy az Árpád-kori templom egyhajós lett volna négy toronnyal. De akkor hogyan nézhetett ki?

Összegzés

Az előbbieket összegzéseként, valamint az Árpád-kori székesegyház építéstörténete és az írott források kritikus értékelése, s az ásatások publikált eredményeinek újragondolása alapján a következő hipotézis állítható fel Szent László székesegyházáról: A román stílusú templom háromhajós, bazilikális elrendezésű lehetett, félköríves apszissal. Hogy eredetileg nyílt fedélszékű, vagy famennyezetes, esetleg téglaboltozatú lett volna a székesegyház, nem lehet tudni. Az ásatás során a helyszínen feltárt román kori bordakereszteződésből ellenben arra lehet következtetni, hogy vagy már építésétől, vagy valamikor később, a bővítés, talán éppen a tatárdúlást követően – ahogy azt Bunyitay Vince feltételezte – keresztbordázatú téglaboltozattal fedték be.

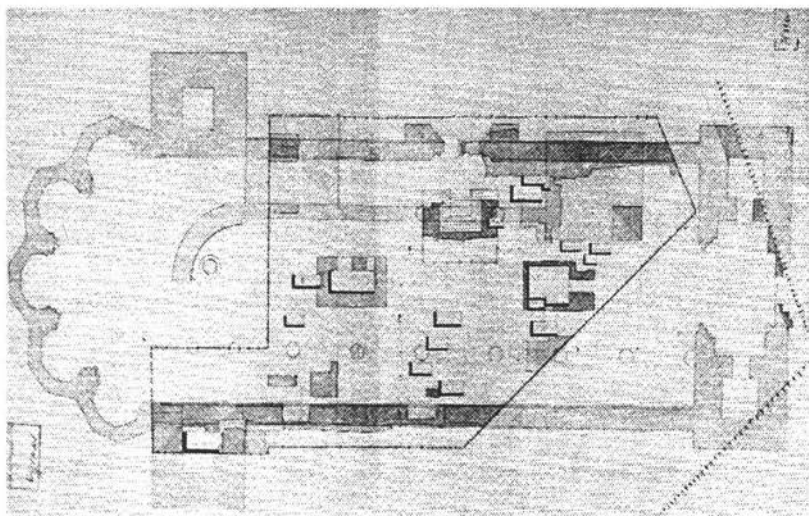
A székesegyház háromhajós elrendezésű voltát a gyér leletek közül a főhajó oszlopsorából származó kocka alakú oszlopfej igazolja, amelynek korai típusa – Balogh Jolán megállapítása szerint – határozott tanúbizonysága Szent László építkezésének.

Bizonyosan állítható, hogy a templomhajót később meghosszabbították, mégpedig úgy, hogy a meglévő hosszához alkalmazkodva, a korábbi oldalfalakat és támkiosztást folytatva. A kérdés csupán az, hogy mikor? Feltételezhető, hogy az alapító király 1192. évi szentté avatását követően. A Mikolczy által a 17. század legelején az egyik oszlopon észlelt bevésett évszám, az 1204 akár a bővítés befejezési évét is jelölhette. Legalább is erre következtettek az 1881. évi ásatást végzők a feltárt délnyugati torony talppárkányzatából, amelyről megállapították, hogy az nem készülhetett Báthori püspök idejében a 14. században. De maga a torony építészeti jellegénél fogva sem mondható gótikus alkotásnak. Houfnagel rézkarca és Cesare Porta rajza némi képet nyújt a székesegyház arányairól, tömegéről és a nyugati homlokzatról is. A vár tekintetében hitelesnek tekinthető rajzon a hasáb alakú nyugati tornyok negyedik szintjei kisebb alapterületűek és egyszerű gúla alakú sisak fedi őket. Mindez inkább emlékeztet az átmeneti korra, mint a csúcsíves stílusra, amely – mint majd látni fogjuk – a Báthori püspök építkezései után jellemzi majd a székesegyházat. E hipotézis „gyenge pontja”, hogy a feltételezésen kívül, semmiféle dokumentum nem támasztja alá azt, hogy ebben az időben hosszabbították volna meg a templomot. E kérdés tehát továbbra is nyitva marad.

Ami a román kori templom tornyainak számát illeti, nos ebben még nehezebb egyértelműen állást foglalni. Szalárdi a 17. század derekán azt írta, hogy Szent László kéttornyú monostort épített. Nem tudható, hogy mire ala-

pozta állítását. Talán ő is, a nagyjából ma is elfogadott álláspont alapján írta ezt, miszerint az Árpád-kori magyar székesegyházak kéttornyúak voltak. A toronypárok a nyugati homlokzatot díszítették, így volt ez a váradi várban is. Amelyik székesegyháznak négy tornya volt – például a pécsi katedrálisnak –, annak sem egy korban épültek a tornyai. Mindez nem zárhatja ki egyértelműen azt, hogy idővel ne lehetett volna három, vagy akár négy tornya is a váradi székesegyháznak. Egy harmadik, az északkeleti torony létezését egyértelműen igazolja, hogy az ez alatti káptalani sekrestyében temették el 1329-ben Ivánka püspököt, az általa alapított Szent Erzsébet-oltár előtt. E torony a nyugati toronypárnál jóval szerényebb méretű volt. De erről már a gótikus építészetben lesz szó.

Ahhoz ellenben, hogy az Árpád-kori székesegyház kiterjedéséről, tér- és tömegformálásáról bármi egyebet is megtudhassunk, újabb régészeti kutatásokra volna szükség. E korra vonatkozó eddig ismeretlen levéltári adatok előkerülésére ugyanis nemigen számíthatunk. Adrian A. Rusu kolozsvári régészprofesszor, aki 1991 óta minden évben vezette a váradi várban az ásásokat, tervezi, hogy a feltárást kiterjeszti az egykori székesegyház területére is. Talán akkor magyarázatot kaphatunk Szent László székesegyházára vonatkozó kérdéseinkre is.



**A váradi székesegyház rekonstrukciós alaprajza
a kiásott falmaradványokkal és sírboltokkal**
(Balogh Jolán: Varadinum – Várad vára című könyvéből)

A GÓTIKUS VÁRBELI SZÉKESEGYHÁZ

A tatárdúlástól a török hódoltság kezdetéig terjedő évszázadok eseményeinek rövid összefoglalása

A tatárdúlást követő újjáépítés és az egyházmegye újratelepítése

A pusztító tatárhordák kivonulása után IV. Béla királyra várt az ország újjáépítésének nehéz feladata.⁷⁵ A romokból Váradot is újjá kellett építeni. Várad néptelen, pusztá rom lőn ismét, mint volt Szent László előtt. Másfél század munkája s alkotása néhány nap alatt megsemmisült. Lakosai közül is csak azok maradtak életben, kik, mint az olasz Rogerius, nem bíztak a vár falában, s azokon kívül kerestek menedéket. És Várad sorsában osztozott a püspökség egész területe: a jámbor hívek, a munkás lelkészek elbujdosva, leölve, vagy mi még rosszabb, az ellenség rabszíján a békés falvak, az egyházak elégve, kirabolva.⁷⁶ I. Benedek püspök is visszatért a romos városba, de rövidesen 1243-ban győri püspöknek választották. Utódja a váradi püspöki székhelyben Vince (1244–1258) lett. Az ő feladata lett megszervezni az elpusztult egyházmegyét, benépesíteni Váradot.⁷⁷ Vince püspök utódja, Zozimás (1259–1265) a káptalan választásából jutott Várad püspöki székébe. És bár a tüzesvas-próbákról az ő idejében már nem hallani, Szent László sírjára, vagy fejereklyéjére tett eskük ezután is gyakorlatban maradnak.⁷⁸ Lassan visszatér az élet a városba, amit az is bizonyít, hogy IV. Béla uralkodása idején, 1263 elején V. István herceg, a későbbi király a farsangot Váradon tölti.⁷⁹ Vince püspököt Lodomér (1268–1279) követte. Első gondja volt rendezni a püspökség birtokviszonyait, szaporítani a jövedelmi forrásokat, s könnyíteni a jobbágyok, különösen Várad lakosainak terhein.

Királyi zarándoklatok Szent László sírjánál

Amikor V. István 1270-ben trónra kerül, a váradi egyház olyan jelentős kiváltságokat nyer, amelyekkel addig még az esztergomi sem dicsekedhetett.⁸⁰ V. István király fia, IV. László megkoronázása után 1272-ben elzarándokolt Szent László sírjához. Ebből az alkalomból a váradi egyháznak ajándékozta a közeli Szőlős falut.⁸¹ A Szent László koponyacsontját tartalmazó

fejereklye-tartót, azaz a hermát a források először 1273-ban említik.⁸² Lodomér püspököt munkássága elismeréseként 1279-ben esztergomi érseknek nevezték ki. Helyette Tamás (1281–1282) lett a váradi püspök, de egy év múlva meghalt.⁸³ A következő püspök Bertalan (1284–1285) volt, akiről nem lehet tudni, hogy egy év után ő is meghalt, avagy más főpapi székre került. II. Benedek püspök (1291–1296) idejében kapott a káptalan a régi elkopott pecsétnyomója helyett két újat, egy nagyobbat és egy kisebbet. A nagyobb, akárcsak a régi Szűz Máriát ábrázolta, de a kisebbben már Szent László király képe volt.⁸⁴ II. Benedek püspöksége alatt, III. András, az utolsó Árpád-házi király, 1291-ben erdélyi útja alkalmával a királynéval együtt meglátogatta Szent László sírját. Fenenna királyné e zarándoklása alkalmából a váradi egyházat a szőlősi vámmal ajándékozta meg, amely addig királynéi birtok volt.⁸⁵ Miután III. András király leverte az ellene szövetséget trónkövetelő Martell Károly híveit, 1294-ben Váradon gyűlést tartott, ahol a lázadók felett ítélkezett.⁸⁶

II. Benedek püspök üresen hagyott székét I. Imre (1297–1317) foglalja el, akit úgyisintén a káptalan választott meg. Püspöksége beháborús időszakra esett; a püspök Vencel királyságát támogatta Ottóval szemben.⁸⁷ I. Imre utódja II. János püspök (1318–1329) volt. Az ő püspöksége alatt alapították 1320-ban a várban Szűz Mária kisebbik káptalanát, egyben felépítették Szűz Mária kisebbik templomát. Károly Róbert, azaz I. Károly király II. János püspöksége idején többször is megfordult Váradon, második (más forrás szerint harmadik) feleségét, Beatrix királynét is az itteni székesegyházba temettette 1320-ban.⁸⁸

A következő püspök Báthori András, azaz I. András püspök (1329–1345) volt, aki a Gudkelet nemzetségből származott. Ő volt az utolsó választott váradi püspök. Már a 13. századtól egyre több új monostor keletkezett – a pálosok kivételével – a városokban.⁸⁹ „Ezeknek lakói az úgynevezett koldulászerzetesek, kik a hívek alamizsnáiból élnek. ...Lakhelyöket is nem többé a nagy jelentőségű monostor, hanem az igénytelen klastrom névvel jelölik meg. Ily klastromok a váradi egyházmegyében is keletkeztek: ...Váradon is van már e korban a Szent-Ágoston, a Szent-Ferencz-rendűeknek klastromuk, és egy apácza-zárda is. Mikor, ki alapította ezeket? annak nincs nyoma csak az bizonyos, hogy az apácza-klastrom 1318-ban, a másik kettő pedig 1339-ben már állt. ... Az említett apáczazárda úgy látszik, hogy a káptalan birtokán, a belvárosban, de mindenesetre Várad nyugoti részében állt. András püspök tehát elhatározá, hogy a város keleti részében, saját birtokán alapít egy másikat. A megtört szívek gyógyításán s a szegény beteg nők ápolásán

kívül a növevelés előmozdítása lebegett szemei előtt. Ebbeli szándékának megvalósításához 1338 nyarán fogott, midőn Várad-Velenczén a klostrom helye számára telkeket kezdte vásárolni. Két év múlva a kolostor készen állt, s abban Szent-Klára apáczáinak, a hajdani ügynevezett magyar apáczáknak néhány tagját, kiket pozsonyi házokból nyert, bevezetetté.”⁹⁰ Egy Ferenc-rendi kolostor is állt már 1339-ben Váradon. A szerzetesek nagyobbreszt tanítással, egyes tagok kézimunkával is foglalkoztak. Az Ágoston-rendnek Olasziban volt kolostora, 1339-ben már említés történt róla.⁹¹

Megkoronázása után Nagy Lajos király (1342–1382) is elzarándokolt Váradra, Szent László sírjához, ahol ő is fejedelmi adományban részesíti a váradi székesegyházat. Talán e királyi látogatás hatására történt, hogy I. András püspök „új székesegyházat kezdett építeni.”⁹² A következő váradi püspök Meszesi (Futaki) Demeter (1345–1372) volt, az első, akit már nem a káptalan választott, hanem a szentszéktől nyerte kinevezését, akárcsak az őt követő többi püspök is. Ő fejezte be elődje munkáját, a várbeli székesegyház építését, s négy oltárt is emeltetett benne.⁹³ Nagy Lajos király 1352-ben ismét Váradra látogatott.⁹⁴ „Az olasz művészettel és kultúrával Váradnak ebben az időben közvetlen kapcsolata is volt. Báthori András püspök 1333-ban Károly Róbert kíséretében ment le Nápolyba, Futaki Demeter pedig Nagy Lajos követeként járt ugyancsak Nápolyban. Demeter püspök volt az, aki a kolozsvári testvérekkel, Mártonnal és Györggyel elkészíttette Szent István, Szent Imre és Szent László álló szobrait. A három szobrot a székesegyház északi terén, a vár főbejáratával szemben egymás mellé állították fel.⁹⁵ „Az eredeti Szt. László – és a vele együtt a hasonló felépítésű Szt. István- és Szt. Imre-szobor – a protorenaissance legkiválóbb alkotásainak sorába tartozhatnak. Nagy jelentőségük abban rejlik, hogy formai megoldásukban, sőt anyagukban is függetlenek az architektúrától, ami a középkornak a dómokhoz kötött kőszobrászatával szemben óriási lépés, és ezzel a leghatározottabban a renaissance problémáit előlegezik, annak útját készítik elő”⁹⁶ – állapította meg Balogh Jolán.

Demeter püspököt Bebek Domokos, azaz I. Domokos püspök (1373–1374) követte. Az ő püspöksége idejéről maradt fenn a váradi Chartularium, amelynek szövegezése és szerkesztése a hiteleshelyi jegyző, Imre kanonok feladata volt. 1374. május 3-án Nagy Lajos király ismét meglátogatta Szent László városát, aki a gótikus székesegyház mellett a virágzásnak indult várost is megtekinthette.⁹⁷ A következő püspök III. Benedek (1374–1375) is mindössze egy évig volt a váradi egyház feje, semmi különösebb eseményt nem jegyeztek fel róla.⁹⁸ Zudar Imre, azaz II. Imre püspök (1376–1378) kö-

vette, aki rövidesen Galícia kormányzója lesz.⁹⁹ A váradi püspöki széken Deméndi László, azaz I. László püspök (1378–1382) követte, aki megtartotta a királyi orvosi hivatalát is.¹⁰⁰

A következő új főpásztor Zudar János, III. János püspök (1383–1395) lett.¹⁰¹ Az ő püspöksége alatt Luxemburgi Zsigmond király és felesége, a társuralkodó Mária királynő is többször is megfordult Váradon. A király először 1387. szeptember 12-én, néhány hónappal a márciusi megkoronázása után, majd 1390. február 8-án ismét Váradon járt. A királyi pár közösen vett részt, az ország főpapjaival és zászlós uraival együtt Szent László lovas szobrának az ünnepélyes felszentelésén is. Ez Bunyitay szerint 1390. szeptember 8-án, a székesegyház védőszentjének, Szűz Máriának születése ünnepén lehetett, bár a műalkotás a talapzat felírása szerint ugyanazon év május 20-án már elkészült. Zsigmond király ekkor adományozta a püspöknek Érolaszit és más birtokokat is.¹⁰²

III. János püspök nagy tisztelője volt Szent Lászlónak, ezért állíttatott a három királyszerob után a várban Szent Lászlónak egy lovas szobrot is. „A már említett három szobor megalkotói még éltek Kolozsvárott. János püspök ezeknél rendelte meg Szent László király lovasszobrát is. Mikor történt ez? – kérdezte Bunyitay Vince, majd ugyancsak ő válaszolt: – Arról nincs tudósítás de bizonyos, hogy a szobor 1390-ben készen állt. Helyet számára a vár főkapujától jobbra, a székesegyház s a püspöki palota közt, amannak főajtója előtt szemelte ki. Itt állott magas márvány talapzaton az alapító király szobra levon ülve s jobbában csata-bárdját emelve. Ló és lovas ércből valának, tetőtől talpig megaranyozva.”¹⁰³

Balogh Jolán szerint a testvérpárnak ez az építészeti háttértől teljesen független szabad térre komponált lovas szobra lehetett a fő műve. „Alkotásuk, mely nemzeti szimbólummá lett, a klasszikus kor óta az első szabad téren felállított bronz lovas szobor, mely nemcsak vallásos eszménykép volt, mint a Szent György, hanem egy nagy uralkodó személyének a megjelenítése. A lovas szoborról szemtanúk (Janus Pannonius, a Peer-kodexének költője, Heltai Gáspár, Szamosközy István, Miskolczy István) mind magasztalólag írnak.

„...Márton és György kolozsvári szobrászok művészete a jövő fejlődés irányát jelző, úttörő jelenség. Azok a problémák, melyekkel ők foglalkoztak: az álló alak, az ágaskodó lovas és a lépő lovas szobrászi megfogalmazása a renaissance legfőbb problémái lesznek a következő századokban. Az új feladatokat egyúttal mind új anyagban, a bronzban oldották meg, mely újszerű elgondolások megvalósítására nagy lehetőségeket adott. Szobraik a gótikus

stílus kötöttségéből kibontakozó valószerű felfogásukkal jellegzetesen protorenaissance alkotások. Művészetüknek ez az úttörő jellege emeli őket az egyetemes szobrászat irányt jelző nagy egyéniségei közé.”¹⁰⁴

Várad Zsigmond király, német-római császár korában

Kevésbé ismert, hogy 1393-ban moldvai csapatok eljutottak egészen Váradig, s feldúlták a várost. Ekkor pusztult el a pálosok kolostora is.¹⁰⁵ Minderől a budai országos levéltárban őrzött pálos rendűek fennmaradt iratai számolnak be.¹⁰⁶

Nagy Lajos király lánya, Mária királynő, mint láttuk többször tartózkodott Váradon, ilyenkor a velencei apácázárdában szállt meg. A zárda alapítója, Báthori püspök szándéka szerint előkelő családok lányai is laktak a zárdában, ezért írta Bunyitay azt, hogy Mária királynő a csenden, a vallás vigaszain kívül magasabb műveltségű lelkeket is talált e helyen, azért vágyott ide, s itteni időzései alkalmával szerette meg annyira Váradot, hogy ide kívánt temetkezni. 1395. május 17-én bekövetkezett halála után óhaját teljesítették, a székesegyházban Szent László lábainál levő kriptába temették el.¹⁰⁷ Ugyanezen év júliusában Zsigmond király Budáról Várad felé indul, ahol hosszabb ideig állomásozott, bevárva az északkeleti részek nemességének csatlakozását, hogy innen induljon az általa vezetett európai kereszties seregek élén a törökök ellen, de Nikápolynál vereséget szenvednek.¹⁰⁸

A következő váradai püspök, I. Pál, mindössze egy évig 1396-ban vezette az egyházmegyét. Az őt követő püspök Lukács (1397–1406) volt.¹⁰⁹ Az ő idejében, 1401-ben, feltehetően Zsigmond király közbenjárására adta IX. Bonifác pápa a székesegyházat, illetve Szent László sírját látogató híveknek a velencei Szent Márk-bazilika és az Assisi-beli S. Maria Portiuncula-templom búcsúengedélyét.¹¹⁰ „A sekrestyében égve feledett gyertya – mondja az eseményről Zsigmond királynak egy 1406-ban, éppen Váradon kelt levele – tüzet vetett a ruhaneműek s a faszekrényekbe, s az így keletkezett lángok elhamvaszták a káptalan legféltőbb kiváságleveleit is arany-ezüst kelyhei, keresztjei, ereklyetartói megolvadtak, hímzett, írott képekkel, gyöngyökkel ékes ruhái, könyvei megsemmisültek.”¹¹¹ Szent László koponyacsontjaiból álló ereklyéit is itt őrizték, de – egy korabeli oklevél szerint – azok nem semmisültek meg, sértetlenül kerültek ki a pusztító tűzből, így lehetővé vált, hogy a korábnál egy még díszesebb fej-ereklyetartót készítsenek. Így a ma is meglévő (Győrben őrzött) herma feltehetően Zsigmond uralkodása alatt

készülhetett. Egy 1443-ban kelt oklevél viszont csak azt tanúsítja, hogy ebben az esztendőben már bizonyosan megvolt.¹¹² Hogy mikor készült a herma? Erre a kérdésre nem talált választ Bunyitay Vince. Az említett oklevél határozottan nem jelöli meg, csupán annyit mond, hogy „néhány év előtt”, de a tudós főpap szerint ez Lukács püspök éveiben történhetett.¹¹³ Zsigmond király 1406 októberében vadászat közben Váradra is ellátogatott. Ekkor éppen nem volt főpásztora Váradnak – ugyanis Lukács püspök tavasszal elhunyt –, ezért a káptalan tagjai Vetési Tamás préposttal az élen fogadják a királyt. Zsigmond ez alkalomból a székesegyház főoltára javára tett alapítványt, és három községet adományozott a váradi káptalannak. A váradiak tudomására hozta, hogy halála után ő is a váradi székesegyházba akar temetkezni. Határozott a püspöki szék betöltéséről is. Második felesége Cillei Borbála, rokonságából való Eberhárdot, a zágrábi püspököt, aki egyben a király főkorlátnok is volt, előbb a váradi püspökség kormányzójává, majd 1407-től valóságos püspökké nevezte ki.¹¹⁴ Albeni Eberhard (1407–1409) kinevezése állami érdekből történt, a király meg akarta erősíteni befolyását az ország keleti részén, miután a főurak egy része Nápolyi Lászlót támogatták ellene, akít 1403-ban az esztergomi érsek alkalmi koronával meg is koronázott. „Eberhard váradi püspök korában is viselte a főkorlátnoki méltóságot, s mint ilyen írta meg a Sárkány – ez első magyar lovagrend alapító levelét, mellyel Zsigmond király hazánk legbefolyásosabb férfiaiát kívánta minél szorosabban fűzni érdekeihez. Az új rend első lovagjai között találjuk Bihar megye egyik legtekintélyesebb férfiát, Csáky Miklóst is.”¹¹⁵ Zsigmond király a Sárkányrendet 1408-ban alapította. Hosszú, nem egyszer többéves távollétei idejére Magyarország kormányzását báróira bízta, akiket az általa alapított lovagrendben, a Sárkány-rendben fogott össze.¹¹⁶ Eberhard püspök 1409 nyarán elhagyta Váradot, visszatért a zágrábi püspöki székbe.¹¹⁷

A következő váradi püspök is a király hű embere, Scolari András, II. András (1409–1426) tulajdonképpen cserélt Eberhard püspökkel, ugyanis Scolari András a zágrábi püspökségről került a váradi egyházmegye élére választott püspökként.¹¹⁸ Zsigmond király a 15. század második évtizedében jobbra külföldön tartózkodott, ahol – amikor csak lehetett – nem nélkülözte Scolari püspököt. Püspöke távollétében László olvasókanonok kormányozta az egyházmegyét. Ebben az évtizedben Zsigmond háromszor járt Váradon: 1412-ben Ulászló lengyel királlyal 15 napot töltött Váradon, a húsvétot is itt ünnepelte meg. Ebből az alkalomból az ország főrendei előtt a két állam között létrejött véd- és dacsövetséget Szent László koporsójánál tartós barátsággal megerősítettek.¹¹⁹ 1422 tavaszán, valószínűleg májusban Zsigmond

Váradra hívja országa rendeit, itt tartva meg az országgyűlést.¹²⁰ Azért hívta a király Váradra az ország rendeit, hogy a huszita mozgalmak ellen segélyt kérjen, a huszita tanok ugyanis lassan átszivárogtak Magyarországra is.¹²¹

Zsigmond király idejében a váradi püspök már 500 lovasból álló zászlóaljtal állított ki, amely valószínűleg magába foglalta a káptalani egyháznemeseket is. Az egyházi nemesi intézmény IV. László király azon szabadalomlevelével vette kezdetét, amellyel Lodomér püspöknek Szőlös falut ajándékozta, s felhatalmazta, hogy a helység jobbágysai közül négyet-ötöt a fegyveres jobbágyok sorába iktassa. A váradi egyházmegyei nemeseket Szent László vitézeinek hívták, mert zászlóikon a szent király képe volt.¹²²

Az itáliai származású Scolari András püspöksége alatt a főpapok többsége is olasz származású volt, de személye egyébként is sok itáliait vonzott Váradra, népes firenzei kolónia alakult a városban. Püspöksége idején a humanizmus nem csak környezetében, hanem a városi életben is elterjedt. Erre az időre mondják, hogy Várad is a békés fejlődés útján halad, nem csak a művészet, a kultúra virágzik, hanem az ipar, a kereskedelem és a tudomány is.¹²³ Az olasz hatás Scolari dalmát utódai alatt sem csökkent. Váradnak olasz lakosai is voltak.¹²⁴ Scolari András halála után a következő püspök Pratói János, IV. János (1426), aki mindössze egy évig volt a váradi egyházmegye élén. A Chartularium egy utólagos bejegyzése szerint „letézetett”, ami nem volt ritka eset a püspököknél Zsigmond korában.¹²⁵

Kusalyi Jakch Dénes lett a következő püspök (1427–1432), előbb mint választott püspök, de esetében egy hónapon belül Róma is aláírta a megerősítést. Az ő idejében Vépi Péter, a káptalan olvasókanonokja egy „ispotályt” létesít. Bunyitay szerint ez egyebet is jelentett, nem csak szegények vagy betegek házat. „Azon körülmény, hogy Vépi a váradi iskolák mellett állítá fel intézetét, s hogy, mint olvasókanonok, ez állásánál fogva az iskolák élén állt, arra mutat, hogy azt szintén szegények, de szegény tanulók ápolására s tápintézete gyanánt emelé, indítatva azon tanuló ifjak sanyaru sorsa által, kik kéregetésből tarták fenn magukat, s kiknek, valamint a rájuk fordított kegyeletes gondnak nyomaival Váradon is találkozunk.”¹²⁶ Dénes püspök nevével 1432 után nem találkozunk, utódja V. János püspök (1435–1438) lett, aki előzőleg Ferenc-rendi szerzetes volt, amit Bunyitay a huszitizmus térhódításával magyaráz. A huszita tanok megfékezésére a püspök a híres inkvizitort, Jakabot hívta segítségül, akinek eredményes működéséről V. János püspöknek egy 1436. december 1-jén kelt leveléből értesülhetünk: „lesújtotta a hitetleneket, a népet pedig visszavezette a katolikus hitbe.”¹²⁷

Zsigmond király, aki 1410-től egyben már német-római császár is, 1436 decemberében Debrecenen át ismét Váradra jött, ezúttal utoljára, mert 1437. december 9-én Morvaországban elhunyt.¹²⁸ Végakarata szerint első felesége, Mária királyné mellé temették a váradi székesegyházba. Nem sokkal utána, 1438 elején, az elhunyt V. János püspököt is a székesegyházba temették.¹²⁹

A váradi egyházmegye Vitéz János püspöksége alatt

A következő váradi püspök is hasonló nevű volt, VI. János (1440–1444), azaz Dominis János. Ulászló király nevezte ki VI. Jánost váradi püspökké, aki előzőleg délvidéki egyházfő volt. 1442-től Vitéz János, a későbbi püspök lett a váradi prépost.¹³⁰ VI. János püspöksége alatt, 1443 tavaszán, állítólag egy földrengés miatt a székesegyház egyik tornya, „a bal felől álló, alapjáig ledőlt”. E torony alatt állott a kincstár, itt őrizték Szent László hermáját is, amely épségben maradt. 1444. november 10-én a várnai csatában részt vett VI. János váradi püspök is 400 bihari vitézzel együtt. A püspök is elesett a csatában, akárcsak a fiatal I. Ulászló király.¹³¹

Az egyházfő utódja Vitéz János, azaz VII. János püspök (1445–1465) lett, akit jó barátság fűzött Hunyadi Jánoshoz, még a hadvezért kormányzóvá való kinevezése előtt. Váradi préposttá való kinevezése előtt Vitéz János a királyi udvarnál tevékenykedett. Hunyadi János szerette volna Vitézt váradi püspöknek kinevezni, de ez a királyok apostoli joga volt, ezért a hadvezér a pápát kérte meg, akire ily módon a kinevezés joga visszaszállt. Hunyadi lépését a Bihar megyei rendek is támogatták. A püspöki kinevezés 1445 júniusában érkezett meg Rómából.¹³² Vitéz János püspök volt az, aki a székesegyház egyik tornyának összeomlása során elpusztult értékeket helyreállította, pótolta.¹³³ 1446 nyarán, a rákosi országgyűlés az ország kormányzójává választotta Hunyadi Jánost, a hat évvel korábban megkoronázott, kiskorú V. László király nagykorúvá válásáig. A kormányzó fő tanácsadója Vitéz János püspök lett, ő vezette diplomáciai levelezését, de követte Hunyadit a csatamezőkre is. Hunyadi János a székesegyházat kívánta támogatni a pápai udvarba küldött supplicatiói által. Búcsúengedélyért folyamodott 1449-ben Vitéz János püspökkel együtt, hogy a Zsigmond által megkezdett nagyszabású építkezést folytathassák. Hunyadi következő supplicatiói 1450-ben keltek. V. Miklós pápa ekkor először Hunyadinak és családjának engedte meg, hogy a váradi székesegyházat látogatva ugyanazzal a búcsúengedéllyel élhessenek, mint Róma nagy bazilikáinak a látogatói. Ezek a a búcsúengedélyek a váradi székesegyházat a nagy bazilikák (Bazilica Maior) rangjára emelték. A Hu-

nyadi család zarándoklása alkalmával a gyermek Mátyás először láthatta Váradot.¹³⁴

V. László király 1453-tól átvette az uralkodást, aki Vitéz Jánosra ruházta a magyar főkorlátoknál.¹³⁵ V. László király követte elődei példáját, s megkoronázása után, 1453. július 26-án Váradra zarándokolt, és Szent László sírjánál kijelenti, hogy halála után ő is a székesegyház kriptájába szeretne temetkezni.¹³⁶

Vitéz János püspök 1456-ban jelen volt a nándorfehérvári győztes csatában is, ahol ezt követően Hunyadi János pestisben meghalt. A Hunyadiak és a Cilleiek közötti háborúskodás nyomán V. László király a Hunyadi-párt tagjaival együtt Vitéz János püspököt is letartóztatta 1457-ben, de a szentszék követének közbenjárására a püspök visszanyerte szabadságát és visszatérhetett Váradra.¹³⁷ V. László király halálát követően 1458. január 24-én Hunyadi János kisebbik fiát, I. Mátyást választották királynak, ebben Szilágyi Mihály mellett nagy szerepet játszott Vitéz János püspök is, a fiatal Mátyás egykori tanítómestere, a család bizalmasa.¹³⁸ Mátyás királyt 1464. március 29-én, Székesfehérvárott koronázták meg. Ebből az alkalomból Mátyás király Vitéz érdemei elismeréseként a püspöknek és utódainak Bihar megye örökös főispánságát adományozta.¹³⁹

Vitéz János váradai tevékenységéről sokat lehetne írni. Az ő püspöksége alatt jelentős humanista központ lett Várad. Külföldi és hazai tudósokat, irodalmárokat hívott Váradra, ahol „egész irodalmi kör, mintegy kis akadémia képződött”.¹⁴⁰ Vitéz nagy műveltsége, tudomány- és zenekedvelő egyénisége a külföld kiválóságait is magához vonzotta – állapította meg Balogh Jolán. – Jeles humanisták keresték fel váradai székhelyét, mint Pier Paolo Vergerio, Filippo Podocatharo, Gregorius Sanocki, Nicolaus Machinensis. Azért, hogy az új műveltség minél közvetlenebbül érhesse az országot, a püspök rokonait, és udvari papjait olasz egyetemeken iskoláztatta, közöttük Janus Pannoniust, Garázda Pétert, Váradai Pétert, ifjabb Vizét Jánost.¹⁴¹

Külön csillagvizsgálót tartott fenn. „Levelezésben állt Pauerbach Györggyel, a bécsi egyetem hírneves tanárával s csillagászával, ki nagy tisztelettel viseltetett a tudós főpap iránt. Midőn Pauerbach a nap-órát mai alakjára áti-domítá, annak legelső példányát Váradra küldötte, s midőn Vitéz buzdítására oly táblázatokat készített, melyeknek segédelmével a nap- és hold-fogyatkozásokat előre ki lehetett számítani, azoknak alapjául a váradai meridiánt vette fel, ennél fogva munkájának Váradai táblák (Tabulae Varadienses) címet adott, s Vitéznek intézett ajánlólevéllel bocsátotta közre. E munka később nyomtatásban is megjelent és számos kiadást ért, mert Európa csillagászai

két évszázadon át használták a Váradai táblákat”.¹⁴² Vitéz János szárnyai alatt nőtt nagygyá a tudomány és az egyház számára Csezmiczei János, költői néven Janus Pannonius, és az ifjabb Vitéz János. A váradai püspök idejében gazdag, tudományos könyveket is tartalmazó könyvtára volt Váradnak, olyan, amely addig nem volt az országban, s amely később Mátyás királyt is ösztönözte a budai könyvtára megalapítására. A püspök könyvtára a legjelesebb munkákat tartalmazta, amelyek fennmaradt példányai a kiváló főpap műveltségéről, műízléséről, nagy tudományáról tanúskodnak és arról, hogy maga köré gyűjté a hasonlóan kiemelkedő nagy szellemeket.¹⁴³ Vitéz János nem elégedett meg a kódexek gyűjtésével, azokat gondosan összevetve jegyzetekkel, javításokkal látta el.¹⁴⁴

Vitéz János püspöksége idején tűnt fel Váradon egy új káptalan, Keresztelő Szent János társaskáptalana, amelynek székhelye a várban volt, külön egyháza és külön birtoka volt. Első prépostja a püspök unokaöccse, ifj. Vitéz János lett. A káptalan alapítója ismeretlen, de Bunyitay Vince az alapítóban Vitéz János püspököt vélte felfedezni.¹⁴⁵ A káptalan létezéséről az első dokumentum 1472-ből maradt fenn.¹⁴⁶

Mátyás király a gondokkal küszködő zágrábi püspökségre akarta áthelyezni Vitéz Jánost, aki vonakodott ezt elfogadni, de a szentszék sem adta hozzá a jóváhagyását. Végül a király 1465-ben esztergomi bíbornok-primásnak nevezte ki Vitéz Jánost, az előző primás Szécsi Dénes halálát követően.¹⁴⁷ Áthelyezése Esztergomba meggyőztette Vitéz János régebbi tervét, egy egyetem létesítését Váradon, amihez megkapta II. Pius pápa jóváhagyását is.¹⁴⁸ „Midőn 1465 tavaszán Esztergom primási székére távozott, a virágzás és jólét legmagasb fokán hagyta itt az egyházmegyét. De Váradnak jó csillaga távozott el vele”¹⁴⁹ – állapította meg Bunyitay Vince.

A Körös-parti város Mátyás király korában

Miután Vitéz János váradai püspököt az esztergomi primási székbe emelték, a megüresedett helyét Beckenschlger János (más források szerint Beckensloer), azaz VIII. János (1465–1468) foglalta el. Mátyás király 1465-ben nevezte ki a püspököt, amit rövidesen II. Pál pápa is megerősített.¹⁵⁰ A király az új váradai püspököt, akárcsak elődjét, Vitéz Jánost a megye főispánjának is kinevezte. E hagyomány később is folytatódott.

1468 január második felében Erdélyből visszajövet Mátyás király Váradon időzött, ekkor ismerhette meg a váradai püspököt is, akit rövidesen egri püspöknek nevez ki.¹⁵¹ Utódja Stoltz Miklós, azaz II. Mikós püspök lesz

(1470), akit Mátyás csak hosszas habozás után nevez ki. Az új váradi főpap 1471-re már meg is halt, s a váradi püspöki székhely egészen 1476-ig betöltetlen marad. Az egyházmegyét helynökök kormányozzák.¹⁵²

A tatárdúlást követően, 1474 elején újabb komoly megpróbáltatás éri a váradiakat. Ali bég, a szendrői basa február 7-én Váradra tört. Hatalmába keríti a várost, de a várat a védők hősi ellenállása miatt nem sikerült elfoglalnia. A törökök sikertelenségében az is közrejátszott, hogy nem hoztak magukkal nehezebb ostromszekereket. Jobb híján a támadók tüzes nyilakat lövöldöztek a várba, mire a védők leszedték az épületek gyúlékony tetőit. A csalódott törökök elvonultak, de előtte még bosszút álltak a váron kívülien. Az időseket, gyermekeket legyilkolták, a fiatal életerős embereket pedig elhurcolták. A várost felgyújtották, a kincseket, értékes dolgokat elvitték. A dubniczi krónikában azt is megörökítették, hogy Várad környékét is feldúlták, többek között a kápolnai Pálos-rendiek kolostorát is felgyújtották, a barátokat pedig elhurcolták. A premontreiek Szent István-hegyi kolostoráról nem írt a krónikás, de Bunyitay úgy vélte: valószínűleg osztoztak a kápolnai kolostor sorsában.¹⁵³ Mátyás király nem nézhette tétlenül a város romlását, amely vagyonilag és létszámban is csaknem tönkre ment a törökök ostroma következtében, ezért megerősítette a káptalan és a város szabadalmait és kiváltságait.¹⁵⁴

A következő váradi püspök Pruisz (más források szerint) Filipecz János. A püspökök sorában IX. János (1476–1490) néven lett ismert. A püspök, egyben főispán Mátyás király követeként fontos államügyek intézője is volt, ő hozta el Magyarországra Mátyás menyasszonyát, Beatrixet is. A váradi püspök gondot fordított a törökök 1474. évi pusztításainak helyreállítására, harangot öntett a székesegyház számára, amelyet a jobb oldali toronyba helyeztek el.

„A XV. század második felében a városi élet is nagyon fellendült. A dubniczi krónika a XV. század végén Váradot minden gazdagsággal megrakott városnak nevezi, melyhez hasonló alig volt az országban, ezért kapta a felix Civitas nevet. Gazdagságát elsősorban nevezetes vásárainak köszönhette, melyek áruforgalma ez időben megnövekedett. Mátyás 1478. február 17-én kelt okleveléből, illetve Ország Mihály nádor átíratából feltárulhat előttünk a vásári áruk sokasága: flandriai és kölni szövetek, drága prémek, fegyverek, lószerszámok stb. A céhes élet is kifejlődött. A káptalan 1481-ben megújította a váradi kovácsok, sarkantyú- és kardgyártók régebbi céhlevelét. Ebből következik, hogy a váradi céhek már a XV. század első felében vagy még korábban megalakultak.¹⁵⁵ A közönséges iparral foglalkozó mesteremberek

emlékét egy 1481-iki váradi céhlevél őrzötte meg, mely még egy régebbinek megújítása, s mely a kétségkívül sok hasonló levél közül egyedül maradt fenn számunkra. Az 1552-iki adókönyv nem kevesebb, mint hetvenöt különféle mesterembert sorol fel Váradon”¹⁵⁶ – állapította meg Bunyitay Vince.

A Dózsa-féle parasztháborút megelőző és követő évtizedek

Mátyás halála után 1490-ben II. Ulászló lett a király, ekkor IX. János lemondott püspöki címéről, a főkorlátnokságról is és visszavonult a Ferencrendiek egyik morvaországi kolostorába.¹⁵⁷

A következő váradi püspök Farkas Bálint (1490–1495) lett, aki előzőleg a székeskáptalan prépostja volt. Őt a lemondott IX. János ajánlatára nevezték ki püspöknek, amit 1491-ben Róma is megerősít.¹⁵⁸ Rövidesen II. Ulászló király is látogatást tett Váradon. Erdélyi útját szakította meg, itt áldozva Szent László emlékének.¹⁵⁹ A király 1494. július 20. és augusztus 3. között időzött Váradon.¹⁶⁰

Farkas Bálint halálával II. Ulászló király apostoli joga Kálmáncsehi Domokost, II. Domokost (1495–1501) emelte Várad püspöki székébe és még ugyancsak 1495-ben Rómában is megerősítik a püspök kinevezését.¹⁶¹ Talán éppen a királlyal együtt jött le püspöki székhelyére, II. Ulászló ugyanis 1495 augusztusának nagy részét Váradon és vidékén tölti.¹⁶² II. Ulászló később is többször elzarándokol Váradra, Szent László sírjához, így például 1499-ban vagy 1501-ben.¹⁶³ II. Domokos püspök, valamikor 1495–1497 között az akkor már lakatlan Szent István-hegyi prépostsági monostorban megalakítja Szent László király sírjának és Szent István első vértanú egyházának társaskáptalanát. A régi premontrei prépostság birtokai az utóbbi társaskáptalan tulajdonába mentek át.¹⁶⁴ A király II. Domokos püspököt 1501-ben erdélyi püspöknek nevezi ki.¹⁶⁵ Utóda Szatmári György, I. György püspök (1501–1505) lett, aki már előtte a király főkorlátnoka volt. Római megerősítése 1502 februárjában érkezett meg.¹⁶⁶ Szatmári Györgyöt nagy pompával fogadták Váradon. „Az új püspök rálépett az Árpádok, az Anjouk, a nagy ősök nyomdokaira, oda járult Szent László sírjához, de nem lépett Isten oltárához, hogy ott törjön a híveknek Szent István hitének kenyeréből, nem lépett fel a szószékre, hogy onnan áldja meg Szent László városát”¹⁶⁷ – állapította meg Bunyitay Vince. Szatmári György ugyanis nem volt felszentelt püspök, még áldozár sem. Bunyitay szerint azelőtt is lehettek ilyen püspökök, de ez bizonyosan Szatmáriról mutatható ki először. Szatmári azzal a kéréssel fordul II.

Gyula pápához, hogy engedélyezze felszentelését és az egyházi rendbe való felvételét. A pápa 1505 májusi levelében teljesítette a püspök kérését, sőt felhatalmazta őt arra, hogy az első miséjén jelen levőket teljes búcsúban részesíthesse.¹⁶⁸ Szatmári püspök első miséjét 1506 első vasárnapjára tűzték ki, de ezt már mint pécsi püspök végezte, ahová saját kérésére helyezték át.¹⁶⁹

Szatmári helyébe rokona, Thurzó Zsigmond kerül 1505 végén, I. Zsigmond püspök (1506–1512) néven. Előzőleg királyi titkár, választott nyitrai, majd erdélyi püspök. A szentszék 1506. január 28-án erősíti meg a váradi püspöki székben.¹⁷⁰ Az ő püspöksége alatt bontakozott ki a reneszánsz formavilága Váradon.¹⁷¹ Thurzó püspök 1509-re a várbeli püspöki palotát is teljesen átépítette reneszánsz stílusban.¹⁷² A világot járt Oláh Miklós elragadtatva magasztalta az épület nagyszerűségét (aedium magnificentia). A padovai Francesco della Valle „bellissimo edificio”-nak (igen szép épületnek) nevezte. Giovan Andrea Gromo is elismerőleg írt a hatalmas palotáról és kényelmes termeiről. Az olasz jelentés megjelöli helyét is a Királyfia bástyával szemben: „Palazzo contor al Baloardo Kyralfia.”¹⁷³

„Thurzó építkezéseivel a középkori vár renaissance fényt kapott. A csodálatos épületkomplexus, négy és fél évszázad művészi kultúrájának a tanúbizonysága, végleg kialakult és lezárult. A castrum Varadiense ebben az időben lehetett a legszebb, hiszen minden stílus – a XI. század végétől a XVI. század elejéig – kimagasló alkotásokkal gazdagította. Thurzó nemcsak építkezéseiről volt ismert, hanem bibliofil hajlamáról, tudományszeretétéről is. A váradi könyvkultúrának éppen ő adott új lendületet a [XVI.] század elején. Könyvtárába szenvedélyesen gyűjtötte mind a nyomtatványokat, mind a kéziratokat – állapította meg Balogh Jolán.”¹⁷⁴

Thurzó Zsigmond 1512-ben halt meg, de újabb püspöke az egyházmegyének majd csak két év múlva lesz.¹⁷⁵ Előtte még Váradot is érinti a Dózsa-féle parasztfelkelés. Bakócz Tamás pápai legátus 1514. április 16-án Budán kihirdeti a pápai bullát a kereszteshadjáratról, amely Dózsa parasztháborújába torkollik. Húsvétkor Dózsa György már Gyulánál, Lőrinc pap pedig Váradon van, de előtte már feldúlta a környéket. A váradi püspökség adminisztrátora, Pöstyény Gergely a püspökségi és megyei bandériummal a lázadók elé megy, de a túlerővel szemben vissza kellett vonulniuk a várba. A lázadók felgyújtották a várost és ostrom alá vették a várat. Ahogy Verancsics Antal is írta: „Lőrenc pap [...] Váradot megígettevín, nagy erős dűlást benne teve.”¹⁷⁶ Szapolyai János erdélyi vajda Fogaras kapitányát, Tomory Pált küldte a váradiak megsegítésére, aki leverte Lőrinc pap seregét.¹⁷⁷

Még ugyanebben az évben Perényi Ferenc lett a váradi püspök. Mint választott püspök 1514 novemberében fordul elő első ízben a neve a dokumentumokban, a következő év tavaszán X. Leo pápa is kiadta I. Ferenc püspök (1514–1526) névre a megerősítést.¹⁷⁸ A fiatal püspök idejében, 1517-ben szegezte ki Luther Márton 95 tételét a wittenbergi vártemplom ajtajára az egyházban észlelt visszaélések ellen. Talán éppen Luther tanainak hatására az ifjú püspök 1524. július 24-én zsinatot hív össze. A zsinat a papoktól – akik között kiátkozott, felfüggesztett személyek is vannak – szigorúbb életet, tisztább erkölcsöket, mélyebb hitet követelt.¹⁷⁹ Perényi Ferenc püspök 3000 fős sereg élén részt vett a törökök elleni mohácsi csatában, ahol akárcsak II. Lajos király, a váradi püspök is elesett.¹⁸⁰

Várad két király és két püspök alatt

„Váradra a mohácsi vész után új idők jövének s megváltoztatták a város és vidéke arczatát – írja Bunyitay Vince. – Mohács után ketté szakadt a haza, a trón, a vallás, ketté tört Várad püspöki botja is. Amint két király lett az országnak, két püspöke lön Váradnak. Az egyiket kinevezte János király, a másikat Ferdinánd király. Midőn Szapolyai Jánost a székesfehérvári gyűlés (1526. november 10.) királynak kiáltotta ki és megkoronázta, s az új király udvara és országa méltóságait hívei között szétosztá: a bihari főispánságot a váradi püspökséggel Czibak Imrének adományozta.”¹⁸¹ Imre püspök (1526–1534), akárcsak az I. Ferdinánd által kinevezett püspök nem kapta meg a Szentszék megerősítését, mivel az őket kinevező királyok apostoli jogai is kétségesek voltak.¹⁸² Imre püspök haláláig gyakorolta a püspöki jogokat, de inkább a kard embere volt, akire I. János e minőségében mindvégig támaszkodott. Amikor 1527-ben I. Ferdinánd seregeivel benyomult Magyarországra, október 4-én János király Czibak Imrénél, a váradi várban nyert menedéket, majd innen Lengyelországba menekült, ahonnan csak a következő év tavaszán tér vissza. A püspök mindvégig kitartott király mellett. Czibak Imrét az időközben Magyarország kormányzójának választott Ludovico Gritti 1534. augusztus 11-én a Felmér melletti táborában meggyilkoltatta.¹⁸³ I. Ferdinánd Maczedóniai Lászlót, II. Lászlót (1527–1536) nevezte ki püspöknek, de ő csak névleges egyházfő maradt hatáskör és javadalom nélkül, ugyanis Ferdinánd hatalma nem ért el Váradig, 1536 tavaszán II. László püspök meg is hal.¹⁸⁴

Szapolyai János Czibak Imre meggyilkolása után Fráter Györgyöt nevezte ki váradi püspöknek. Ő lett II. György püspök (1534–1551), akinek

horvát származású apját Utyeszenicsnek, velencei származású anyját Martinnuzzinak hívtak. A Fráter nevet azt követően viselte, hogy 1512-ben belépett a pálosok rendjébe, innen maradt rajta a György barát név is.¹⁸⁵ Szapolyai János szolgálatába 1527-ben lépett Fráter György, akit már előbb tanácsosává nevezett ki a király. Fráter György nem csak váradi püspök volt, hanem az ország kincstartója is.¹⁸⁶ II. György püspöksége alatt Várad Szapolyai János országának mintegy fővárosa lett, ki ettől kezdve gyakran időzött Váradon, ahol 1536-ban országgyűlést is tartott.¹⁸⁷ A két ellenkirály hosszas háborúskodások után végül 1538. február 24-én Váradon kötött békét, és megállapodtak abban, hogy mindkét uralkodó megtarthatja az országból, amit éppen birtokolt, és János király halála után az ő országrésze Ferdinándra száll.¹⁸⁸ A váradi béke megkötése után, 1539-ben Róma is megerősítette a váradi püspököt székében.¹⁸⁹ Fráter György idejében már kezdetét vették Erdélyben a hitviták a katolikus és a protestáns papok között, amit Fráter György minden követelése ellenére Szapolyai János hallgatólagosan megtűrte, Váradon ellenben Fráter életében nem tudott tért nyerni a protestantizmus.¹⁹⁰ A püspök nagy érdeme, hogy meglátta a Váradi Regestrumban az értéket és kinyomtatva azt, megmentette az utókor számára is, akárcsak elődje, Pruisz János, aki Rogerius siralmas énekét publikálta.¹⁹¹

„A váradi béke csak annyi ideig tartott, míg János király megházasodék (1539), s fia, János-Zsigmond a világra jött (1540). Ekkor a király meghalt, anélkül, hogy gyermekét csak egyszer is látta volna, de azon kívánsággal, hogy az országot és koronát a váradi béke ellenére ne adják át hívei I. Ferdinándnak, hanem koronázzák meg fiát, s igyekezzenek őt a török pártfogásával az ország birtokában fenntartatni. Evvel sírjába vitte a váradi békét”¹⁹² – vélekedett Bunyitay Vince. János király óhaját Fráter György teljesítette, és 1540-ben Rákos mezején királlyá választotta a csecsemő János Zsigmondot. Ő lett II. János király (1540–1571), a Szapolyai-ház utolsó sarja, akit viszont soha nem koronáztak meg.¹⁹³ I. Ferdinánd a váradi béke alapján követelte az ország átadását, majd seregei élén kétszer is megjelent Buda elfoglalására, de Fráter György kardot ragadva ezt megghiúsította.¹⁹⁴ De megjelent Szulejmán szultán is, aki azzal az indokkal, hogy János Zsigmondot védelmezi, 1541. augusztus 31-én hatalmába kerítette az ország fővárosát, s azt Magyarország középső részeivel együtt a török birodalomhoz csatolta, ezáltal az ország három részre szakadt. A szultán János Zsigmondot, Izabella királynét és Fráter Györgyöt Lippára küldi, és adófizetés fejében rájuk ruházza Erdély, a Tiszántúl – így Várad – és a Temesköz kormányzását. Az ország nyugati és északi (a mai Szlovákia, Kárpátalja, valamint Romániából Szatmár és Nagybánya) vidéke I. Ferdinánd kezében maradt.¹⁹⁵

„Várad, mint egykoron János király idejében, királyi székhely vala ismét, hol a fénykedvelő Izabella királyné is szivesebben lakott, mint a sokkalta egyszerűbb Lippán, s hol Fráter György tartá kezeiben a diplomácia szálait, melyeken Európa keleti és nyugati részeinek legfontosabb érdekei függtek. A váradi vár fényes, ünnepélyes napokat láta újra, sőt a még ifjú királyné, annak gyermeke s udvari hölgyeinek kedvéért olykor vidámakat is. A vár udvarán s falain lépkedő örök mellett jöttek-mentek a nemzeti hadsereg különböző fegyvernemeinek képviselői a külföldi követek s udvaroncok idegen viselete festőileg vegyült össze hazai főuraink s hölgyeink öltönyeinek fényes szingazdagságával a székesegyház boltívei alatt s az előtte elvonuló téren egymást érték az emberek, részént jámbor zarándokok, kik a szent király sírjára tették le kegyeletök koszorúját, részint utazók, tudósok, művészek, kiket a székesegyház műkincsei, a szent királyok szobrai, a levél- s könyvtárak vonzottak oda.

Maga a város régi élénksége s jólétéből nem látszék vesztetni semmit. Férfi s női szerzetes-házai még népesebbek valának, mint valaha, egyházai jó karban s bár számosak (mintegy húsz), főékességök, az ájtatoskodók serege még sem hiányzott belőlök. Az új hit terjedése, ha el is idegenített egyes szíveket, a haza fővárosát s déli részeit ért csapások annál hívebbekké tették az ősi hithez másokat. A hitújítás előtti nemzedék nagy része még élt s magában a török foglalásban az ősi hit iránt mutatkozó hűtlenség büntetését látta.

Buda eleste után nemcsak Izabella s királyi udvara költözék a Tiszántúlra, hanem sokan azok közül is kiknek a törökök szomszédsága s az előre látható csaták miatt legtöbb félteni valójok vala. Így egyes úri családokon kívül Váradon kerestek menedéket a margitszigeti apácák, kiket kétségkívül azért, mert a váradi klastromokban már nem volt számukra hely, a Váradal szomszédos szent-jánosi monostorban helyezék el. Ugyanakkor jövének Buda és Pest iparosai közül számosan, kik jelentékenyen előmozdíták Várad kézmű-ipara s ezáltal kereskedelme emelkedését.”¹⁹⁶

A székelyudvarhelyi országgyűlés 1542-ben Fráter Györgyöt János Zsigmond gyámjának és Erdély helytartójának ismeri el, aki a királyné szándéka ellenére szerette volna egyesíteni az országot, ezért 1549-ben megegyezett I. Ferdinánd képviselőjével Erdély átadásáról. Izabella értesítette erről a szultánt, aki a budai pasa, valamint a havasalföldi és a moldvai segéderőkkel együtt Erdélyre tör, de Fráter seregei kiszorítják őket. Fráter György arra kényszerítette Izabellát, hogy mondjon le fia, II. János trónigényéről. A királyné és fia ezt követően 1551-ben Lengyelországba távozott.¹⁹⁷ Várad is I. Ferdinánd király uralma alá kerül, aki Fráter Györgyöt még ugyanebben az

évben esztergomi érsekké, a pápa pedig bíbornoknak nevezi ki. Erdélyt 1551-ben Castaldo tábornok vette át a Habsburgok nevében.¹⁹⁸ Mivel az Erdélybe bevonult osztrák seregek nem bizonyultak elegendőnek egy újabb török támadás kivédésére, ezért Fráter György időnyerés céljából tárgyalásokat kezdett a délvidéki török pasával. Castaldo, az Erdélyben tartózkodó osztrák hadvezér ezt árulásnak tekintette, ezért 1551. december 17-én a várad-i püspököt meggyilkoltatta az alvinci kastélyában.¹⁹⁹

Váradon azt várták, hogy I. Ferdinánd új püspököt nevez ki a meggyilkolt Fráter György helyett, a király azonban ideiglenesen a püspök helyett csak főispánt nevezett ki Varkocs Tamás személyében, aki 1552 elején átvette a várad-i várat s a püspökség jövedelmeinek kezelését. Az 1552. február 22-ére összehívott országgyűlés törvénybe iktatta Erdély és a nyolc vármegyének, a Részeknek (Partiumnak) Magyarországgal való egyesülését.²⁰⁰ Azzal, hogy a várad-i vár Varkocs Tamás főkapitány, bihari főispán személyében katonai parancsnokot kapott, a püspökvár egyre jobban katonai jellegűvé változott, végvárrá alakult.²⁰¹

Varkocs Váradra jövelele felszabadította a reformáció híveit a nyomás alól. Az első prédikátorok 1552 nyarán Pankotáról jöttek Váradra, akik már nyíltan kezdték hirdetni az evangéliumot. Velük együtt jött Kölesérről Kristóf diák, akit Köleséri Kristófként tartanak számon, de aki Csernák Béla szerint azonos lehetett a wittenbergi egyetemen tanult Lippay Kristóffal.²⁰² Varkocs Tamás is támogatta az új tant, emiatt a káptalan Oláh Miklós egri püspöknek, az ország kancellárjának a segítségét kéri Varkocs eltávolításához. A kancellár közbenjárására a király felmentette Varkocs Tamást és helyébe új főispánt nevezett ki.²⁰³

A főispán, egyben püspök, Zabardy Mátyás (1553–1556) lett, akit 1553 tavaszán nevezi ki I. Ferdinánd. A pápai megerősítést a püspök 1554 augusztusában nyerte el.²⁰⁴ „Várad napról-napra jobban veszélyeztetett pont vala egyrészt Izabella hívei s a török által, ki egyre hangosabban követelte vissza János király birodalmát, másrészt a hitújítók által, kik már tömegesen közeledtek a püspökség határaihoz²⁰⁵ – állapította meg Bunyitay Vince. Zabardy Mátyás 1553-ban megerősítette seregét, rendszeren 850 embert tartott fegyverben, kik közül 200 lovast és 300 gyalogost a püspökség jobbágysai szolgáltattak. Emellett gondoskodott a várad-i vár megerősítéséről is.²⁰⁶ A püspök csapataival leszámolt azokkal a nemesekkel, akik Izabellát akarták visszahívni, Feketebátor urát, az ifjú Toldi Miklóst a várad-i várban fejeztette le. Ezt látva a többi zendülő, így Csáky Pál Adorján ura meghódoltak Ferdinándnak. A hitújítók sem lépték át a harcias püspök egyházmegejének a határát annak

életében. Zabardy Mátyás 1556. augusztus 12-én halt meg, az ősi székesegyházba temették el utolsó püspökként.²⁰⁷

Amikor I. Ferdinánd értesült a püspök haláláról, pár nap múlva már ki is nevezte utódját Ghymeszi Forgách Ferenc személyében. II. Ferenc püspök (1556–1567) mellé a király a főpap Simon nevű bátyját nevezte ki bihari főispánnak, akire a váradi vár védelmét is rábízta.²⁰⁸ Indokolt volt a király igyekezete, ugyanis már ezt megelőzően, 1556 február elején Erdély rendjei Marosvásárhelyen tartott gyűlésükön felkérték Ferdinándot, hogy vagy védje meg őket a töröktől, vagy engedje visszahívni Izabellát, amit a török követel tőlük. Miután kitérő választ kaptak, júliusban küldöttséget indítottak a királynéhoz, hogy visszahívják az országba a fiával együtt.²⁰⁹ 1556 szeptemberében megérkezett Lengyelországból Izabella és János Zsigmond. Az utóbbi nagykorúságáig a kolozsvári országgyűlés Izabellára bízta az ország kormányzását.²¹⁰ Az események hatására, amely egyben a protestantizmus előretörését is jelentette, mint az egykori tudósítás mondja: „az egész váradi káptalan reszketett.”²¹¹ Ilyen körülmények között a váradi káptalan óvintézkedésekhez folyamodik. Első sorban a vár megerősítéséről és védelméről gondoskodtak, majd kincseiket, becsesebb kegytárgyaikat a Báthoriak ecsed-i várába menekítették. A káptalan példáját követték a Ferenc-rendi szerzetesek is.²¹²

A protestáns Várad

Varkocs Tamás 1556 őszén, immár Izabella királyné képviselőjében megjelent Várad alatt, s ostrom alá fogta a várat. Időközben Izabella is bevonult október 22-én Kolozsvárra. Ugyanitt a novemberi országgyűlési határozat szerint: akik a szászsebesi (1556. március 12.) gyűlésen nem tették le a királynénak a hűségesküt: ha alsó-magyarországiak (Várad is ide tartozott) Varkocs Tamás kezébe tegyék le „aki pedig Szent-Miklós napjától (december 6-tól) egy hó alatt nem teszi, javait a fiscus foglalja el.”²¹³

Forgách Simon főispán csak az ostrom harmadik havában érkezett Váradra, akkor is csapatok nélkül, de I. Ferdinánd sem küldött felmentő sereget, így kilenchnapos ostrom után, 1557. június 13-án szabad kivonulás mellett a védők átadták Varkocsnak a várat.²¹⁴ A vár elfoglalásával Várad és környéke az erdélyi fejedelemség része lett, a vár pedig a védelmi rendszer legjelentősebb végvára.²¹⁵ Forgách Ferenc püspök miután a káptalan kiköltözésének hírére vette, már nem jött Váradra, püspöki székét nem tudta elfoglalni, politikai pályára lépett, tanácsosa és alkormányzó lett I. Ferdinándnak.²¹⁶ Mi-

vel Várad püspöke a kolozsvári országgyűlés által megszabott határidőig, 1557. január 6-ig nem jelentkezett letenni a hűségeskút, Varkocs Tamás a vár bevétele után összeíratta az egyházi kincseket és a püspökségi javakat lefoglalta. A káptalan tagjai pedig elszéledtek a Ferdinánd királynak hódoló országgrészben.²¹⁷ A Szent István-hegyi társaskáptalan a helyén maradt, átvette a távozó székeskáptalantól az országos levéltár őrizetét, s minthogy e káptalan is hiteles-helyi joggal bírt, saját pecsétje alatt folytatta a hiteleshelyi tendőket.²¹⁸

Az ostrom alatt Várad sokat szenvedett: magán- és középületei nagyrészt rombadőltek; az egykorú feljegyzés szerint nem kevesebb mint tizenegy monostora s egyháza pusztult el.²¹⁹ A rombolást aztán Varkocs helyrehozatta. „De Várad épületein kívül lakosaiban is nagy veszteséget szenvedett – írja Bunyitay Vince. – Műveltsége, tudományossága leghivatottabb képviselői, ipara, kereskedelme első fenntartói: az egyháziak nagy része elhagyta a várost, s velők annyian, kiket rokoni, szolgálati kötelek vagy egyéb érdekek fűztek hozzájuk. Sokan az ostrom alatt haltak el, még többen, kivált a béke kedvéért leköltözött pestiek közül elmenekültek. Várad, az egykor gazdag, fényes város, melyhez fogható alig vala széles e hazában, annyira elpusztult, hogy Izabella királyné rendelet útján igyekezett a várost újból megnépesíteni s régi állapotába visszahelyezni.”²²⁰

Izabella királyné a közigazgatást és a bírói jog gyakorlását 1558-ban, más királyi városok kiváltságai szerint, a város tanácsának kezébe adja, ami előzőleg a püspökség és a káptalan jogköréhez tartozott.²²¹ Később, 1559-ben a királyné a somlyói Báthori Istvánt nevezte ki a vár főkapitányának. E cím tulajdonosa a fejedelem után a második ember lett, és Várad főkapitányai közül többen is az erdélyi fejedelmi trónra kerültek.²²²

Izabella királyné 1559. évben bekövetkezett halálát követően megszapordtak a katolikus egyház nyilvános helyeken levő jelvényei elleni támadások, a képeket, a szobrokat, a keresztet megcsonkították, vagy összetörték. „Az utczáról később betörték Istennek házaiba, sőt a sírok, s ezek közt a legdrágább sír feldúlásától sem riadtak vissza. Felverék a székesegyházat 1565. június 22-én, Szent László király sírját, és kincseket keresve, kihányták onnat az aranytól, gyöngynél drágább szent csontokat. Hírt szerzvéen Szent László sírjának feltöréséről Szegedy Benedek, a Szent István káptalan kano-nokja a helyszínre sietett, és bár a fosztogatást nem tudta megakadályozni, de a kiszórt csontok egy részét megmentette.”²²³

1566. március 10-én a tordai országgyűlés a következő végzést hozta: „Egyenlő akarattal végeztetett, hogy aféle renden való egyházi személyek,



A váradi vár látképe felülről
(Részlet Georg Houfnagel rézkarcáról 1598–1599 körül)

kik az pápai tudományhoz és emberi szerzésekhez ragaszkodtanak, és abból kitérni nem akarnak, az Ő Felsege birodalmából mindenünnen kiigazittassanak, az váradi káptalannak Ő Felsege ez jövőendő Virágvasárnapján [április 7.] hadta, kik ha megtérnek, házokban, szölejekben, marhájokban (Jószágoktul megválván kiket Ő felsege magának akar tartani) békességben maradhatnak. Ha pedig Isten Igéjét nem akarják venni, személyekben, marhájokkal egyetemben valahová akarják, szabadon elbocsátassanak.”²²⁴ E végzést követően, a megszabott határidőn túl a Szent István káptalan kanonokjai nem állítottak ki több oklevelet. A hiteleshelyi tevékenységet helyettük, az 1566. november 30-án megtartott szebeni országgyűlés határozata értelmében két pap végezte a vármegyei nótáriusával együtt, miután a káptalan tagjai ragaszkodva hitükhöz, inkább elhagyták kolostorukat.²²⁵ A váradi káptalan helyébe a novemberi országgyűlés Kanizsai János és Fóris papot rendelte, hogy a

vármegye nótáriusával együtt ezek végezzék a hiteleshely teendőit, s gondozzák az országos levéltárt, viseljék minden levél keresésének gondját.²²⁶ Kanizsai János 1570-ben, majd pedig a másik pap is „eltűnik, így a levéltár teljesen világi emberek kezére kerül.²²⁷ A polgárság s a várnép, a jobbágyság és a nemesség többsége a református valláshoz csatlakozik, az egész ország-részben csak nyolc család maradt meg a katolikus hitben.²²⁸ „Elősegítette a reformáció gyors diadalát az is, hogy a székeskáptalan tagjainak eltávozásával nem volt a városban, aki összetartsa a pápa egyre fogyó seregét, nem volt sem püspök, sem helynök, de még egy főesperes sem.”²²⁹

A törökök egyre növekvő hatalma láttán I. Miksa és János Zsigmond 1570. augusztus 16-án megkötötte a speyeri egyezményt, amely elismerte Bihar vármegye és Várad felett János Zsigmond uralmát.²³⁰ János Zsigmond halála után 1571-től Báthori István lett Erdély fejedelme, aki előtte 1564-től Várad főkapitánya volt.²³¹ Báthori István katolikus vallása ellenére a vallásszabadság híve volt, aki később már mint lengyel király támogatta a jezsuiták visszatérését Erdélybe. A fejedelem volt az, aki visszaadta az Olaszi városban levő Szent Egyed-templomot a „régii római keresztény vallás híveinek, azaz a katolikusoknak. Ennek időpontja nem ismeretes, csupán az, hogy 1576 tavaszán már a katolikusok birtokolták”²³²

Miután Báthori István 1576-ban Lengyelország királya lett, Erdély fejedelmi székében Báthori Kristóf követte. 1580-ban egy kiváltságlevelet adott ki, amelyben Várad polgárait hasznos szolgálataiért, vitézségéért nemességre emelte, egyben címet adományoz a városnak. Ekkor alakult Várad, önválasztotta bíró alatt várossá.²³³ A váradi főkapitány, egyben a megye főispánja 1576-tól 1585-ig Géczy [Giczy] János lett.²³⁴ Báthori István ösztönzésére 1579 őszén jezsuiták jöttek Lengyelországból Erdélybe. Ittlétüket az 1581. évi tordai országgyűlés is elismerte. Ezt követően Váradon Szent Egyed egyházát és iskoláját birtokaikkal együtt átadták nekik. Legismertebb jezsuita Szántó (Arator) István volt, aki irányításával a jezsuiták száma rövidesen 48-ra szaporodott, de az 1585-ben kitört pestisjárvány következtében a szerzetesek fele meghalt. Báthori István adományokkal segítette a rend működését.²³⁵

1587 húsvét vasárnapján a katolikusok és reformátusok közötti hitvita vérengzéssé fajult, miután Király Albert, a váradi kapitány öccse belvárosi háza előtt megverte a katolikusokat, majd a Szent Egyed egyháza előtt

szétverette a katolikusok processzióját [körmenetét], sokakat megsebesítve.²³⁶ Egy év múlva, 1588 decemberében a megyesi országgyűlés határozata alapján a jezsuitákat száműzték Magyarországról és Erdélyből. A váradi Szent Egyed egyházat ismét elvesztették a katolikusok és a város katolikusai ismét lelkész nélkül maradtak. A határozat szerint ugyanis: „a Szent Egyed egyháza minden pertinentiájával, akivel okkupáltak volt, restitúáltassék, hogy mint azelőtt, ezután is prédikációt tarthassanak benne a város számára; de nem római valláson valót. Ha mit pedig a jezsuiták ujonnan tettek, vagy vettek vala: a fiscusé legyen.”²³⁷ Az 1595-ben megtartott országgyűlés törölte a megyesi végzést. Ekkor Várad katolikusai is nyertek lelkészeket a rend tagjai közül.²³⁸ „A jezsuita atyák kollégiuma Váradon, Olaszi külvárosában volt. Itt laktak most is. Időközben azonban a belváros közepén házat vettek s azt kápolnává alakították. Ezt a város protestánsai nem tűrhették.”²³⁹ A város és vármegye nevében 1597-ben egy küldöttség kereste fel Báthori Zsigmond fejedelmet, arra kérve, hogy tiltsa ki a jezsuitákat a városból, küldje őket a szomszédos Szőlősre. A fejedelem nem teljesítette kérésüket, ráadásul meg is szegényítette a nemesekből álló küldöttség tagjait, megbottoztatta őket. Egy év múlva, amikor a fejedelem lemondott, a váradiak követelték a jezsuitáktól, hogy vonuljanak Szőlősre, amit azok megtagadtak. Időközben a kálvinista pap szószékére valaki egy gúnyiratot tett, amire a protestánsok feldúlták a jezsuiták belvárosi házat. A fejedelem felesége, Mária Krisztina katolikus békebírákat küldött Váradra, a történetek kivizsgálására, ezt követően a jezsuiták 1598-ban Szőlősre távoztak.²⁴⁰ Báthori Zsigmond 1594 júliusában lemondott, majd augusztusban visszavette a fejedelemséget, de ekkor már a váradiak azt válaszolták a követeknek, hogy lemondásakor hűséget esküdtek Rudolf királynak. Miksa főherceg védelmét kérték mind Báthori Zsigmond, mind a törökök ellen. A főherceg Nyári Pált, a jövő várkapitányt küldi Váradra, akit rövidesen követ Melchior von Rödern tábornok gyalogosokból és lovasokból álló seregével.²⁴¹ Váradon maradt Király György várkapitány is. A császár és magyar király kezére jutott vár ellen 1598. szeptember 29-én Szaturdzsi Mehemet pasa 60 ezer fős sereggel Várad alatt termett. Mivel Rödern generális látta, hogy nem tudja megtartani a várost, felgyújtatta azt, sokan elmenekültek, míg a helyben maradt lakosokat a várba fogadta a generális, így a védők száma elérte a kétezret.²⁴² A vár ostromát Szamosközy István részletes leírásából ismerhetjük.²⁴³ Négy hétig

tartott az ostrom, mialatt a váradiak hősiesen ellenálltak a túlerővel szemben. A törökök 1598. november 3-án vonultak el a vár alól. A vár és a város ekkor már Rudolf király birtokában volt, aki 1600. március 21-i levelében ismét megerősíti a város szabadalmait és kiváltságait. Ekkor kapja Várad a máig ismert kibővített címerét.²⁴⁴ Az ostrom után Rödern tábornok elhagyta a várat, amelyben a tábornoki rangra emelt Nyáry Pál marad várkapitányként, egészen 1603-ig.²⁴⁵

Bocskai István támogatta unokaöccsét, Báthori Zsigmondot, annak Habsburg-barát, törökellenes terveit, de Erdély Habsburg megszállása, a császári zsoldosok kegyetlenkedései kiábrándították, ráadásul protestáns vallásában is megalázva érezte magát. Ezért, amikor 1604 őszén a Felső-Magyarország katonai főparancsnoka fegyverrel támadt bihari váraira, Bocskai szembe fordult a Habsburg-uralommal. Körülzárta a váradi várat is, de elfoglalni nem tudta. Időközben 1606. augusztus 6-án Bécsben békét kötött a trónon Rudolfot követő II. Mátyással. Ennek értelmében a Bocskai-felkelés résztvevői teljes büntetlenséget kaptak, három vármegyét pedig az időközben erdélyi fejedelemmé választott Bocskainak engedtek át. Így került Várad ismét erdélyi fennhatóság alá.²⁴⁶ Bocskai még a békekötés évében meghalt; 1608 tavaszán Báthori Gábort választották Erdély fejedeleméne.

A szultán 1613-ban Báthori trónfosztásáról döntött, ezért a fejedelem megállapodott a bécsi udvarral, hogy fejedelemségének elismerése fejében beengedi a királyi csapatokat Erdélybe. Egykori híve, Bethlen Gábor a szultán támogatásával 1613 októberében Kolozsvárig hatolt csapataival, ahol az országgyűlés fejedelemmé választotta. Báthori Gábor Váradig vonult vissza, ahol október 27-én Ghyczy András hajdúkapitány és társai a Pece partján meggyilkolták az egykori fejedelmet, attól félve, hogy az átadja Váradot a töröknek.²⁴⁷

Az új fejedelem, Bethlen Gábor nagy fontosságot tulajdonított a váradi vár megerősítésének, s ő kezdte el építtetni a belső várat, az úgynevezett fejedelmi palotát. Gyakran időzött Váradon, így 1619 legelején „az épületnek okáért” – mint Forgách Zsigmondnak írta. Bizonyára nagy művét, a befeszett bástyát óhajtotta látni, miközben új hadjáratra indult. De talán már ugyanakkor felmerült benn az új terv: a belső vár újjáépítése.²⁴⁸ Bethlen Gábor halála után, 1629-ben rövid időre második felesége, Brandenburgi Katalin lett a fejedelem, majd 1630-ban Bethlen István, a fejedelem öccse, aki

ugyanazon év novemberében le is mondott. Utódja I. Rákóczi György lett, akit 1630 decemberében választottak fejedelemnek.²⁴⁹ I. Rákóczi György halála után, 1648 februárjában fiát, II. Rákóczi Györgyöt választották meg Erdély fejedelemének.²⁵⁰ Uralkodása alatt előbb a lengyel trónt szerette volna megszerezni, majd a törökökkel harcolt. Ebben az időben „Várad városáról és lakosairól egyaránt kedvező képet rajzolnak mind a belföldi, mind a külföldi szemtanúk. Giovanandrea Gromo 1565 körül Erdély jelentős városai között sorolja fel mint nagy és gazdag várost. Hasonlóképpen nyilatkozott az olasz tűzértiszt 1598-i naplójában.” A legbővebben jellemzi Váradot a nagy műveltségű történétíró, Szamosközy István: „Város, mely nem csupán emberi használatra, hanem gyönyörűségére alapított. Nem hiányoznak a kitűnő szőlők, erős borok, nagy szántóföldek. [...] Ennek következtében polgárai igen emberségesek, igyekvők, gyorsan cselekvők, a nők kiválóan szépek, minden nem és kor nemes indulatú; gazdag kalmárok; az egész város – a férfiak és szokások méltóságát tekintve – nem helyezhető Magyarország és Erdély egyetlen városa mögé sem.”²⁵¹

1658. szeptember 13-án Erdély elpusztítása után a tatár seregek Várad alatt teremtek, de az időközben a védelmi parancsnoknak kinevezett Gaudi András irányításával a helybeliek hősiességgel megvédték a várat. Rákóczi majd csak novemberben érkezik Váradra.²⁵² A török nagyvezér 1658 szeptemberében Barcsay Ákost nevezte ki fejedelemnek, amit az erdélyi rendek is kénytelenek voltak elfogadni, Rákóczit lemondatták, de a magyarországi vármegyék, így Bihar is II. Rákóczi György hatalma alatt maradt.²⁵³ Az évtizedeken keresztül fennálló török fenyegettség rövidesen valósággá vált. 1660. július 11-én este, mikor a török már csak egy napi járásnyira volt, a várost a várvédők több helyen is felgyújtották, hogy az ne nyújthasson oltalmat a török ostromlóknak.²⁵⁴ Ahogy Szalárdi lejegyezte: „A városnak a váron alól való nagy darab része, mellyben a derekasabb épületű házak is vagynak az elpusztult iskolával és egyházzal együtt.”²⁵⁵

A gótikus székesegyház

A káptalan Chartulariumának tudósítása

Báthori András püspök (1329–1345) székesegyházi építkezéseiről a káptalan Chartulariuma tudósít: „András püspök hosszában megbővítette és sokféleképpen felékesítette, amint az a nézők számára feltárul. A legutóbbi napokban, az Úr ezerháromszázhetvenkettedik [helyesen 1342.] esztendejében aztán másik templomot kezdett [építeni]; ez nagyságával körülölelte, szépségével pedig felülmúlta a korábbi; és az összes cellát befejezte a szentély körül, kivéve a boltozatokat, amelyeket Demeter püspök [Futaki, más néven Meszesi Demeter 1345–1372] készített el [...]; ő az Úr ezerháromszáz [hetvenkettedik] évében halt meg, és ugyanazon új kápolnák egyikében van eltemetve, amelyet adományokkal elegendően ellátott, és még életében Szent Demeter vértanú tiszteletére felszentelt.”²⁵⁶

Mivel a szöveg megfogalmazása feltételezésekre adhat okot, lássuk sorjában hogyan is értelmezték a történészek azt a kijelentést, miszerint András püspök először a templomot hosszában bővítette.

A székesegyház hosszanti bővítéséről

Bunyitay Vince 1880-ban megjelent tanulmányában nem foglalt állást abban, hogy a meghosszabbítás a templomhajót, vagy a szentélyt érintette. Mindössze annyit ír: Báthori András „mindjárt püspöksége kezdetén meghosszabíttatá a székesegyházat.”²⁵⁷ Miután 1881-ben feltárták a nyugati toronypárt, és Bunyitay Vince megismerhette a délnyugati torony alapjának töredékeit azt vallotta, hogy a templomhajót már az 1192. évet követően hosszabbították meg, úgy, hogy az Árpád-kori tornyoktól öt méter távolságra új ikertornyot emeltek. A templom 14. századi meghosszabbítása Bunyitay szerint csak a szentélyt érintette: „Báthori először a szentélyt alakította át, s korának szokása szerént, a régi, félkörívű apszissal záródó s ép oly szűk mint homályos szentélyt magas, világos s nem kevésbé tágas, mint fényes hosszszentéllyel váltotta fel.”²⁵⁸

Hasonlóan vélekedett Balogh Jolán is, amikor azt írja: „A Statutumok [Chartularium] leírása világosan érzékelteti az új építkezés nagyszerűségét és szépségét. Báthori oly nagy szentélyt építtetett, amely körülfogta a régit, és ezzel megnagyobbította a székesegyházat.”²⁵⁹ A szentélyt körülölelő ká-

polnakoszorúról a későbbiekben lesz szó. A gótikus templomhajó méretéről több adat is ismert. Mikolczy 1609-ben lelépve a még meglévő templomhajót 82 lépés (kb. 60 m) hosszú, és 56 lépés (kb. 40 m) széles méretekről számolt be. Leírta azt is, hogy a padlózata sárga, kék, zöld mázas csempékkel volt kirakva. Az 56 méter szélesség Bunyitay feltételezése szerint másolási hiba lehet a valós 36 lépés (kb. 25 m) helyett. A Henszlmann Imre által megszerkesztett gótikus templom teljes hosszúsága 57,432 m, szélessége 24,8 méter. Bunyitay ugyanott a következő méreteket közli: a főhajó hossza 65,785 méter, szélessége 18,27 méter. Gyalókey szerint a főhajó hossza a szentély nélkül 63–65,5 méter lehetett, Szent László székesegyháza pedig körülbelül 46 méter hosszú.²⁶⁰ Az 1911. évi ásatás lezárultakor, amikor a templom főtengelyénél kelet felé már elérték a megengedett végső határt, még mindég nem találtak a szentélyzáró falra. A Tiszántúl című napilap egyik névtelen újságírója ezzel kapcsolatban azt a következtetést vonta le, hogy meg kell elégednünk alighanem annyi eredménnyel, hogy Várad középkori székesegyháza talán 70 méternél is hosszabb volt.²⁶¹

Az Árpád-kori székesegyház elemzésekor Takács Imre lehetségesnek vélte azt, hogy a hajót már 1192 után meghosszabbíthatták, de nem zárta ki annak a lehetőségét sem, hogy az 1241. évi tatár pusztítás után a templom felújításával együtt nagyobb átalakításra is sor kerülhetett. Megerősítette Gyalókey azon feltételezését, miszerint a román kori templomhajó hosszfalait használták fel az átépítésnél, azaz a székesegyházat eredetileg is három hajóval építették.²⁶²

A gótikus székesegyházról írt tanulmányában, a Báthori püspök építkezéseiről a Chartulariumban írottakat ellenben már úgy értelmezte Takács, hogy az elsőként említett hosszanti toldás – minthogy a szentélyt érintő változásokból itt még nem esik szó – csak a nyugati épületrész bővítését, és ami azzal együtt jár, a nyugati homlokzat újjáépítését jelentheti. Figyelembe véve Báthori András 1329–1345 közötti püspökségének időbeli határait, a hajó bővítése szerinte leginkább az 1330-as években történhetett.²⁶³ Emlékeztet Takács arra is, hogy a szerinte az 1330-as években épített nyugati homlokzat középső falszakasza néhány kváder magasságig 1881-ben napvilágra került.²⁶⁴ „Ezekben a falmaradványokban eredeti helyén megtalálták a homlokzat középtengelyében nyíló, mintegy két méter széles nyugati kapu lábázatát és a felette emelkedő tagozott béllet első rétegét. [...] Másodlagos beépítésből került elő továbbá az az íves pálcaköteg-töredék, amelyet a tagolás azonossága alapján a kapu bélletívének tarthatunk. Az in situ felmérés és a töredékek elegendőek a kapu egészének művészettörténeti értékeléséhez. A bél-

letszerkezet nyilvánvalóan a kifelé lépcsősen táguló 13. századi kapuzattípus leszármazottja. A lábazati rész falszögletei a román kori bételarchitektúra térillúzióra történő felépítési elvét idézik. [...] A Steinhauz által készített feltárási alaprajzon a külső bételtag, legalábbis a lábazat szintjén, a homlokzat falsíkja elé ugrik. Nem tekinthetjük bizonyosnak, hogy ez a kiugrás a lábazat felett is érvényesült, ha azonban mégis így volt, akkor ebből arra következtethetünk, hogy a kapuzatot a homlokkal elé emelkedő, talán vimpergás építmény hangsúlyozta, hasonlóképpen a lőcsei Szent Jakab-templomhoz és az egykori erdélyi emlékek többségéhez (Gyulafehérvár, Kerc, Szászrégen). A kapuzatot kiemelő rizalit, mint architektonikus motívum szintén a 13. századi tradíció öröksége²⁶⁵ – vélekedik Takács Imre.

A homlokzat további feltárt maradványait, jelesül azokat, amelyekben Henszlmann Imre a délnyugati torony oldalfalát, illetve pillérét ismerte fel, csak futólag említette Takács. Annak ellenére, hogy a feltáráskor, a látottak alapján Henszlmann egyértelműen kijelentette: „a két torony egyszerű, mondhatni zord alakja, valamint talppárkányzatának meg nem felelése, a kapuzatával különböző korra mutat;” és mint láttuk az előző fejezetben, a tornyok építését Elvin püspökségének idejére teszi, I. László király 1192. évi szentté avatását követően.²⁶⁶ A két torony közötti kapuzatot ellenben inkább német iskolabelinek vélte Henszlmann, amelyet Báthori korában keletkezettnek tartott.²⁶⁷ E látszólagos ellentmondást Bunyitay hipotézise oldja fel: „Báthori András építkezése csak az új [tehát a XI–XII. század fordulóján emelt] tornyokat hagyta meg; az egyház egyéb részeit egészen átalakította.”²⁶⁸ Tehát Báthori újjáépíthette a székesegyház két nyugati tornya közti főhomlokzatot is a kapuzattal együtt, amely a feltárt alapmaradványok alapján határozottan csúcsíves idomokat mutatott. Feltételezhető, hogy ugyan csak Báthori püspök korában a bazilikális oldalfalakat is megemelték, amely a boltozati rendszer átépítését is maga után vonhatta.²⁶⁹

Henszlmann Imre rekonstrukciós alaprajzát több mint száz év elteltével Takács Imre következőképpen egészítette ki: „Az 1883-as feltárási tapasztalatait is felhasználó alaprajz a nyugati homlokfalat sík felületűnek tételezi fel, amelyből legfeljebb a kapu vimpergája emelkedhetett ki. Ezzel szemben Georg Houfnagelnek a 16. század utolsó éveiben készült rézkarcán azt látjuk, hogy a négyszög alapú nyugati tornyok nem csak az oldalfalak síkjától válnak el jól kivehetően, hanem határozottan eléje ugranak a homlokfalnak nyugati irányban is. Giovanni Marco Isolani 1598-ból származó vázlatán az új védőrendszerrel már csaknem teljesen körülvelt középkori vár belsejében csupán két épület, a székesegyház és a püspöki palota még álló részének leg-

jellemzőbb alaprajzi vonásait tünteti fel. A nyugati tornyok ezen a rajzon még erőteljesebben lépnek ki a nyugati homlokzat elé. Úgy tűnik tehát, hogy a templom nyugati nézetének e domináns formái erődítményre emlékeztető saroktornyokként jelentek meg, s ezzel együtt a homlokzatnak egyenletes vertikális ritmust biztosítottak. Ez az építészeti motívum a 13. századi toronypáros homlokzatok típusából vezethető le.”²⁷⁰

A Houfnagel metszetén a székesegyház nyugati frontján a saroktornyok között valamivel beljebb emelkedik a csúcsos oromzatú homlokkal, axiálisan elhelyezett háromszintes nyílásrendszerrel (kapu, ablak, rózsablat). Takács Imre véleménye szerint az önálló épületegységként komponált nyugati homlokzat tömegalakítása és reprezentatív funkciója a belső tér formálásában is nyomon követhető. A „nyugati kapu felett” (supra janua occidentalem) álló Szent Katalin-oltár említése a tornyok között, két szintre osztott előteret tételez fel, amelynek emeletén az oltárt magába foglaló karzatkápolna állhatott. A kaput a vár 1598-ban felvett leltára egyszerű kapunak („janua simplex”) nevezi, összehasonlítva a székesegyház másik [déli] kapujával. A kompozíció némileg emlékeztet a gyulafehérvári székesegyház nyugati homlokzatának kialakítására, azzal a nem kis különbséggel, hogy ott a tornyok teljes tömegükkel a homlokzat előtt állnak. Hasonló eredményre vezetett az egri székesegyház 14. századi homlokzatbővítése is.”²⁷¹

A tornyok kérdése

A váradi gótikus stílusú székesegyházat legtöbbször négy toronnyal képzeltek el. Egyik helyen Bunyitay Vince is határozottan fogalmaz: „A székesegyháznak két fő és két kis tornya volt. Már a káptalan többször idézett Statutumaiban említetik a két nagy tornyon kívül két kis torony.”²⁷² A nyugati toronypár meglétét szinte mindenki elfogadja, azok egyértelműen láthatóak a középkori metszeteken, rajzokon is. Bizonyításra vár még, hogy e tornyok a 12–13. század fordulóján – ahogy mi feltételeztük –, avagy a 14. század derekán épülhettek.

Jóval több a megoldatlan kérdés a keleti tornyokkal. Három többé-kevésbé hitelesnek mondható olyan várbeli ábrázolás ismert, amelyeken a székesegyház is látható, de azok teljesen ellentmondó képet nyújtanak a két keleti toronyról. Ortelius krónikájában az 1598. évi ostromot ábrázoló rajzon a székesegyháznak csak a két nagy nyugati tornya látható.²⁷³ Georg Houfnagel ugyanazon évből való metszetén, a nyugati toronypár mellé már csak egy keleti tornyot rajzolt, de úgy, hogy nem lehet egyértelműen meghatározni, hogy

az a templom észak- vagy délkeleti részén volt-e.²⁷⁴ Az 1598–1599 között készült Cesare Porta rajzon is csak három torony látható. Ezen a masszív nyugati toronypár mellett a hajó északkeleti végződésénél látható egy kisebb torony.²⁷⁵ A három rajzból tehát semmiféle következtetést sem lehet levonni.

Bunyitay Vince A Várad Püspökség története alapításától a jelenkorig című munkájának első kötetében az olvasható, hogy 1443. április 7-én a székesegyház egyik tornya, a bal felől álló, alapjáig ledőlt. E torony alatt volt a kincstár, ahol Szent László hermáját is őrizték, amely sértetlenül került ki a romok alól. A továbbiakban az olvasható: „A székesegyház felépítéséhez kétségkívül még azon évben megkezdték az előkészületeket s folytatták a következő 1444. tavaszán, de erre csakhamar oly események léptek közbe, melyek egészen más irányba terelték a váradiaak s különösen Várad főpásztorának [VI. János püspök] figyelmét s összes erejét.”²⁷⁶ Bunyitay itt a várnai csatára utalt. A továbbiakban már nem tért vissza a torony további sorsára. Ugyancsak ő 1880-ban még az írta: a tornyot Dominis (VI) János püspök kezdé felépíteni, de azt csak utódja, Vitéz János fejezhette be.²⁷⁷

De melyik lehetett a bal oldali a két keleti torony közül? Ha a szentélyvel szemben állunk, akkor az a székesegyház északkeleti tornya. Ez alatt volt a sekrestye, ahol a hermát is tartották, amit Bunyitay is egyértelműen fogalmaz meg az előbbi munkája harmadik kötetében: „Szent László hermájának rendes álló helye a székesegyház északkeleti tornya alatt, az ott létező sekrestyében volt.”²⁷⁸ Ha Bunyitay állítása igaz, és az északkeleti torony omlott le, amit újjáépíthettek, elvégre látható Cesare Porta rajzán, akkor hová lett a délkeleti párja, ha volt egyáltalán. Ha ellenben azt feltételezzük, hogy a délkeleti torony dőlt össze, és azt nem építették újjá, akkor ez az állapot megegyezik a Cesara Porta rajzán láthatóval, ha egyáltalán hitelt adhatunk az utóbbi ábrázolásának. Mert ha csak „megcsúszott” a rajzoló Cesare Porta ceruzája, esetleg emlékezetből rajzolta az amúgy is eléggé vázlatos képet, akkor az általa láthatott torony lehetett akár a délkeleti is, és így már könnyebben elfogadható Bunyitaynak a ledőlt toronyra vonatkozó kijelentése, azzal a kiegészítéssel, hogy a leomlott északkeleti tornyot már nem építették újjá.

Balogh Jolán a Chartulariumban írottakra hivatkozva úgyszintén a négy torony híve volt, de meglepő módon a két kisebb toronyról a következőt állította: „A keleti toronypár az 1443. évi földrengéskor rongálódott meg, illetve pusztult el (Hunyadi János oklevele 1444-ből). Az északkeleti tornyot újból felépítették, de a délkeletit nem. Ezért látható csupán csak három torony Cesare Porta rajzán és Houfnagel metszetén.”²⁷⁹ Nagy kár, hogy Balogh Jo-

lán nem írta le, hogy Hunyadinak melyik oklevelére hivatkozott, mert e nélkül, bár az ő változata tűnik a leghihetőbb feltételezésnek mégis megmarad a hipotézisek szintjén.

Némileg már a gótikus szentéllyel is kapcsolatos Takács Imre következtése. „A feltárt maradványok arra mutatnak, hogy az új szentély kereszthajó közbeiktatásával csatlakozott a hosszház oldalfalaihoz. E feltételezhető kereszthajószárakkal függött össze, sajnos nem világos, hogy milyen módon, a két keleti torony. Ezek a korábbi épületrésszel is szerves kapcsolatban voltak, hiszen az északkeleti campanile alatti káptalani sekrestyében temették el Ivánka püspököt 1329-ben az általa alapított Szent Erzsébet-oltár alatt.”²⁸⁰ Tegyük hozzá még a román kori székesegyház idejében.

Báthori István 1581-ben a székesegyházat részben katonai raktárrá, részben tüzérségi állásá alakította át.²⁸¹ A székesegyházzal tovább nem törődnek, Houfnagel 1598-ban készített metszetén a szentély már nem látható. A kis északkeleti torony is rövidesen megsemmisülhetett, ugyanis Miskolcзы István naplója, valamint az 1600. évi leltár már csak a két nyugati tornyot említik.²⁸² Hogy a két nyugati toronyról esett szó, azt egy 1600-ban kelt tudósítás is megerősít, amely ikertornyokat említ.²⁸³



Váradi középkori vára a székesegyházzal és a püspöki palotával
(Cesare Porta rajza, részlet, 1598–1599 körül)

Egy „másik” templom építése, mely nagyságával körülölelte a korábit

Ezek után vizsgáljuk meg a Chartularium további kijelentését: Báthori András püspök „egy másik templomot kezdett [építeni]; ez nagyságával körülölelte, szépségével pedig felülmúlta a korábit; és az összes cellát befejezte a szentély körül, kivéve a boltozatot, amelyet Demeter püspök készített el...”²⁸⁴ Feltételezésünk szerint a „másik templom építése” csak a szentélyrészt érinthette, a mellékhajó falát előzőleg csak megemelték, ezáltal a bazilikális elrendezésű román kori templomot csarnoktemplommá alakították át. Bunyitay Vince az 1883. évi ásatások eredménye ismeretében azt állította, hogy: „Báthori [...] először a szentélyt alakította át, s korának szokása szerint, a régi, félkörű apszissal záródó s ép oly szűk, mint homályos szentélyt magas, világos s nem kevésbé tágas, mint fényes hossz-szentéllyel váltotta fel. [...] „Építkezéseiről nem maradt ránk részletes tudósítás, de egyes elejtett szavak is elegendő tájékoztatást nyújtanak felőle.” [...] Czellákat emeltett a szentély körül – idézi Bunyitay a Chartulariumban írottakat, majd így folytatja: – Francia építésszek már a XIII-ik században egy új s meglepően szép alakítással növelték a csúcsíves építészet különben is becses s annyira változatos idomait. A mellékhajókat ugyanis nem hagyták a szentély kezdeténél, mint rendesen bezáródni, hanem folytatták tovább az egész szentély körül, mi által egy körutat nyertek, mely az egyik oldalhajót a másikkal összekötötte, s így lehetővé tette, hogy nagyobb ünnepek alkalmával körüljárhatták proceszszíóval az egész egyházat, magát a szentélyt is, a nélkül, hogy a szabadba kellett volna lépniük. [...] a külső falaknál nem állapodott meg az építésszek alkotó ereje. Kapuszerű nagy réseket törtek rajtuk, s e réseken túl egyegy sokszögű kápolnát emeltek, melyekbe a bejárás a szentélyt övező körütről nyílt. Így az egész szentélyt apró kápolnákból álló koszorúval, az úgynevezett kápolnakörrel vették körül.”²⁸⁵ Bunyitay tehát azt feltételezte, hogy kápolnakoszorúval övezett, kóruskörüljárós szentélyt építettek Váradon. A sugárkápolnák számát Bunyitay, akárcsak Henszlmann Imre az 1883. évi ásatást követő összegző rajzában ötben állapította meg.²⁸⁶

Takács Imre feltételezése szerint „Báthori András 1345-ben bekövetkezett haláláig a szentélyfej külső körén, a kápolnakoszorú falazásán dolgozhattak. 1345-ben tető alatt, de biztosan boltozatok nélkül álltak a kápolnák, amelyeknek semilyen építészeti kapcsolatuk sem lehetett az álló régi szentéllyel. A Statutumok [Chartularium] által használt circa chorum kifejezés

valószínűleg erre vonatkozik. A kápolnák közül egyet, a Báthori által alapított és javadalmazott Szent András-kápolnát fel is szentelték még alapítója életében.”²⁸⁷ Az újabb kápolnák felszentelésével – Krisztus teste-oltár (1351), Szent János evangélista-oltár (1355), Szent Domonkos-oltár (1374) stb. – az építkezés előrehaladását látta bizonyítva Takács Imre. „A sugárkápolnákat tehát a 14. század második felében boltozták be az oltáralapítások sorrendjében. Ebben az időszakban emelhettek a szentélykörüljáró pilléreit, és talán megépítették a körüljárószakaszok boltozatát is. A 15. század első éveiben a munkálatok, úgy tűnik, új, a kezdetekre emlékeztető lendületet kaptak. Az 1400 körül történt változásokból a szentély befejezésének időpontjára is következtethetünk. [...] 1400-ban és 1401-ben IX. Bonifác pápa sorozatosan adományozott jelentős búcsúengedélyeket a váradi székesegyház zárándokainak. A pápai intézkedések kétségkívül pezsdítőek voltak az időközben meglassult építkezések menetére. A munkálatok előrehaladott állapotára utal egy 1402 decemberétől fennmaradt pápai oklevél, amely a váradi egyház új szentélyét említi. Nem lehetetlen, hogy a búcsúengedélyek kieszközlésében Zsigmond király diplomáciájának is része volt. Mária királynő 1395-ös temetése óta Zsigmond egyre inkább mint donátor tűnik fel a váradi építkezések háttérében. Több jel is mutat arra, hogy a királyi donációk a főszentély gyors befejezését szolgálták. Az 1406-os királyi privilégiumlevél nyilvánosságra hozza Zsigmond döntését, amely szerint a váradi egyházat választotta leendő temetkezési helyéül. [...] Jóllehet nem ismerjük későbbi síremlékének az épületen belüli pontos helyét, mégis okkal tételezhetjük fel, hogy az új szentélyben állították fel azt. A székesegyház új főoltárának felállítása 1407-ben, minden kétséget kizáróan jelzi a szentély boltozatainak teljes befejezését, az új épületrész hozzákapcsolását a régi templom falaihoz és a két tér egyesítését. [...] A feltárt maradványok arra mutatnak, hogy az új szentély kereszthajó közbeiktatásával csatlakozott a hosszház oldalfalához. E feltételezhető kereszthajószárrakkal függött össze, sajnos nem világos, hogy milyen módon, a két keleti torony. Ezek a korábbi épületrészel is szerves kapcsolatban voltak, hiszen az északkeleti campanile alatti káptalani sekrestyében temették el Ivánka püspököt 1329-ben, az általa alapított Szent Erzsébet-oltár előtt.”²⁸⁸ A vázolt lehetőség – Takács Imre szerint – a következő eredményre vezet: a szentély által elfoglalt terület teljes szélessége elérheti az 50 métert, keleti irányban pedig a ma is álló [északkeleti] épület alá nyúlhat.²⁸⁹ A váradi székesegyház szentélyéhez hasonlólt Takács a prágai székesegyházban vélte felfedezni, amelynek alapkövét 1344-ben tették le, IV. Károly gondoskodása révén. Az új szentélyt tervező és a kápol-

nakoszorút felépítő Arrasi Mátyás a klasszikus gótikus kápolnakoszorús épülettípust választotta mintául. A szentélyfej elrendezése Váradon hasonló jellegű lehetett. Báthori András ismeretlen építészé szintúgy, mint Prágában Arrasi Mátyás, az érett gótika sémájához nyúlt vissza. A tértípus megalkotásában mindkét helyen szerepet játszhatott a templomban nyugvó, dinasztikus védőszentként tisztelt patrónus kultusza is.

Sajnos az 1911–1912-ben végzett ásatások sem tisztázták a szentély körüli bizonytalanságokat. Továbbra is csak hipotézisekre vagyunk utalva. Az ásatást vezető Gyalókey Jenő főleg feldúlt sírokról számolhatott be, ezen kívül a szentélyben két helyen megtalálták az egykori székesegyház járószintjét is a burkolólapok kivételével.²⁹⁰ Sok új adattal nem szolgált ez az ásatás, amelyről Karácsonyi János a következőket mondta az erről szóló előadásában: „Az alapfalak jórésze teljesen hiányzik, a meglévők úgy össze-vissza vannak rombolva, hogy nemcsak az ásatás helybeli vezetői, de a Budapestről több alkalommal lefáradt Foerk Ernő építész, a Műemlékek Országos Bizottságának megbízottja is tanácstalanul áll a földalatti romok fölött. [...] Henszlmann kápolnakoszorút sejtett, ami az ásatások jelenlegi stádiumában nem látszik valószínűnek.”²⁹¹ Tulajdonképpen az 1911. október 10-én megkezdett ásatás során – amint arról dr. Ferdényi Kálmán beszámolt a Tiszántúl napilapban – arra kerestek választ, hogy a szentély körüli cellák alatt csakugyan kápolnákat kell érteni, vagy pedig sekrestyéket.²⁹² Novemberben a 14. századi csúcsíves székesegyház szentélyének alapjait még nem találták meg. Decemberben elején sikerült feltárniuk az északkeleti torny alapjait.²⁹³ „A templom főtengelyénél kelet felé elértek a végső megengedett határig, a nélkül, hogy a szentélyzáró falra, az apszis falának keleti végpontjára, s egyáltalán kétségtelen szentélyfalra bukkantak volna – olvasható a Tiszántúl 1911. december 31-i számában. – Északra, délre még van egy kis terület, amelyet föl szabad ásni; itt még található olyan falmaradványra, vagy inkább fundamentum-maradványra, amely némi adatot szolgáltathat annak megállapítására, hogy milyen volt a templom keleti vége, milyen volt a szentély záródása, de ez is csak halvány remény. A legvalószínűbb az, hogy soha sem fogjuk megtudni, kápolnakoszorús volt-e Báthori székesegyházának szentélye, vagy szabad záródású...”²⁹⁴ A következő évben folytatták az előbbi cikkben megjelölt helyeken az ásatást, ahová bár Foerk Ernő az 1881–1883. és az 1912. évi ásatások összesített alaprajzán összefüggő alaptömböket jelölt be, de ezekből nem lehet következtetni a gótikus szentély milyen ségére.²⁹⁵ Az 1881-ben, 1883-ban, illetve 1911–1912-ben végzett várbeli ásatások kritikai összefoglalását 2002-ben Adrian A. Rusu végezte el.²⁹⁶

Összegzés

Amikor megkíséreljük felvázolni a gótikus székesegyház építéstörténetét, legalább olyan gondban vagyunk, mint az ezt megelőző román kori székesegyház esetében. A fennmaradt kevés rajz, metszet nem igazán igazít el a székesegyház arányait, tömegelosztását, szerkezetét, külsejét illetően. Az ásatási eredmények újragondolása, illetve a helyenként egymásnak ellentmondó publikációk alapján a következő hipotézis állítható fel: A templomhajót hosszirányban valószínűleg már a 12–13. század fordulóján bővíthették, méreteiben a meglévő hosszházhoz alkalmazkodva a korábbi oldalfalakat és támkiosztást folytatva. Ekkor építhették a hasáb alakú, piramidális sisakkal fedett nyugati toronypárt, amelyek tömegükben, és amennyire Houfnagel metszetéről leolvasható, külső megjelenésükben is inkább a románból a gótikusba való átmeneti stílust példázzák mint az utóbbit. A közöttük levő csúcsos oromzatú homlokfal teljes egészében a 14. században épülhetett, az azt megelőző román korból származó falnak az alapokig való lebontását követően. Ekkor emelheték meg a bazilikális oldalfalakat is, kialakítva egy háromhajós csarnoktemplomot. Houfnagel metszetén jól láthatók a hajónak a csúcsíves ablakai is. Talán éppen az egyik ilyen impozáns méretű gótikus ablak felső részének a töredéke került elő a faragott kerettel és a mérművek maradványaival 2001 nyarán Adrian A. Rusu régész várbeli kutatásai során, igaz másodlagosan beépítve a Bethlen-bástyába.²⁹⁷

A keleti toronypárról – amelyek kisebb méretűek voltak a nyugati toronypárnál – hiányos, ellentmondásos ismereteink vannak. Bizonyítottnak látszik, hogy az északkeleti torony azonos helyen volt a székesegyház román és a gótikus korszakában is. Valószínű, hogy létezett egy délkeleti párja is, már a szimmetria kedvéért is, de erről vallanak a Chartularium eléggé homályos utalásai is. A jelenlegi ismereteink alapján még feltételezésbe sem bocsátkozhatunk afelől, hogy az 1443. évi földrengéskor az északkeleti, a délkeleti, avagy mindkét torony leomlott-e. Tény, hogy a 16. század végéről fennmaradt ábrázolások egyértelműen csak három torony létét igazolják. 1600-ban ellenben már csak a nyugati toronypár állt. 1618-ban a székesegyházat a toronyokkal együtt lebontották, köveit a Bethlen-bástyába építették be.

A gótikus székesegyház szentélyét a Chartularium szűkszavú közlése, valamint az itteni kápolnákra vonatkozó dokumentumok alapján, a kutatók kápolnakoszorús, szentélykörüljárósnak képzelték el. A hipotézist gyengíti, hogy az egykori Magyarország területén nem maradt ilyen székesegyház, az egyetlen hasonló, a kassai dóm szentélye sem igazi kápolnakoszorús elren-

dezésű. Bunyitay szerint a váradi székesegyházon kívül ilyen volt még az egr-i is.²⁹⁸ Balogh Jolán szerint Magyarországon a 13. század első felében a kalocsai második székesegyház szentélyét építették kápolnakoszorúval.²⁹⁹ Mindezek ellenére – ismerve Luxemburgi Zsigmond német-római császár váradi érdekeltségét – nem zárható ki annak a lehetősége, hogy a váradi székesegyháznak ne lehetett volna kápolnakoszorús szentélykörüljárója. A valószínűség az, hogy az 1883-ban végzett ásatás során nem jutottak el a gótikus szentélyig, Henszlmann erre vonatkozó rekonstrukciós rajza nem alapul valós régészeti eredményen. Az újabb ásatás során, 1911. december 31-én, bár a szentély feltárásánál kelet felé elérték a végső határt, nem bukkantak a szentélyfalra. A következő évben, ettől délre, illetve északra ástak, és bár összefüggő alaptömbökre akadtak, ezekből nem lehetett egyértelműen a gótikus szentély milyenségére következtetni. Mindenképpen korszerű eszközökkel, szakszerűen végzett ásatásra van szükség. Ennek eredményességét nehezebb majd az, hogy a szentély egy részére ráépítették a belső vár északkéleti szárnyát.

A székesegyház további története

Mint láttuk, a gótikus székesegyház valószínűleg 1407-re, a szentély új főoltárának felállítása évében készülhetett el teljesen, ekkorra a szentélyt is egyesítették a templomhajóval.³⁰⁰ De már ezt megelőzően, a 14. században a székesegyház számos kápolnával kiegészült. Közülük néhányat beépítettek az új szentély „celláiba”. A többi kápolnát részben a székesegyház belsejében alakították ki, részben a székesegyház hajójához építették. Houfnagel metszetén két kápolna jellegű épület csatlakozik a székesegyházhoz, az egyik a déli falhoz, a másik az északnyugati toronyhoz.³⁰¹ Balogh Jolán szerint ezekből a nagyméretű építkezésekből – az új szentélyből, az új boltozatból, a kápolnákból – semmi sem maradt. A váradi múzeumban levő gótikus kőtöredékek mind későbbiek.³⁰²

A 14. század második felében kerülhetett sor a székesegyház új, festett dekorációjára, a gótikus stílusú falfestményekre. „Ezekből egyetlen töredék maradt: egy püspökszent mellképe. Stílusa toszkán jellegű a trecento későbbi lágyabb stílusában. Egykor kétségtelenül nagy, összefüggő falfestménysozortatba tartozott, mégpedig szegélydekorációba helyezett mellkép gyanánt, amiképpen ez Itáliában szokásos. A freskók megrendelője, donátora vagy Futaki Demeter [püspök, 1345–1372], aki megjárta Itáliát, vagy Bebek Do-

mokos [püspök, 1373–1374], aki már a családi templomban, Csetneken megismerhette az olasz trecento kompozíciókat; vagy pedig mind a ketten, esetleg még utódaik is, hiszen nagyobb freskósorozat megfestése huzamosabb időt kívánt.”³⁰³

Amint arról már az előzőkben is szó volt, 1443-ban a székesegyház keleti tornyai közül az egyik, valószínűleg az északkeleti (Balogh Jolán szerint mindkettő) ledőlt. A torony helyreállítási, illetve az egész székesegyház kijavítási évét vélte felfedezni Bunyitay az egyház homlokzatán 1609-ben még olvasható évszámban: „1456. J.E.W. (Johannes Episcopus Waradiensis)”. Balogh Jolán szerint Hunyadi János Vitéz János püspökkel együtt folytatni akarta a Zsigmond által megkezdett nagyszabású építkezéseit. Ezért, 1449-ben és 1450-ben búcsúengedélyért folyamodott a pápához, aki ezt meg is adta. Mindezek a búcsúengedélyek és a zarándoklatokkal összefüggő adakozások megkönnyítették a székesegyház restaurálását. A munkálatok befejezési évét Balogh Jolán is 1456-ra datálta, a székesegyház homlokzatán egykoron látható felírás alapján.³⁰⁴ Vitéz János püspök „nem feledkezék meg a képzőművészet felkentjeiről, a szobrászokról, a fal- és üvegfestőkről sem, amint biztos adataink vannak róla, hogy építése a csúcsíves ízlés gazdag ékítményeivel történt s a falakat freskó-festmények takarák. Különben az építési munkálatot lényeges és költséges voltát igazolja ama körülmény is, hogy azok egy évtizednél tovább tartának”³⁰⁵ – vélte Bunyitay Vince az 1881-ben napvilágra került, a 15. század stílusára valló faragott kövek láttán.

A keleti torony – vagy tornyok – leomlása kárt tehetett a templomban, elsősorban a szentély boltozatában, beszakíthatva azt. A következő években ezt is helyre kellett állítani – de Takács Imre szerint –, valószínű, hogy a Hunyadi által kieszközölt pápai támogatásból átépítették a hosszház boltozatát is.³⁰⁶

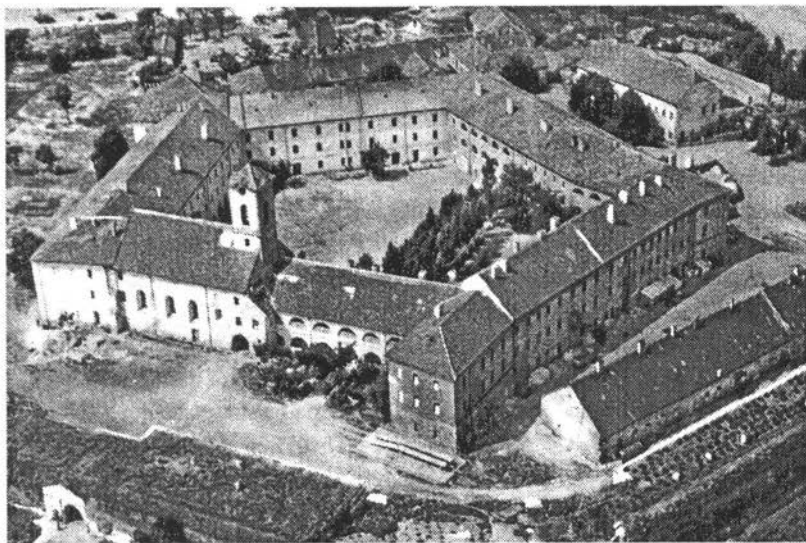
1450–1472 között többféle építkezés folyt a várban, részben a székesegyházban, részben az új társaskáptalani templomban – alapította meg Balogh Jolán, aki szerint: – Ezeknek az építkezéseknek a maradványai lehetnek az ásatásokból előkerült későgótikus töredékek: két gyámkő üres címerpajzzsal (75–76. kép) és néhány boltozati borda (72–73. kép)³⁰⁷

Újabb katasztrófa éri Váradot 1474 telén, amikor a török a befagyott Dunán átkelve eljutott egészen Váradig. A vár a székesegyházzal együtt megmenekült, de az utóbbinak a tetőzetét le kellett bontani, hogy megvédjék az ellenség tűzcsováitól. A székesegyházat Filipecz János püspök (1476–1490) hozatta rendbe, a templom új tetőzetet, a tornyok mázas cserepeket kaptak – ahogy azt 1609-ben Miskolczy István is láthatta.³⁰⁸

A székesegyház további sorsára nézve végzetes év volt 1557, amikor Varkocs Tamás elfoglalta a várat, amely egyben a protestantizmus térnyerését is jelentette. Amilyen mértékben nőtt a vár katonai fontossága, ugyanolyan mértékben csökkent egyházi jelentősége, mígnem 1565. június 22-én Szent László sírjának feltörésével meg is szűnt.³⁰⁹ Báthori István 1581-ben kiadott utasítása alapján a székesegyház nyugati részét lőszerraktárrá alakították át. A szentélyt tűzérési állássá akarta átalakítani, mégpedig annak falának visszabontásával és belső terének feltöltésével. „Hasonló sorsot szántak tehát neki, mint az egri székesegyház szentélyének. E tervet azonban nem valósították meg, vagy az ágyúállás csak rövid ideig állt fenn. Megépítését vagy fenntartását az új, egységes védelmi rendszer tette feleslegessé. A szentély falait ehelyett a mélyen fekvő alaptömbökig lebontották, anyagát beépítették az új kapukba és falakba. Cesare Porta rajzán és a Houfnagel-féle metszeten [1599-ben] már nyoma sincs a szentélynek. Miskolczy István is csonkán látta a székesegyház épületét 1609-ben.”³¹⁰ A hajó felett a tetőzet a boltozattal együtt beomlott. „Az 1600-ik év tavaszán [a székesegyház hajója] födelének s bolthajtásának felerésze már beomolva állt, másik felerésze is eléggé viseltes vala az ócskaságtól s törökök ágyúinak golyóitól – amint azt Bunyitay Vince az Országos levéltár adataira hivatkozva írta. – Ily csonkán látta 1609-ben Miskolczy István is, s így lehetett látni még kilencz évig.”³¹¹

A kegyelemdőfést a várbeli székesegyház Bethlen Gábor fejedelem idejében kapta. Szalárdi János erről így ír a krónikájában: „Váradnak az dél és napnyugot felől való legnagyobb bástyáját, melly azelőtt palánkkal vala építve, [Bethlen Gábor fejedelem] fundamentomátul fogva kövel, téglával fölépítetté. Az régi királyoktól klastrom formájában faragott kövekből rakott két igen magas, friss tornyú, mondhatatlan erősen egybeforradott kőrakású belső épületeket nagy munkával elrontatván, minémű pompás királyi épületeket fundált...”³¹² A székesegyház lebontásával kapcsolatban Balogh Jolán fontosnak tartotta megjegyezni: „A székesegyház lebontását mint a vallási türelmetlenség tettét és példátlan vandalizmust vetették Bethlen szemére, de igaztalanul, mert sem a kor felfogását, sem a vár történetét nem vették tekintetbe. A XVII. század nem ismerte a műemlékvédelem gondolatát. Rómában a régi San Pietrót, nagy Konstantinus bazilikáját ugyanezen idő tájt aggodalom és lelkiismeretfurdalás nélkül lebontották, ugyanígy tettek a XVIII. században az esztergomi székesegyházzal és később a székesfehérvári főtemplommal, és tették mindenütt a katolikus egyházfejedelmek, hogy meggyőződésük szerint még pompásabb és még művészibb épületeket emelhessenek a romladozó régiek helyére. [...] A váradi székesegyház sorsát nem is az 1565-i

dúlás pecsételte meg, hanem Váradnak végvárrá való átalakítása. A várórség behelyezése, az új erődövezet kiépítése szükségszerűen elvonta az egész területet a székesegyházzal együtt a polgári lakosság elől. Nem is ment át, nem is mehetett át a székesegyház a protestánsok kezére, mert a várban a katonaság lett az úr. [...] A székesegyház magára hagyatott volt, és ami még rosszabb, katonai raktárnak használtatott. Talán ennek a következménye volt, hogy a szentély teljesen elpusztult – feltehetően robbanás következtében, vagy a török (1598) ostrom idején. [Houfnagel 1599-ből való metszetén már nem látható.] 1609-ben Miskolczy István a székesegyházat már szentély nélkül látta. A főhajó tetőzete és boltozata is beomlott. Bethlen, midőn a nyugati bástyát építtette, először a környékből hozatott épületkövet. Később a munkálatok meggyorsítására a kisebbik templomot bontatta le. Talán ekkor még a székesegyház restaurálására gondolt, hiszen a gyulafehérvári székesegyházat is ő hozatta helyre a különféle dúlások után. De a restaurálásnak két akadálya volt: egyrészt nagy feszításvolságú boltozatokat ebben a korban már nem tudtak építeni, másrészt a magasan kiemelkedő székesegyház az ágyútűznek kitűnő célpontul szolgált, és így veszedelmére volt a várnak. Ezek a szempontok bírhatták később Bethlent a középkori belső vár meg a székesegyház teljes lebontására és az új palota meg templom építésére.”³¹³



A reneszánsz palota udvarán állott a székesegyház

IDEIGLENES SZÉKESEGYHÁZ A VÁROSBAN

A török fennhatóságtól a város újjáépítésének kezdetéig

A török uralom harminckét éve

A törökök 1660. augusztus 28-án foglalták el a váradi várat. „A vár bástyáinak veres cserepes két tornyán egy-egy aranyos nagy kereszt ragyogott. E keresztnek egykor Szent László székesegyháza két tornyának tetején állottak, és csak később, a székesegyház lebontása után jutottak a bástyatornyokra. A törököknek legelső dolguk most az volt, hogy köteleket akasztottak a keresztnek nyakára s lerángatták őket a föld porába. Ezután a szent királyok szobraira került sor. ...E szobrokat most a törökök darabokra törték.³¹⁴ Szalárdi János emlékezetében: „Az három oszlopon álló és I. László király lovas nagy mesterségesen öntetett statuáit, állóképeit, hogy nekik mintegy reliquiájok volna semmiféle képeket nem szenvedni, mindenestül diribról-darabra roncsolták vala. Sőt amelly régi öreg, gombos, merőn aranyozott nagy keresztnek, még a László királytól csináltatott két igen magas tornyokon levők, azon tornyok elrontatván Bethlen fejedelem idejében, a két veres cserepes toronybástyák tetejére csináltatva valának is, kötelekkel húzván, rútol lehorgasztatták, vesztegették vala.”³¹⁵

A vár birtokbavétele után Ali basa többezer falusit gyűjtött össze a környékről, hogy kitakarítsák a várárkot, kijavítsák a bástyák és falak ostromkárait és eltüntessék a rombolás nyomait. „Megparancsoltattott, hogy a külvárosokban levő összes templomok d[z]sámivá alakíttassanak át; a várban a Khunkiár d[z]sámít, a külvárosokban a vezírek és előkelők d[z]sámijait kezdték elkészíteni. Az összes boltok és házak, minthogy önkéntes megadásal hódoltak meg, Mekka és Medina vákufjai [vallásos célú hagyománybirtok, vallásalap] lettek. A Várad környékén be nem hódolt területek elpusztítására és kirablására az egész iszlám sereg csapatonkint elszéledt s tollal le nem írható sok zsákmányon kívül a foglyok közül hétszázat a vezér számára vittek”³¹⁶ – ahogy arra Evlia Celebi emlékezett.

A városban bevezették a muzulmán közigazgatást. Várad székhellyel egy pasalikot (kormányzóságot) állítottak fel, melynek élén mint kormányzó, egy szerdár basa állott.³¹⁷ A belső várba a janicsárok költöztek be az agájuk

vezérlate alatt, míg a belső vár részét képező vártemplomot dzsámivá alakították át.³¹⁸

Rákóczi László, Sáros megye főispánja arra vállalkozott, hogy meglepetésszerűen visszafoglalja a várat. Ezért 1664. május 27-én, a pünkösdi vásárkor, amikor sokan jöttek Váradra, kétszáz önkéntessel parasztruhába öltözve a városi piacon a sokadalomba vegyült. Az volt a szándéka, hogy valahogy bejutva a várba elfoglalhassa azt. Szándékukat felfedték, és amikor piac irányából a vár hídjá felé törtek, a törökök felvonták a hidat, Rákóczi golyótól találva elesett, akárcsak mintegy negyven társa. A többiek megmenekültek, több török rabot is magukkal hurcolva.³¹⁹

A városba való betelepedést a basa azzal szerette volna ösztönözni, hogy 1666-ban megígérte a harácsfizetés felfüggesztését egy bizonyos időre, akárcsak az egykori nemeseknek való adófizetést, akik időről időre megjelentek egykori falvaikban.³²⁰

A törökök idejében fejlődésnek indult a városban a kereskedelem. A kereskedők megnyerésére, például Mazüldade Gürgü Mehmed basa felmentette a kereskedőket a diószegi hídnál fizetendő vám alól, csak a Pocsaj és Székelyhid melletti vámszedőhelyeket őrizte meg. Szinte az egész török birodalomból jöttek kereskedők Váradra. A hetivásárokat vásárnaponként a vár melletti nagypiactéren tartották. A keresztények húsvéti vásárt is tartottak, amelyre úgyszintén távoli vidékekről Indiából, Perzsiából is jöttek. A húsvéti vásár általában 20 napig tartott, és azt a városon kívül tartották, a szekerektől, sátraktól övezett térségen.³²¹

Thököly Imre kuruc vezér 1685-ben a váradi basa vendége volt, akit ekkor elfogattott és vasra veretett, majd hat társával együtt Belgrádba küldte. A törökök szempontjából e politikai baklövés után Petneházy Dávid kuruc ezredes egész seregével I. Lipót király mellé állt, és példáját számosan követték. Thököly rövidesen visszanyerte szabadságát, ismét az osztrákok ellen fogott fegyvert, de 1688-ban csapatát Püspöki mellett Donath Heissler generális szétugasztotta.³²²

A keresztény csapatok visszafoglalják Váradot

A Várad ellen induló felmentő osztrák sereg 1688-ban már Biharfőlegyházánál állott. A következő év tavaszán kezdetét vette Várad körülzárása. A várat ekkor 1500 török őrizte.³²³ 1691. október 12-én Ludwig de Baden örgróf hadserege Bihar felől közelítette meg Váradot. Többnapig ágyúzás után, október 16-án elfoglalták Olaszit, majd a Kálvária hegyéről elkezdték ágyúz-

ni a várat. A következő napokon az osztrák sereg átkelt a Körösön, majd a Pecén is, és Várad déli oldala felől teljesen körülvették a várat. Október 23-ára az ostromlók már annyire szétlőtték a várost, hogy a törökök, miután felgyújtották a települést, visszavonultak a várba. A téli pihenő után, 1692. május 7-én vette ostrom alá Donath Heissler osztrák generális a várat. Táborában volt Benkovich Ágoston katolikus püspök, Bihar megye főispánja. Májusban az ostromlók leeresztették a várak vizét, majd megkezdték a falak aláaknázását, az egyik bástyát felrobbantották.³²⁴ Donath Heissler a végső rohamot június 5-re tervezte, de mivel éppen Úrnapja volt, várt egy napot. De akkor már a törökök kitűzték a fehér zászlót.³²⁵ 1692. június 6-án, szabad elvonulásuk mellett feladták a várat. A kapitulációs feltételeket tartalmazó fegyverszüneti jegyzéket török részről Sei Fullach váradi kádi, Abdulatiff váradi basa, Osman Aga Hasseki, a janicsárok főkapitánya, Mahomet Effen-di várbeli pap és még huszonkilencen írták alá a Ramazán hónap 20-án, a Hedzsira 1103. évében. Liviu Borcea történész szerint, ha ez így történt, akkor a váradi vár május 28-án esett el, és nem június 5-én, ahogy azt Bunyitay állítja.³²⁶

A törökök 1692. június 7-én hagyták el a várat.³²⁷ A törökök kivonulását követő napon, június 8-án, ünnepi hálaadó istentiszteletet tartottak. Az ajtatatosságot kinn a szabadban egy sátor alatt maga Benkovich Ágoston püspök végezte, templom ugyanis már ekkor egy sem volt a városban.³²⁸

A város újratelepítése, az ostromkárok felszámolása

Több mint egy évszázad után, Benkovich Ágoston volt az első katolikus püspök (1681–1702), akit a király 1688-ban ismét a megye főispánjának is kinevezett. A beiktatásra a már visszafoglalt szentjobbii vár alatt került sor, az ősi szokás szerint a nyílt mezőn. Az erről szóló királyi adománylevelet Váradon majd csak 1698. április 28-án a vármegye közgyűlésén hirdették ki.³²⁹ Váradi székhelyét Benkovich Ágoston csak a vár visszafoglalása után, 1692 nyarán foglalhatta el, ekkor lett tulajdonképpen valóságos váradi püspök.

A romos városban alig talált embereket, azok sem voltak őslakosok. „És kik laknak benne? – kérdezte Bunyitay Vince. A pincelakásokban szegény, valóban földhöztapadt rácsok, a 102 ház közül 82-ben katonák, katonatisztek, leginkább hajdúk (53-ban mintegy ötödfélszázán); háromban urak, kincstári tiszték, kettőben szerzetesek; kettő kórház, kettő korcsma és csak tizenegyben laknak iparosok, tehát polgáremberek. Ezek között is az egy kereskedő

olasz; az ácsok, kőművesek bécsiek; az egy szakács, valószínűleg gróf Corbellinek, a vár parancsnokának szakácsa: francia. Vár adó összes polgári lakossága tehát a visszafoglalás első évében nem éri el a száz lelket.”³³⁰

A püspök 1702-ben bekövetkezett haláláig a romok eltakarításával, a püspökség újjászervezésével volt elfoglalva. Első teendőjének tartotta mind Vár adó, mind Bihar vármegye betelepítését, mindenekelőtt pedig az elmenekült lakosok visszaédesgetését. Közbenjárására, még 1692. szeptember 8-án meg is jelent az a királyi leirat, amely első pontjában a visszatérő lakosokat három évre felmenti az adó, a közmunka, s katonatartás terhei alól, egyben biztosítja őket, hogy harmincadot és vámot is csak egyszeresen, s nem kétszeresen fognak tőlük szedni.³³¹ Hátráltatta a betelepedést egy-egy tatár, vagy török csapat betörése. Ilyenkor a város gyér lakossága a várban talált menedéket. Még 1695-ben is portyáztak a törökök Vár adón és környékén. Régi birtokait a püspök és a káptalan 1693 novemberében kapta vissza, I. Lipót császár diplomája révén.³³²

Benkovich püspök 1694-ben helyreállította a káptalant, de a kanonokok számának növelése lassan folyt.³³³ A szerzetesrendek is fokozatosan telepedtek vissza. A ferencesek már itt voltak a vár 1692. évi ostrománál is, ők ezt követően el sem mentek Vár adórról. A püspök 1699-ben a jezsuitákat is letelepítette. Hatezer forintnyi alapítványt tett a rend javára, azzal a kikötéssel, hogy két rendtag az ifjúság nevelésével foglalkozzék. Ezzel teremtette meg a püspök a váradi iskolák alapjait. Hasonló levelet adott a Szent Ferenc-rendi szerzeteseknek is.³³⁴ A hatezer forintnyi alapítványával a püspök gyakorlatilag 1699-ben a gimnázium alapjait „vetette meg”, mellette 21 ezer forinttal papneveldét is alapított.³³⁵ Benkovich Ágoston püspök terve, az új székesegyház építése már nem valósulhatott meg, mivel 1702. október 26-án meghalt.³³⁶

A mai városkép kialakulásának kezdetei

Milyen lehetett Vár adó a visszafoglalás évében, 1692 nyarán? Bunyitay Vince erre a kérdésre Mathias Kaiserfeld osztrák táborkari főmérnök rajza alapján próbált választ keresni: „A rajz főhelyét, balról, a vár foglalja el. Falai között Szent László székesegyházának már semmi nyoma, helyén egy nagy, ötoldalú várkastély emelkedik, kétségkívül ugyanaz, melyet még Bethlen Gábor épített. A kastély déli oldalánál egy mecset karcsú minaretje magaslik ki, s ez az egyedüli épség a várban; körülötte minden egyéb pusztává vagy éppen rom. A vártól nyugatra egy emeletes, négyszögű épület áll fedet-

lenül, valószínűleg ugyanaz, melyet Varkocs Tamás egy régi klastromból alakított át kastéllyá. E körül, tehát a tulajdonképi város helyén, nincs egyetlen egész épület; leégve, lerontva minden. A váron túl kelet és dél felé, hol egykor Velence és Vadkert külvárosok álltak, házaknak már hire sincs; csak a mecset háttérében emelkedik még valami magas fal, talán éppen Vadkert egyházának romja. Lakható házak csupán a Körös jobb partján Olasziban állanak; de ezek is ritkán, rendezetlenül, a mint soraikat megbontotta a pusztulás.”³³⁷ A törökök kiűzése évéből fennmaradt összeírás szerint Olasziban mindössze 114 ház maradt meg, ebből is 12 pincelakás, vagy putri, 93 ház egészen rombadólt, 12 szintén romlott, de még kijavítható állapotban.³³⁸ Még 1699-ben is azt írta a királyhoz benyújtott emlékiratában Benkovich Ágoston püspök, hogy Várad teljesen elpusztult, a város csupa rom.³³⁹

Mivel a romokban heverő városok közül Olasziban maradtak aránylag épségben épületek, Benkovich püspök úgy határozott, hogy megfogyatkozott híveinek az első templomát itt építi fel saját udvarán, nem messze a Körös partjától. „Nekieresztették a katonaságot Várad összelőtt s rombadólt épületeinek s a legénység, ki kosárral, ki talyigán, ki vállain összehordta Olasziban, a Körös partján, a falaknak, a fedélnek valót. És amilyen gyorsan együtt volt az anyag, olyan gyorsan, hamarosan az építés is megtörtént.”³⁴⁰ Ez lett a Szent Brigitta-templom – egyben ideiglenes székesegyház – , amely napjainkban is látható a Széchenyi (ma Traian) téri tömbházsor mögött, igaz külsőleg némileg átalakítva.³⁴¹ Az építés a források szerint 1693-ra tehető.³⁴² A kis templom falaiban talán a közeli romos dzsámi köveit is beépíthették. Ugyanis a városban a törökök után – Bunyitay szerint – három mosché (mehlehet, hogy dzsámik voltak – sz.m.) maradt. Egy Olasziban a Körös hídjának közelében; másik a város piacának közepén; a harmadik a várban a főkapu mellett. Mind a három leégett, feldult állapotban jutott a keresztények birtokába, s ezeket mind lebontották.³⁴³

Benkovich Ágoston püspök székesegyházát az ősi katedrális helyén, a várban szeretne volna felépíteni. Erre vonatkozó kérvényét még 1692-ben benyújtotta a királyi kancelláriához, de még hét év elteltével sem kapott választ. Emiatt 1699-ben immár egy emlékiratot nyújtott be a királyi kancelláriához, amelyben ismételtlen azt kérte, hogy egyházát a régi helyén a várban építhesse fel, vagy pedig ha ez nem lehetséges, akkor a váron kívül jelöltesék ki számára hely.³⁴⁴ A várbeli építkezéshez nem kapott engedélyt a püspök, mivel az még mindig haditerületnek számított, ráadásul tartottak a törökök visszatértétől is. Emiatt más hely után kellett néznie. „Ez a hely minden valószínűség szerint az egykori püspöki magtár udvara volt (a későbbi

Széchenyi téren). Itt kezdette építeni Benkovich a székesegyházat Koch János bécsi építésszel, akivel 1702. május 1-én kötött szerződést. Egyhajós templom lett volna, két négyzetes toronnyal, a tornyok alapját 3 négyzetölre, a főhajót 12 öl [1 öl = kb. 1,9 m.] hosszúra s 7 öl szélesre, a szentélyt 5 öl és 2 láb [1 láb = kb. 0,30 m.] hosszúra s 4 öl szélesre tervezte, ehhez járult volna egy 5 öl hosszú sekrestye, amely az auditoriummal egyenlő nagyságú lett volna. A tornyok tető nélkül 10 öl magasak lettek volna. Alap-, avagy tervrajz nem maradt reánk; az alapfalakat lerakták ugyan és Benkovich 1702. október 2-án még 750 forintot előlegezett az építés költségeire, de a püspöknek ugyanezen hó 28-ik napján bekövetkezett halála a terv folytatását meggátolta.”³⁴⁵

A püspök ezt megelőzően, 1699-ben már „váradi udvarházából” keltezte leveleit, amely egy egyszerű földszintes ház volt, a kis Szent Brigitta-templomának átellenében, de amely még 1700-ban sem volt egészen befejezve.³⁴⁶ A ferencesekről már szó esett, ugyanis ők már az 1692. évi ostrom alatt megérkeztek Váradra, s el sem távoztak innen. Mivel egykori klastromuk helyét a Körös bal partján nem lelték meg, ők is Olasziban telepedtek meg a Szent Brigitta-templom szomszédságában. Benkovich püspök a hozzájuk intézett levelében visszaállította és megerősítette a Szent Ferenc-rendet, egyben utódainak pártfogásába ajánlotta a ferenceseket.³⁴⁷ A püspök mint főpásztor és földesúr egy másik „ünnepies alakú levelet” is kiadott, amellyel a jezsuita atyákat váradi régi helyükön visszaállítja, s klastromuk telkének és tartozékainak birtokában megerősíti.³⁴⁸ Ez az egykori Szent Egyed-templom helyén állt (a Széchenyi tér és Sztaroveszky – a mai Magheru – utca sarkán), amely már a 14. század első harmadában is létezett, és valószínűleg az 1598. évi – vagy talán az 1660. évi – ostrom során pusztulhatott el. Ugyanezen a telken építették fel a jezsuiták új társasházukat és templomukat, de alig, hogy 1703-ra elkészültek velük, mindkettő el is pusztult az ekkor kezdődő Rákóczi-szabadságharc alatt.³⁴⁹ Bunyitay feltételezése szerint a káptalan tagjainak lakásai sem lehettek innen távol, bár csak egynek Farkas István olvasókanonoknak a házáról maradt tudósítás, amely a ferencesek szomszédságában állott.³⁵⁰

Az egykori Szent Brigitta-templom

Az egykori Szent Brigitta-templom (ma Sf. Treime ortodox templomként) a mai Nagyvárad legrégebb templomaként a Széchenyi (ma Traian) tér 5. szám alatti tömház mögött helyezkedik el, szabadon állva. Építését a források 1693-ra teszik.³⁵¹ A Rákóczi-szabadságharc alatt 1703-ban leégett

és majd csak 1722-ben állíttatta helyre Csáky Imre püspök. A minden építészeti stílust nélkülöző kis templom tervező mestere ismeretlen.

A Szent Brigitta-templom szentélyével dél felé néz. Egyhajós, nyeregterével ellátott, síkmennyezetes épület. A hajó hossza 16,2 méter, szélessége 6,42 méter. A szentély háromoldalúan záródik s a hajónál alacsonyabb. A hajó mindkét oldalán három-három félköríves ablak, a szentély két oldalán egy-egy – a hajóablakoknál kisebb – ablak található. A kis templom külső falain nincsenek építészeti tagolások.³⁵² Főhomlokzata eredetileg háromszögű oromzatban végződött.³⁵³ „1928-ban a homlokzat síkbafutó vonalát a német renaissance homlokzataira emlékeztető díszítményekkel cserélték fel, anélkül természetesen, hogy ezt a nevet távolról is megérdemelné”³⁵⁴ – vélekedett Bíró József. Főhomlokzatán a szegmensívben záródó ajtó felett egy kis hosszanti négyszögű, míg az orommezőben egy kis kerek ablak nyílt. Az 1980-as években a részben befalazott hosszanti és a kis kerek ablak közé a Szentháromság-mozaikképet zsúfolták. Az ajtótól jobbra és balra pedig Szent Péter-, illetve Szent Pál-mozaikkal díszítették a falat.³⁵⁵ Valószínűleg ekkor alakíthatták át a bejárati ajtó nyílását egyenes lezárásúvá. A kis épület templom jellegét a tetőgerincen huszártoronyként megülő barokkos hagymasisakos fatornyja adja.

Ha belső művészi értéke alapján nem is, de történeti értéke miatt joggal sorolták Nagyvárad műemlék épületei sorába.



A SZENT LÁSZLÓ TÉRI SZÉKESEGYHÁZ

A barokk nagyváradi kialakulása

Várad a kurucok ostromgyűrűjében

Benkovich Ágoston utódjául, váradi püspöknek, egyben a megye főispánjának Csáky Imrét nevezték ki 1702. december 10-én Bécsben.³⁵⁶ Időközben azonban kitört a Rákóczi-forradalom, s emiatt a püspök távol maradt Váradtól. 1703. augusztus 6-án Bercsényi Miklós kurucaival együtt megjelent Várad alatt. A vár a császári csapatok kezén volt. A városban levő úgynevezett rác csapatokat Kis Balázs ezredes vezette. Előző hónapban Diószegnél meglepték és szétverték a kurucokat, emiatt tört a városra augusztusban Bercsényi csapatával. A rácokat leverték, Olaszit pedig felgyújtották, így amit addig a püspök építtetett, az mind a tűz martalékává lett. A következő években megsemmisítették a város többi részét is.³⁵⁷ „Kezdetét vette a várnak körülzárása, mely évekig tartott, s mely alatt, amit a kurucok megkíméltek, elpusztították a német-rác hadak.”³⁵⁸ Nem volt elég a háborúskodás, 1710-ben pestisjárvány is kitört Váradon, a lakosság félelmében a hegyekbe menekült. Miután Károlyi Sándor a kurucok nevében 1711-ben letette a fegyvert a majtényi síkon, Váradon is béke lett. A váradiaknak a várbeli oszt-rák védők támogatását III. Károly király (VI. Károly császár) 1712. november 27-én császári dekrétummal ismerte el, egyben megerősítette a II. Rudolf által 1600-ban adományozott összes kiváltságot, többek között a városnak adományozott címer és pecsét használatának jogát.³⁵⁹

A városi élet áttekintése a 18. század utolsó harmadáig

A közigazgatás egyelőre még a várparancsnok kezében maradt, ugyanis egészen 1714-ig katonai közigazgatás volt a városban, ezt követően 1722-ig a második egyházi, vagy ahogy még mondták papi közigazgatás volt a városban.³⁶⁰ Ekkor a város bírása Horváth Sámuel volt.³⁶¹ III. Károly 1716. október 17-i császári határozatával elismeri a katolikus püspökség összes jogait Olasz, illetve Velence felett, míg a káptalanét Várad felett.³⁶² Várad előljárósága 1716-ban alakult meg, ekkor választották meg az első főbírá is Balda János személyében. Két év múlva összeállították a város rendszabályát.³⁶³ Mivel a tulajdonképpeni Várad (a mai Újváros központi része) a káptalan bir-

tokán volt, minden jövedelmi forrás az utóbbit illette meg. 1722-ben a város megegyezik a káptalannal. Az „accorda néven ismert egyezményt III. Károly császár is megerősíti. Várad évi 400 váltó forint kifizetésének kötelezettsége által mentesült a jobbágyi terhek, a robot alól, amely nagy szerepet játszik majd a város további fejlődésében.³⁶⁴ Ezt követően vette kezdetét egészen 1848-ig az úgynevezett régi magyar közigazgatás.³⁶⁵ 1722-ben Velence városrész, mint mezőváros, külön hatóságot állít fel. Mivel lakosait katonai szolgálatra kötelezték, Katonavárosként is nevezték.³⁶⁶ Velence püspöki birtok volt. Olaszi, amely úgyszintén a püspök birtoka volt, 1726-ban válik külön, saját tanácsosokat és főbírókat választva.³⁶⁷

Csáky Imre püspök (1702–1732) egyben kalocsai érsek, bíbornok, a kormány egyik tanácsosa aránylag keveset tudott Váradon tartózkodni.³⁶⁸ Püspöki székhelyét is csak a kuruc szabadságharc befejezését követően foglalta el. Emiatt is aránylag későn fogott a püspöki palota és a székesegyház építéséhez a Szálka dombon, amely halála után torzóban maradt, akárcsak előtte Benkovich püspök székesegyházi építkezése.³⁶⁹ Csáky Imre püspök idejében Váradon a jezsuiták tanítással, a ferencesek lelkeszkedéssel foglalkoztak, így az első plébánost csak 1716-ban nevezte ki a püspök.³⁷⁰ A jezsuiták, a pálosok, a premontreiek megtelepedése után, 1727-ben Csáky Imre püspök letelepítette a kapucinus atyákat is, a ferenceseknek pedig új klostrom építésére tágas telket adományozott, de segítette a jezsuitákat is, hogy új iskolát nyithassanak. Iskolát nyitott a görög katolikusoknak is. A városnak királyi vásárjogot szerzett.³⁷¹

Csáky Imre utódjai közül Luzinszky István mindössze egy évig (1733–1734), Okolicsányi János pedig két évig (1734–1736) ült Várad püspöki székhén, nagyobb alkotásra tehát idejük sem igen maradt. Ezért is várták Várad újjászületését Csáky Miklós püspöktől (1737–1747), Csáky Imre testvéröccsétől, a művelt főnemesi származású főpaptól. Az új püspök erélyesen munkához is látott, új telepítéseket, beruházásokat tett, műhelyeket alapított egyházmegyéjében. A püspöki székesegyházat ő sem tudta felépíteni, mivel időközben kalocsai érsekké nevezték ki.³⁷² Felépítette ellenben a Szent László téren – a mai városháza helyén – a püspöki lakot, nem messze tőle, a mai Dudek sikátor sarkán a papnevelő intézetet. Addig a kispapokat Kassán a jezsuitáknál nevelték. Gyöngyösi György kanonok Váradra hozta az irgalmas-rendi szerzeteseket, kórházat, kápolnát építtetett számukra, Szentzy István kanonok az Orsolya-rendieket telepítette Váradra, Salamon József kanonok pedig nevelőintézetet alapított.³⁷³

A káptalan tulajdonában levő Várad előljárósága 1743-ban a szabad királyi város rang megszerzéséért folyamodott a császárnőhöz, de Mária Terézia ezt nem hagyta jóvá, ami csak növelte a feszültséget a káptalannal.³⁷⁴ A szabad királyi város elnyeréséért folytatott erőfeszítések 1748-ban ismét felpezsdülnek, a városvezetés egy nyolcpontos memóriumot is eljuttat a császárnőnek, tárgyalásokat is folytatnak az ügyben a város képviselői, de végül az egész ismét elhal. Majd csak 1763-ban kerül ismét előtérbe ez a téma, de eredménytelenül.³⁷⁵

A kurucok ostromát követő egyházi építkezések

A 18. század elején lassan kibontakozó építkezéseknek Bercsényi kurucainak 1703. augusztus 6-i támadása vetett véget. Előbb Olaszit égették fel, amelynek során hamuvá lett a kis templom a püspöki és kanonoki házakkal, a ferencesek és a jezsuiták épületeivel együtt. A következő években gemmisült a Körös bal partján levő városrész is. Kezdetét vette a várnak körülrzárása, amely évekig tartott. Ezalatt, amit a kurucok megkíméltek, elpusztították a német-rác hadak.³⁷⁶

I. Lipót 1702. december 10-én adományozta Csáky Imrének a váradi püspökséget, de az uralkodó csak a következő év márciusában adott utasítást a főpap beiktatására. 1703. augusztus 6-án már gróf Bercsényi Miklós kuruc csapatai foglalták el a várost, emiatt a püspök majd csak 1712 nyarán jött le Váradra.³⁷⁷ Akkor is azzal fogadta Kébell Mihály nagyprépost, hogy nincs szállásra alkalmas rezidencia, hacsak az ő „kis házikója” nem. Ezért a püspök ideiglenes szállást építtetett magának, de azt alig használta, mert még az 1723. év végét is Diószegen töltötte, 1732-ben pedig már beköltözött az új szátkai palotájába.³⁷⁸ Még ezt megelőzően 1722-re helyreállította a Szent Brigitta-templomot.³⁷⁹ Ettől még a templomuk oly kicsi maradt, hogy midn Csáky püspök egy „igen szép harangot öntetett... sokan azt mondták: minek a harang, ha templomuk nincsen?!“³⁸⁰ Ezért is foglalkoztatta a püspököt már Váradra érkezésétől kezdve az, hogy mielőbb egy megfelelő székesegyházat építtessen egy püspöki lakkal együtt.

„A tatár betörök 1693-ban és 1694-ben sokat pusztítottak a váron kívül, ami ezek után is épen maradt, az a felkelés alatt pusztult el. [...] Amikor Csáky ténylegesen átvette a püspökséget, a városban alig volt néhány lakhatóvá javított ház. Az a szegényes, egyszerű püspöki ház, melyet Benkovich közel 20 évvel azelőtt épített, üszkös rom. Vele szemben az ideiglenes székesegyház nem méltó az ősi püspökséghez. A Benkovich által építeni kezdett [Koch-féle] székesegyház alapjait a fű ellepte.”³⁸¹ Csáky Imre bíbornok sa-

ját birtokán Olasziban 1728-ban telket hasított ki, és felépítette a vármegeyházát, a Korona fogadót és az ispotályt a mai közkórház helyén.³⁸² Egyházi téren Csáky Imre „1727-ben megtelepíté a kapucinus atyákat; a ferencrendűeknek pedig új klostrom-építésre telket adott. Segíté a jezsuitákat, hogy leégett klostromukat felépítve, kijöhessenek a várból s benn a városban nyithassanak iskolát. [...] Csáky a viszontlátás örömeivel fogadta s elősegíté, hogy a premontreiek [...] megtelepedhessenek. A premontreiek adománylevelét azzal indokolja, hogy már magyar tagokat is vettek fel s gyógyszerárt fognak nyitni. [...] Váradon a görög-egyesülteknek iskolát nyitott.”³⁸³

A premontrei rendnek, mint láttuk, Csáky Imre bíbornok 1727-ben adott telket, hogy azon új klostromot építhessenek, amely „elég nagykiterjedésű, de a Körös vízjárta beltelek volt.” E telek a mostani Park Szálló és a mellette levő terület (a mai Mecur központ) helyén volt. „A lukai apátok már előbb kötelezték magukat, hogy mennél előbb felépítik Váradon a premontrei konventet [szerzetestelepet]. A püspök feltételül azt tűzte ki, hogy a leendő konvent havonként egy szentmisét mondjon érte, s hogy egy gyógyszerárt is létesítsen a rend ezen a telken. Így 1730 előtt már egy rendesebb ház épült ezen a telken, amelyben az adminisztrátorok kényelmesen lakhattak. [...] A Graff Vazul adminisztrátor, lukai kanonok (1727–1728) idejében épült házban, utóda Klein János (1728–1738) alatt már 1737-ben működött a gyógyszerárt. [A premontreiek a városon kívül akartak végleges rendházat építeni.] 1772. június 1-én a helytartótanács értesíti Lambeck Gergely lukai apátot és hegyfoki prépostot, hogy Mária Terézia királynő a legkegyesebben megengedte, hogy Váradot, mint alkalmatlan helyet elhagyván, a közeli Sz. Márton pusztán szabályszerű konventet és templomot építsen. S hozzáteszi a Helytartótanács, hogy az építkezéshez még 1773 tavaszán fogjon hozzá.”³⁸⁴ A váradi telek és a rajta levő szerény ház további sorsáról is e kéziratos feljegyzés alapján tájékozódhatunk: „A tisztelettel említett rend II. József uralkodása alatt eltöröltetvén [1787-ben – sz.m.] azon ház a Vallásalaptól Nagy Méltóságú Római Szent Birodalmi Széki Gróf Teleki Sámuel akkori Királyi Commissarius öxellenciája által megvételeztetvén többre és nagyobbra építődött.”³⁸⁵ Ekkor épült a „nagy és tágas Teleki-palota” a mai Park Szálló elődje, amely változtatásokkal ugyan, de fennmaradt a 20. század második évtizedéig.³⁸⁶

A jezsuiták 1692–1722 között a várban laktak. Hogy mi történt időközben? 1703-ra elkészült egyházuk mint láttuk még ugyanabban az évben elpusztult a Rákóczi-forradalom alatt.³⁸⁷ Az újjáépítés kezdeteiről nincsenek pontos adataink. Ami tudható, hogy Csáky Imre bíbornok volt az, aki „a

béke első éveiben helyreállította templomukat, új emeletes rendházat építetett és leginkább azt sürgette, hogy rendeltetésüknek megfelelően iskolájukat nyissák meg. 1722-ben nyílt meg az iskola, melynek azután 120–180 tanulója volt.”³⁸⁸ Az iskola a rend udvarának mélyén volt. „A gyógyszerháztól északra, tehát benn az udvarban, egy 8,5 öl hosszú épület állt, ajtaja felett kis toronnyal s abban egy csengetyűvel. Ez a templom után a legnevezetesebb épülete a teleknek, a jezsuiták szemefénye: az iskola volt.”³⁸⁹ Az iskola három kisebb és egy nagyobb teremből állt, az utóbbi az úgynevezett „Theatrum”, amelyben színelőadásokat is tartottak.³⁹⁰ Csáky Miklós püspök 1745-ben hagyta jóvá, hogy a jezsuiták megvásárolják a gyógyszerházat a premontreiektől, sőt a jezsuiták rendháza mellett egy 4 öl széles és 34,5 öl hosszú szabad telket is adományozott, hogy arra építhessék fel a gyógyszerház épületét.³⁹¹ „A rendház egyemeletes kőépület volt zsindegy fedéllel s földszint és az emeleten négy-négy szobával. Ez a teleknek keleti szegletén emelkedett.”³⁹² A mellette levő templomtól nyugatra egy földszintes házban állottak a szerzetesek cellái, szám szerint hat, ezután a kapu következett s ettől balra az ebédlő, konyha, kamara. Ezzel az épülettel egy fedél alatt, de külön telken állt a gyógyszerház.³⁹³

Ha hitelt adunk Bél Mátyás leírásának – „a jezsuiták [...] helye már fel is épült a templommal együtt a Körösnél” –, úgy a leégett templomukat is helyreállíthatták valamikor 1726 körül, a történetíró váradi látogatásának idejére.

Ezek után próbáljuk meg rekonstruálni azt, hogyan is volt beépítve a 18. század derekán a jezsuitáknak ez az eléggé tágas telke, amely északon egészen a Korona utca sarkán levő hasonló nevű fogadóig – a későbbi nemes ifjak nevelőintézetéig – terjedt. A telek délkeleti szegletében volt a zsindegyel fedett rendház egyemeletes kőépülete. Mellette a templom, amelyről semmit sem tudunk. Valószínűleg, mint utódja, ez is egyhajós, egytornyú templom lehetett. A templomtól nyugatra egy földszintes házban állottak a szerzetesek cellái, szám szerint hat, ezután a kapu következett, s ettől balra az ebédlő, konyha, kamra. Ezzel az épülettel egy fedél alatt, de külön telken állt a gyógyszerház épülete, tőle északra az udvar mélyén pedig a már említett iskola.³⁹⁴

Később, 1772-ben egy új társasházat építettek, s itt is tanítottak. Ez is egyemeletes épület volt.³⁹⁵ A társasházat a templomtól nyugatra levő földszintes épület helyébe emelhatték, a most látható szemináriumi épület elődjeként. A templomtól keletre fekvő régebbi emeletes rendházat talán ekkor, de az is lehet, hogy később, de 1859-ig mindenképpen lebontották, ugyanis az már nem látható az ebben az évben kiadott Halácsy-féle térképen. A rendház egykori helyére csak a Sztaroveszky (ma Magheru) utcának a templom hajófalát követő törésvonala emlékeztet.

Úgyszintén 1772 körül építhették újjá a templomot is. Az építés évről szóló dokumentum nem került elő. Biró József is mindössze annyit ír, hogy az új templom tervező mestere Christian Alexander Oedtl volt, aki a Bécs város levéltárában őrzött 1776. évi beadványában azt állította, hogy többek között a váradi jezsuita templomnak is ő volt a tervezője.³⁹⁶ Nem lehetett valami impozáns építmény, valószínűleg alaprajzában és tömegében megegyezhetett a ma is látható szemináriumi templommal. Schütz Józsefnek a 19. század tízes éveiben készített metszetén ezen a helyen egy kis torony figyelhető meg. XIV. Kelemen pápa az 1773. augusztus 17-i bullájával feloszlatta a rendet. A váradi jezsuitáknak is el kellett hagyniuk rendházukat és templomukat. Az üresen maradt rendházba a görög katolikus kanonokok költöztek, majd 1792-ben II. Lipót a rendházat görög katolikus papnevelde céljára engedte át.³⁹⁷

A ferencesek új helyét is Csáky Imre püspök jelölte ki az akkor még Olasz határának számító Páris patak partjának közelében, a Sal Ferenc (mai Dunánrea) utca Fő utcai torkolatában. „1726. július 28-án Csáky elrendelte, hogy költségére a nekik adományozott telken, a Páris patak közelében építsenek új templomot és zárdát. A bíbornok-főispán kívánságára Bihar vármegye az építkezéshez heti 24 szekér fuvarral és 24 kézi napszámmal járult hozzá. Azonban a rendház csak 1738-ban, a templom pedig 1749-ben épült fel.” Miután II. József 1786-ban eltörölte a Szent Ferenc-rendet, a barátok elhagyták Váradot. A barátok temploma a császár utasítására 1788. április 4-től olasz plébániatemplom lett.³⁹⁸

„A pálosokat is Csáky [Imre bíbornok] telepíti Váradra, amennyiben Mossóczy András pálos atya kérésére 1724-ben és 1725-ben számukra két házat vett az Úri (a mai Ciorogariu) utcában és 1730-ban kolostor építéséhez anyagot is adott azon feltétellel, hogy érte naponként misét mondjanak.”³⁹⁹ Hogy a Málnási Ödön által említett házak hol lehettek az Úri utcában, netán a mostani premontrei templom és kolostor szomszédságában, erre vonatkozó dokumentum nem került elő. Azt sem lehet tudni, hogy hozzákezdtek-e a kolostor építéséhez, ugyanis Okolicsányi János püspök „a Csáky bíbornok által odatelepitett pálosoknak 1736. május 12-én átadta a Szent Brigitta-templomot.”⁴⁰⁰ Az akkori körülmények ismeretében nagy a valószínűsége annak, hogy monostornak használható épületet is kaphattak a Szent Brigitta-templom szomszédságában. Bárhog is történt, néhány év elteltével immár Csáky Miklós püspök „a mai Úri utcában, ahol a premontreiek egyháza s konventje áll, nyolc telket vásárolt össze. Ez a hely akkor egészen a város szélére esett, mely csak a Páris-patakig terjedt. A megvásárolt nyolc telekből össze-

sen ötvenöt öl hosszú s ugyanannyi széles tér került ki. [...] Hogy pedig mi szándéka volt Csáky Miklósnak a telkekkel? Elmondja Váradon, 1740. július 13-ikán kelt adománylevele: hogy a pálos rend ott konventet, egyházat és tanintézetet építsen. [...] Itt néhány év alatt már harmadik helyükön a pálosok végre megállapodtak. Felépítették ikertornyú egyházukat s konventjüket saját, művész és kézműiparos tagjaik által.⁴⁰¹ A pálosok felfüggesztésekor, 1786-ban a templomot raktárrá változtatták át, szerelvényeit széthordták, elárverezték, iratai nyomtalanul eltűntek. Majd csak 1808-ban vette át a pálosok üresen hagyott egyházát az 1808. március 12-i Diploma restitutionale-val visszaállított premontrei rend.⁴⁰²

Nagyjából a pálos templom építésével egyidőben, 1754–1765 között Gyöngyösy György kanonok kórházat és egy hozzá tartozó kápolnát is építtetett, amihez 1770-re egy rendház is társult a misericordiánus rend számára.⁴⁰³ Az épületegyüttes a Fő (ma Republicii) utca 33. szám alatt található.

Bél Mátyás 1726 utáni leírásában: „A vár alatt van a város, avagy új városalja [azaz Újváros], amelyet új fekvése miatt neveztek el így. Ugyanis egykor közelebb volt a várhoz. [...] A velencei városrészhez képest itt] ékeesebbek az utcák, jobb rendben helyezkednek el, középen elég nagy piac-térrel, épületei sem nélkülözik a díszítést. Közöttük van a kanonokok néhány háza, akiknek a birtokába tartozik. A vártól legkevesebb kétszáz [helyesen 500] lépésre nyugaton helyezkedik el, a Pece és a Körös folyók közé zárva.”⁴⁰⁴ Hogy miért helyezkedett el 500 lépésre a vártól Újváros? Nos ennek az a magyarázata, hogy a hadügyi tanács stratégiai megfontolásból, azért, hogy egy esetleges támadó sereg ne találjon a vár közvetlen közelében védelmet a vártól számított 500 lépés távolságra (nagyjából a mai Nagyvásár tér nyugati vonaláig) minden házat lebontatott. Katonai szigorral adták ki a parancsolatot: „aki 1714 tavaszáig ki nem költözködik, háza nyakában vonattatik bizonyosan.”⁴⁰⁵ A lakosokat ettől nyugatra telepítették le. Így alakult ki Újváros és annak központja, a Kispiac, amit később Szent Lászlóról neveztek el (ma Unirii tér). A város nyugat irányában a 18. században nem sokkal terjedt túl a Kápolna téri temetőkápolnától. Az egykori temetőkápolna (ma Biserica Bunăvestire ort. templom) keletkezéséről szinte semmit sem tudunk. Biró József is csak annyit állapított meg, hogy az a kapucinusok első templomául szolgált.⁴⁰⁶ A kapucinus atyákat – mint láttuk – Csáky Imre bíbornok telepítette Váradra 1727-ben. Az egykori Német utcában levő saját házát adta nekik lakásul.⁴⁰⁷ Ennek szomszédságában volt az a temetőkápolna, amelyről Biró szerint azon túl, hogy ez volt a kapucinu-

sok első temploma, a levéltári adatok szinte semmit sem szólnak. Málnási Ödön – a váradi káptalani levéltár adataira hivatkozva – az előbbi információt az alábbiakkal egészíti ki: „1727 őszén az Óváros szomszédságában adományozott telekre letelepítette [Csáky Imre bíbornok] a külföldről behívott kapucinusokat. A következő évben, Szent Ferenc napjára már fel is épült a bíbornok adományából kápolnájuk.”⁴⁰⁸ Az Óváros szomszédságában levő telek nem lehetett más, mint a későbbi Nagyvásártér délnyugati szeglete közelében levő telek, a Kapucinus és a Zárda utca sarkánál, ahol a mai templom és rendház is található. A bíbornok adományából 1728-ban felépült kápolnát nem építhették ezen a telken, ugyanis az itteni templom alapköletétele 1734-ben, felszentelése 1742-ben ment végbe.⁴⁰⁹ Ezek szerint az 1728-ban felépült kápolna a Német utca szomszédságában levő, a későbbiekben temetőkápolnaként számon tartott kis templommal lehetett azonos. Nevét onnan kaphatta, hogy a 18. század legelején, de talán már az ezt megelőző török időkben is temető volt a környékén.⁴¹⁰ „Az új [kapucinus] szerzetesrend Váradon két évig jól működött, de akkor a váradi házfőnök a királyi főkegyúrtól kérte letelepedésük jóváhagyását. Ezt az uralkodó 1729. június 8-án megtagadta, de a bíbornok kieszközölte a rend hallgatóságos megtűrését, bár egy részüket Székelyhídra küldötte pastorálni. Csak 1735. november 8-án hagyta jóvá az uralkodó a váradi kapucinusok letelepedését, sőt azt is megengedte, hogy rezidenciájukat konventté [szerzetes telep] alakíthassák.”⁴¹¹ Még ezt megelőzően Csáky bíbornok adományát Luzenszky István püspök is megújította, ennek hatására vethették meg kolostoruk alapját, majd építhették 1734–1742 templomukat is a Kapucinus (ma Moşoiu) utcai sarki telken. Az 1836. június 21-i tűzvész a barokk templomban és a zárdában is kárt okozhatott, ugyanis ezt követően mindkettőt felújítják, a templomot klasszicista stílusban.⁴¹²

A szálkapusztai székesegyház és püspöki palota építése

Csáky Imre püspök nem gondolt arra, hogy elődjének, Benkovich Ágostonnak a mai Széchenyi téren megkezdett székesegyházi építkezését folytatassa. Ő is a várban szeretne volna felépíteni a katedrális, ami ellen a bécsi haditanács nem tett ellenvetést, sőt a hely kijelölését már 1713-ban elrendelte. A megújuló török veszély miatt ellenben a következő évben már a vár védműveinek kiterjesztését határozták el, ami a székesegyház várbeli felépítését lehetetlenné tette. A püspök ebbe sokáig nem tudott belenyugodni.⁴¹³ Végül

ideiglenes székesegyházként 1721-ben a Szent László téri templom építésébe fogott, de azzal nem lehetett megelégedve, emiatt Várad s Szent László fürdő (a mai Püspökfürdő) közt emelkedő magaslaton „mint egy új Sionon, kívánta a püspökség szebb jövőjének magvát elültetni.”⁴¹⁴ E magaslaton 1732 tavaszától kezdődően először püspöki palotát építtetett. Bunyitay szerint – aki még láthatta a palota alaprajzát – a palota udvara négyszögű volt árkokkal, falakkal s ezek szögletein kerek bástyákkal. Szárnyas épület volt, mely homlokzatával Várad felé nézett, de terjedelméről már nem írt a történész főpap, ugyanis az alaprajzon nem voltak feltüntetve a méretek.⁴¹⁵ „1732 tavaszán Magyarbélről 54 embert irányított [Csáky Imre püspök] az egykori Szálka község helyén, Szöllős szomszédságában építendő püspöki palota elkészítésére.”⁴¹⁶ „Valami ösztönös sietséggel serkentette a bíbornok utolsó hajlékának felemelését, mert már augusztus kezdetén az új épületben lakott. A palotáról kép nem maradt, csak az alaprajzát ismerjük [...] mely 1744-ben még állott. Mikor pusztult el, azt nem lehet megállapítani. Helyét is csak a talaj egyenlőtlen emelkedése jelzi.”⁴¹⁷

Csáky Imre a kastély közelében szándékozott egy új székesegyházat is felépíteni. 1732. május 24-én lejött Váradra, s a kastélyától délre körülbelül három holdnyi területet szakított ki erre a célra. Ugyanazon év augusztus 5-én a bíbornok jelenlétében megtörtént az ünnepélyes alapköletétel.⁴¹⁸ A bíbornok 1732. augusztus 28-án himlőben meghalt, a palota elnéptelenedett, és fokozatosan az enyészetté lett. A székesegyházon még dolgozhattak a bíbornok halála után is, mert Salamon József kanonok 1743-ban, mint kispap még látta a szentély maradványait.⁴¹⁹ Az építkezést a bíbornok püspök utóda Luzenszky István (1733–1734) folytatta, ugyanis még egészen az 1734-es évig maradtak építési elszámolások.⁴²⁰

Luzenszky korai halála meggátolta a további építkezést, ugyanis az őt követő Okolicsányi János püspök (1734–1736) a száalkapusztai székesegyház helyett alkalmasabb helyen, a városhoz közelebb készült székesegyházat, püspöki palotát és szemináriumot építtetni. Váradra hívatta Prati udvari kamarai mérnököt, hogy 1736. augusztus 21-én megállapítsák az építkezések helyét. Terve megvalósítására nem került sor, ugyanis hirtelen megbetegedett és 1736. november 21-én elhunyt.⁴²¹ Az utána jövő püspökök már nem gondoltak a száalkapusztai építkezés folytatására.

A Szent László-templom, a második ideiglenes székesegyház

A templom építésének története

A Szent László-templom az egykori Kispiac, a későbbi Szent László tér hosszanti tengelyének északi részén áll szabadon. Építéséhez Csáky Imre bíbornok utasítására kezdtek hozzá 1721-ben.

Biró József a templom építéstartóinak kezdetéről mindössze annyit állapított meg, hogy: „az alapkőletételről vagy általában az építkezés kezdetéről vagy előzményeiről semmi pozitív tudomásunk nincsen. Kétségtelen, hogy terveknek lenniök kellett, mert mint alaprajza s konstrukciója sejteti, egyszerű kőműves-mesterre az építkezést nem bízhatták – egy 17,72 méter széles boltozat szerkesztése szakavatott tervező nélkül nem eshetett meg. A mester neve azonban, éppúgy, mint a kezdeményezés éve, ismeretlen. Bizonyos azonban, hogy 1723. január 10-én a káptalan ide költözött át a Szent Brigitta-templomból, s így feltételezhető, hogy az alapkőletétel az 1720-ik év körül történhetett (inkább utána, mint előtte).”⁴²² Málnási Ödön kutatásai alapján később pontosított: „A várparancsnok akadékoskodása miatt csak 1721-ben kezdtek meg a Szent László téri székesegyház építését.”⁴²³

A székesegyháznak szánt templom szentélye 1721 őszére el is készült, „de 1722 március végén a Körös elmosta az egészet, ezért most a folyó partját építették ki. 1723. január 10-én szentelte meg az új székesegyházat a bíbornok meghatalmazása alapján Kébell [Mihály nagyprépost]. A ferencesek kis [Szent Brigitta-] templomából, melyben addig a káptalan is, meg a ferencesek is együtt szorongtak a hívekkel, mise után körmenetben átmentek az új székesegyházba. [...] Csáky csak az év végén látta az új templomot, de nem volt meglegedve vele és már ekkor figyelembe részesítve Forgách Pál kanonok javaslatát, a várostól délre fekvő magaslatok között keresett méltó székesegyház építésére alkalmas helyet.”⁴²⁴ A templom ekkor még távolról sem volt kész. A bejárat feletti kronosztikon az 1733. évet jelzi a hajó befejezésének éveként, de még a következő években is dolgoztak rajta.

Forgách Pál olvasókanonoknak, a későbbi kisprépostnak, 1725 körüli Váradra érkezésekor nem nyerte meg a tetszését az épülő Szent László egyháza, amit Csáky Imre bíbornok előtt sem titkolt. „Nyíltan kijelentette, hogy az épülő egyház hagyassék parókiálisnak s folytassák inkább az elnyugodott püspök [Benkovich Ágoston] templomát...mely két öltre magas a földtől...”⁴²⁵ De ettől még a templom építését tovább folytatták.

Az építkezést 1731–1734 között a számlák szerint egy bizonyos Franciscus Suszter „Magister Murariorum” vezette, ami nem jelenti azt, hogy ő lett volna a templom tervezője is, de ki sem zárhatja azt.⁴²⁶

Bár a szentély 1732-re elkészült, a templomhajó építése tovább tartott. Biró József kutatásai alapján megállapította: „Csáky Miklós püspök [1737–1747] nem volt megelégedve, s igyekezett változtatni a templomon. Így az Okolicsányi [János püspök 1734–1736] által újjáalakítani kezdett szentélyt folytatta, s ezzel 1741-ben már el is készült. Miklós püspök 1738-ban tornyot is akart hozzá építeni a káptalan hozzájárulásával és valószínűleg Fortunato de Prati által – Prati halála azonban ennek kivételét is megakadályozta.”⁴²⁷ Hogy mit rejt a szentély „újjáalakítására” vonatkozó tömör megfogalmazás, egyéb adatok hiányában ma már nehéz volna megfejtetni. Hogy változtattak a templom szentélyén az építése során, azt bizonyítani látszik az is, hogy 1991 nyarán a templom külső tatarozása során, miután leverték a szentélyzáródás vakolatát, a templomhajó ablakaihoz hasonló, azokkal azonos magasságon – utólag befalazott – félköríves ablak körvonala tűnt elő. Jóval meglepőbb – barokk stílusú katolikus templomnál egyenesen szokatlan – az, hogy ugyanitt előtűnt egy befalazott ajtónyílás is. Jól kivehető volt a téglából kirakott felső záródása, valamint az egykori ajtókeret mentén a téglák közötti kötések hiánya.⁴²⁸ A szentély falait nem egységes anyagból építették fel, hanem részben téglából, részben igen gyenge minőségű homokkőből, ami úgyszintén azt látszik igazolni, hogy nem egy időben építették. A szentély északi falánál levő sekrestyeépület 1739-ben már fennállott. A templomot 1756. május 23-án szentelte fel Forgách püspök.⁴²⁹ Tornyot 1800-ban emeltek a templomhajó elé. A káptalani levéltárban levő egyik okmány szerint a gömb és a kereszt 1800-ban tétetett fel.⁴³⁰

A templomot felépülte után többször javították, alakították. 1881-ben például újrászindelyezték a sekrestyét, majd a tetőt vörösrre festették.⁴³¹ A hajó tetőzetét 1884-ben lebontották, gerincét – amely eredetileg a toronyablak könyöklőjéig ért – lejjebb vették, és zsindeley helyett lemezzel borították. Ekkor a torony rézborítást kapott.⁴³² Legutóbb külsőleg 1991-ben tatarozták a templomot, hogy 1992-ben méltó köntösben fogadja védőszentje szentté avatásának 800. évfordulóját.⁴³³

A templom külső leírása

A templom külső megjelenésében dísztelen. A templomhajó déli homlokzatán levő három profilálatlan félköríves ablakot egyszerű lizénakötegek választják el egymástól. A vakolat a harmadik ablak alatt egy befalazott, egykori íves ajtót rejt. Egy 1893 előtti felvételen ezen a helyen egy toldaléképület látható, amely első látásra akár oldalbejáratnak is tekinthető, de ajtó nem volt rajta, így alkalmasint egyéb céllal építhették.⁴³⁴ A századforduló hajnalára már lebontották ezt a toldaléképületet – már nem látható az ekkor készített felvételeken –, valószínűleg zavarhatta a tér növekvő forgalmát. Ekkor bonthatták le a szentély és a hajó találkozásánál levő kis építményt is,



amely a kriptabejáratot zárta el. Később visszaépítették – jegyárusító bódéként szerepelt –, hogy az 1992-re végleg eltűnjön onnan.⁴³⁵

A templom szentélyének déli falán a hajó ablakaihoz hasonló két ablak található. A szentélyzáródás három oldalú. Közülük kettőn emléktáblát helyeztek el.⁴³⁶ A templom északi oldalán a szentélyzáródás vonalától nagyjából a hajó hátsó harmadáig egy sekrestyeépület található, amelyet tükörmélyítésű táblákkal tagolt alacsony attika koronáz. A sekrestye keleti falát egy nagyobb, egyenes lezárású ablak, míg északi homlokzatát négy kisebb, félköríves, tölcserébélletes ablak töri át.⁴³⁷

A templom nyugati homlokzatához épített torony a hajó hossz tengelyébe esik. Belső oldala még a templom falára támaszkodik, olyképpen, hogy mindkét oldalán enyhe hajlású homorú kiugrás köti össze a hajóval. E kiugrást volutás vonalú, de négyzetesen végződő falazat koronázza, végein egy-egy kisméretű urnával. A torony tagozása a hajó oldalhomlokzati kiképzéséhez viszonyítva gazdagabb. „A főpárkány kapitellprofilja, amely csak a homlokzaton található, s a hajón nem folytatódik – nyilvánvaló bizonyítéka

annak, hogy a templom eredeti tervei már nem játszhattak közre a torony felépítésében. A homlokzat szélén, a torony oldalain toscan lizénák futnak végig; a koronázópárkány fölött, a hajó nyeregtetejével egyszintben, újabb övpárkány övezi a tornyot s ennek széleitől indulnak ki a tornyot a templommal egységbe fogó volutás vonalú, de négyzetesen végződő falazatok. A karcsú (sisakostól 45 méter magas) s enyhén legömbölyített élű tornyoknak mind a négy oldalán félköríves ablakok nyílnak, amelyek a hajó ablakaitól erősen elütnek: kiképzésük, az ívelt szemöldökpárkánnyal, záróköszerű díszszel, valamint a torony és a homlokzat tükrömbölyítésű falsávjai és táblái a későbarokk jellegzetes stíuselemeit képviselik.”⁴³⁸ A torony koronázópárkányának mezejében elhelyezett óra kerek számlapját a párkány felső és alsó tagjai ívelten követik, kialakítva így a jellegzetes barokk órapárkányt. A toronyórák 1886-ban kerültek a helyükre. „A toronysisak – Biró József szerint – Várad legszebb toronysisakja, és még későbbi ízlés jeleit mutatja. A keretelt óranyílásoknál megtört – volutás-fűzéses kiképzése enyhén klasszicizáló jellegű. Felépítésében s egyes részleteiben megegyezik a szomszédos görögkeleti templom toronysisakjával, s így minden valószínűség szerint ugyanazon s eleddig ismeretlen mester műve.”⁴³⁹

„A Szent László-templom külső összbenyomása a különböző időkbeli való stíuselemek keveredése ellenére is igen arányos s minden oldalról, ha nem is különösképpen bonyolult, de igen finom profilokat nyújt, amiben nagy része van az arányos tornyoknak. S ha végigtekintünk a templom építéstörténetén, amelyen egy század stílusváltozása jelenik meg, mintegy benne láthatjuk a fejlődő város képét is; a szerény s egyszerű lehetőségeiből fokozatosan kibontakozó s immár új erőre kapott századvégi Váradot is megjelelti”⁴⁴⁰ – állapítja meg Biró József a látottak alapján.



A templombelső, díszítése, művészi értékei

A templom külső megjelenésének dísztelenségét követi a belső tagozás egyszerűsége. A torony alatti bejáraton túl egy ívelt, s keresztboltozattal aláboltozott, pillérekben nyugvó orgonakarzat alá jutunk. Ezt követi a 20 méter hosszú és 12 méter széles hajó, amelynek félköríves dongaboltozata van. Az utóbbit három pár fiókboltozat oszt meg, amelyek az ablaknyílások fölött indulnak ki, s majdnem a mennyezet tengelyéig érnek. A boltozat, félpillérek, koronázópárkány, vagy konzolok hiányában közvetlenül a falból indul ki. A hajóhoz kapcsolódó szentély 8,05 méter széles, 11 méter hosszú – a szokottnál némileg hosszabb –, amelyhez még egy 2 méter hosszú, háromoldalú szentélyzáródás is járul. A szentély egy lépcsővel magasabb a hajónál, de boltozása alacsonyabb. A szentélyt két-két fiókboltozat osztja meg s a jobboldali nyílásokban két félköríves ablak, amelyek a hajó ablakaival nagyságban és elhelyezésben is megegyeznek. A szentély baloldalát nem törik át ablakok az itt levő sekrestye miatt. A szentélyzáródás ívbordázattal boltozott.⁴⁴¹

Összességében nézve: „A Szent László-templom a magyarországi, 18. század eleji, úgynevezett provinciális barokk templomok egyszerűbb típusához tartozik, amelyek jórészt a szomszédos Ausztria örökös tartományainak példái nyomán épültek. Önállóságot nehéz találni, annál sűrűbben találkozunk a délnémet befolyás alatt keletkezett alsó-ausztriai, tiroli, vorarlbergi, avagy salzburgi kisebb templomok reminiszenciáival. Így például a hosszú szentély Weissenau-ra emlékeztet: alaprajza sok analógiát mutat a hennsdorfi, de különösen a köstendorfi plébánia-templommal. Az ívelt s keresztboltozattal aláboltozott, pillérekben nyugvó orgonakarzat is az osztrák példákra vall.”⁴⁴²

A szentélyben álló barokk főoltár Várad legrégebbi fennmaradt oltára, minden valószínűség szerint a 18. század harmincas éveiből való. Felépítménye fából készült márványutánzat: a széleken két kompozitfejes oszlop és belül pillérek tartják az oltárkép felső ívezetéhez tört háromtagú, fogsoros koronázópárkányt. Fölötte mozgalmas barokk ornamentika és ezüst felhőgomolyagok között a sugárzó Istenszem. Két oldalt angyalkák és urnadíszek. Az oltárnak ugyancsak fából van a menzája, díszes ereklyetartóval. Az utóbbit Forgách Pál püspök állíttatta.⁴⁴³ A főoltár képe – amelyet Friedrich Silcher, bécsi akadémiai festő készített 1863-ban – azt a jelenetet ábrázolja, amint Szent László átveszi Várad kulcsát a püspöktől. „A bécsi akadémikus piktúra jellegzetes alkotása ez az ünnepélyes kompozíció. Kifejező Szent

László ábrázolása, az őt üdvözlő püspök megjelenítése. A figurák kissé teatrálisak, s ahogyan az akadémikus piktúránál szokás, az egész képen hangsúlyozódik a különböző anyagok tökéletes egyensúlya.”⁴⁴⁴

Az eredetileg négy mellékoltár minden valószínűség szerint hasonlóan 18. századi emlék. A szentély két oldalán levő kisebb oltárok fából készült menzája szerény ornamentikával díszített. Ugyancsak fából vannak felépítményeik: kompozitfejes pillérek fogják közre a szobroknak szánt félköríves fülkéket, fenn, arannyal díszített, frizes párkány, kis urnadíszekkel.⁴⁴⁵ Jobbról Jézus Szíve, balról az Immaculata oltár található. Mindkét szobrot az 1870-es években készítették. Az 1823. évi Canonica Visitatio szerint a négy mellékoltár Szent Annának, a Boldogságos Szűznek, Nepomuki Szent Jánosnak és Szent Bonifácnak volt szentelve. Az oltárokat később megváltoztatták. Így az Immaculata oltár eredetileg a Nepomuki Szent Jánosé volt, ezt bizonyítja, hogy a menza oldallapjára a szent fekvőalakját faragták. Az üveg ereklyetartóban a S. Defendens Martyr ereklyéje található.⁴⁴⁶

A templomhajó középső oldalfülkéiben elhelyezett oltárok fából való felépítményén páros pillérek tartják az oltárképek lezáró ívét. Az oltár felépítményeket tetőző oromzatok háromszögletűek, ornamentikájukban némi eltérés mutatkozik. A szignatúra tanúsága szerint mindkét oltárképet ifj. Böhm Pál festette 1861-ben.⁴⁴⁷ A bejáratról jobbra található a Szent Bonifác-oltár. Koporsóoltárában őrzik Szent Bonifácius római vértanú egészalakos tetejét. Idehozatala Forgách Pál püspök (1747–1757) nevéhez fűződik, aki mindenképpen meg akarta találni Szent László ereklyéit. A várban végzett eredménytelen kutatás után Rómából akart ereklyét szerezni. Ezért elküldte uradalmi felügyelőjét, Baranai Ferencet az Örök Városba. A követ egyenesen három szentnek az ereklyéjét nyerte el a pápától. „Ezekből kettőt: Szent Defendens és Szent Bonifác ereklyéit Váradra küldé, hová az első meg is érkezett és Forgách 1749. május 1-én nagy ünneppel, ágyúk dörgése között fáklyák világánál vitette be az akkori székesegyházba [azaz a Szent László-templomba]. Szent Bonifác ereklyéit egyelőre, ki tudja milyen szándékkal, Várad mellett, a püspöki kápolnában helyezte el; de 1750. június 5-ikén, saját születésnapján – mint maga megjegyzi –, nagy pompával és személyesen azt is átszállította a székesegyházba.”⁴⁴⁸ A templomhajó közepén, a bejáratról balra Nepomuki Szent Jánost, a hidak védőszentjét ábrázolja az oltárkép, úgyszintén ifj. Böhm Pál alkotásaként.

Közvetlenül az orgonakarzat előtt, jobb oldalon egy szerényebb, művészettörténeti szempontból kevésbé jelentős oltárt 1897-ben Pádúai Szent Antalnak szentelték. Az életnagyságú gipsz szobrot – Szent Antalt, karján a kis

Jézussal – a müncheni Mayer cég készítette.⁴⁴⁹ Vele szemben, úgyszintén közvetlenül az orgonakarzat előtt az oltárfülkében Szent József szobra látható. Ugyanezen az oldalon, de már az orgonakarzat alatt a Lourdes-i Szűz szobra található. Úgyszintén 18. századi emlék a dúsan aranyozott szószék is. Hangvetőjén szárnyas angyal harsonába fúj. A szószék mellvédjét három oldalon dombormű ékesíti: Jézus és a bűnbánó asszony, Férfiak hallgatják Jézust, Jézus és a szamáriai asszony.⁴⁵⁰

A templombelső dongaboltozását kazeinfestés díszíti. Fraknói Vilmos megbízásából Túry Gyula készítette 1908-ban. A képek a következők: a szentély boltozatán Szent Cecilia orgonán játszik az Oltári szentség előtt. Az orgonakarzat felé haladva: Szent László Váradon templomot épít; utána Szent László vizet fakaszt a sziklából. Biró József szerint: „A tömör, nehézkes ívezetű XVIII. századeleji boltíveken közel 200 év művészetének nehezen összeegyeztethető távlatát törekszenek közös nevezőre hozni a levegős, színes, nagy komponáló stílusra törekvő mennyezetképek.”⁴⁵¹ Kolba Judit vélekedése szerint: „Túry képei megfogalmazásukban a kor történelmi festőihez (Feszty Árpád, Madarász Viktor, Székely Bertalan) kötődnek, de talán a maguk neoromantikus felfogásában modernebb, lobbanékonyabb szemléletet képviselnek. Ez megnyilvánul a figurák erőteljes fény-árnyék hatásában, a világos háttérből kirajzolódó sziluettekben, a szuggesztív arcokban és mozdulatokban. A művésznek a tömegjeleneteket sikerül úgy ábrázolnia, hogy a központi figura mindvégig Szent László marad, a többi csak a fejedelm nagyságát emeli ki. A színkezelés harmonikus és erőteljes.”⁴⁵² A szentély bolthajtásában bal oldalon Szent Péter, jobb oldalon Szent Pál képe látható. A hajó boltíveinek tövében a négy evangélista képe: jobbról Szent Márk és Szent János, balról Szent Lukács és Szent Máté. A falak felső részére jellemző illuzionisztikus festészeti elemeket, a mennyezeti képek díszes keretezését – Novák József munkája 1908-ból –, és az alatta levő márványutánzatot az 1990-es évek derekán a templom belső felújításakor megsemmisítették.⁴⁵³

Egy időben készültek a falfestményekkel a templom neoromán festett ablakai, amelyek Palka József budapesti műhelyéből kerültek ki. A második világháború során elpusztultak. Ideiglenesen négyzetes keretekre osztott fémkeretes ablakkal pótolták, amelyen színes üvegből a latin kereszt alakján rakták ki. ⁴⁵⁴ Az 1992. évi restaurálásakor fakeretes ablakok kerültek a helyükre.

AZ ÚJKORI SZÉKESEGYHÁZ

A barokk Nagyvárad

A város fejlődése a 18. század utolsó harmadában

A várost a 18. század utolsó harmadában több természeti katasztrófa is érte: 1774. július 17-én egy nagyobb árvíz 24 házat is elmosott. A víz részben Olaszit és Újvárost is elborította, emiatt csak csónakkal lehetett közlekedni. 1783-ban nagy sáskajárás volt. 1784. július 2-án egy tűzvész több házat is elpusztított. 1786-ban egy újabb árvíz a Kispiacot teljesen elöntötte.⁴⁵⁵

1777. július elsején Mária Terézia megalapítja a görög katolikus püspökséget Nagyváradon, s a latin szertartású püspökség uradalmából kiszakítja számára a belényesi uradalmat. Kárpótlásul adja azonban helyette, de ráfizetés kötelezettsége mellett a vaskohi uradalmat. Az első görög katolikus püspök Moise Dragos (Drágossi Mózes) lett.⁴⁵⁶ Roth György várparancsnok 1782-ben a helytartótanács engedélyével jóváhagyja, hogy a vár körül építkeshessenek, így jön létre Váralja, amely 1792-től külön joghatóságú község lesz.⁴⁵⁷

II. József 1782. évi Türelmi rendelete értelmében, amelyet Váradon csak 1783. december 30-án hirdettek ki, a következő év január elsején Olasziban, a Tisza-ház udvarán megtarhatták az első református istentiszteletet.⁴⁵⁸ A református egyházközség hivatalosan 1784-ben alakult meg.⁴⁵⁹ Az ortodox hívek is a Türelmi rendelet alapján kaptak engedélyt 1784-ben templom építésére a Szent László tér délkeleti szegletén.⁴⁶⁰

Tovább folytatódott Várad vezetésének erőfeszítése a szabad királyi város cím elnyeréséért. Már 1769-ben Olaszival közösen a két város egyesítését is kérték a császártól, de eredménytelenül.⁴⁶¹ Nem értek el több siker II. József császár idejében sem 1784-ben. A császár halála után, 1790-ben a két város a vármegye vezetőségéhez folyamadt a szabad királyi városi címért, de a közgyűlés a kérést elvetette, később II. Lipót császárhoz is hiába instanciáztak.⁴⁶² „1792. évben az országgyűlés előtt ismét szabad királyi várossá tételét kéri” Várad előljárósága, de ezúttal is sikertelenül.⁴⁶³

A város lakossága a 18. században a következően alakult: Olasziban a törökök kiűzetése korából fennmaradt összeírás szerint ebben a városban mindössze 114 ház maradt meg. 53-ban hajdúk, 8-ban huszárok, 20-ban német katonák laktak. Összesen tehát 81 házban nem váradiak laktak. A fenn-

maradó házak közül 12 pusztán áll, és csak 21 háznak volt rendes lakója.⁴⁶⁴ „Várad összes polgári lakossága tehát a visszafoglalás első évében nem éri el a száz lelket”⁴⁶⁵ – állapította meg Bunyitay Vince. A vár körüli Óvárosban az 1714. november 28. összeírás szerint 162 házban laktak.⁴⁶⁶ Ha házanként 6–8 személyt számítunk, a lakosság 1000 fő körüli lehetett. Újvárosnak 1720-ban az adóösszeírási adatok szerint 216 házigazdája és lakója volt. A családtagok számát nem írták össze, emiatt a lakosság számát nem lehet pontosan meghatározni.⁴⁶⁷ Hattagú családok esetében Újvárosban mintegy 1300-an lakhattak. Várad összlakossága 1787-ben 9790 fő volt.⁴⁶⁸ Nagyjából ebben az időben, 1796 körül Újvárosban 671 házigazda és 203 lakó volt.⁴⁶⁹ Ha ismét hattagú családokkal számolunk, akkor 5000 körüli lehetett Újváros lakosainak a száma.

Katolikus egyházi építkezések a 18. század utolsó harmadában

A Fő utcában az Orsolya-rend apácázárdáját, nevelőintézetét, a hozzá tartozó Szent Anna-templommal együtt 1771-ben Szentzy István kanonok alapította. Először egy kis házat vett az udvarban a későbbi refektórium és a konyha körüli részen. Ezt követően fogott a templom és attól északra egy klauzúraépület építéséhez. Az utóbbi 1773-ra készült el, a templomot 1774. október 29-én szentelték fel Szent Anna tiszteletére. A barokk stílusú épületkomplexum ebben a formában maradt egészen 1858-ig, amikor külsőleg neogótikus stílusban átalakították, majd újabb épületekkel bővítették.⁴⁷⁰ A Szent László-plébániatemplommal átellenben, a mai városháza helyén volt a katolikus püspöki lak, amelynek történetét dr. Némethy Gyula prélátus kanonok foglalta össze: „Csáky Miklós volt ennek az egyszerű épületnek alkotója 1742 körül. [...] Egyébiránt ez a földszintes, teljes négyszöget alkotó épület Várad akkori igényei szerint elég díszes volt. A homlokzat közepe táján erősen kiugró kapuzata oszloppal, tympanon oromzatával eléggé jelezhetette az épület monumentális jellegét. A kapuzattól jobbra 8 ablak, balra 5 ablak szélességű volt a homlokzata, az ablakokat jó két ablaknyi szélességű köz választotta el egymástól. Később az épület tetejére a kapuzat fölé és mögé kis fatorony épült. E főhomlokzatnak megfelelő szélességű homlokzat nézett egyfelől a Körös, másfelől a Német-utcára, míg a negyedik oldal más épületekkel érintkezett. Az épület nagy négyszögletes udvara nyílt folyosókkal volt körülveve. A kispiaცი homlokzat előtt kökerítés emelkedett, hogy legalább a főhomlokzat ablakán ne lehessen belátni.

1742-től 1776-ig ez az épület a váradi püspök rezidenciája. [...] Egy alkalommal, 1773-ban nagy tűz ütött ki a régi rezidenciában, mely kicsiny híjja, hogy romhalmazzá nem tette azt. [...] Patachich Ádám építhette a régi rezidencia mellett emelkedő, a Német vagy Nagy-Teleki-utczára néző, szintén lebontandó egy emeletes, teljes négyzetet alkotó épületet, a már fennállott gimnázium részére, amelyben 1780-ig maradt. 1780-tól kezdődik a régi rezidencia új rendeltetése. Ekkor költözött bele mind a gimnázium, mind pedig az újonnan felállított akadémia, melynek 1788-ig csak bölcsészeti kara volt. 1788-ban csatolta hozzá II. József a jogi kart. 1780-tól 1874-ig csaknem egy századon át ócska épületünk gimnáziumnak és akadémiának volt együttes helyisége.⁴⁷¹

Ha már ide építtette Csáky Miklós a püspöki lakát, a terre szeretett volna építeni egy, a Szent László-templomnál impozánsabb székesegyházat is. A tervek elkészítésére Fortunato de Prati olasz építészrt kérte fel, akivel már elődje, Okolicsányi János is tárgyalt hasonló ügyben, de a püspök halála megakadályozta a terv megvalósítását. Prati 1737. május első hetében Váradon járt és helyszíni szemlét tartott a székesegyház és a rezidencia helyének kijelölése és megtervezése céljából. Prati két tervet is készített, amelyek nagyon tetszetek a püspöknek, aki a rajzokat felterjesztette a kancelláriához jóváhagyás végett. A hely kérdésében azonban nem sikerült meggyezniük, ezért a püspök októberben ismét Váradra hívta az építészrt. Prati 1738 elején váratlanul meghalt, ami elodázta az építkezést.⁴⁷² Az elcsüggedt püspök ekkor írta Forgách Pál prépostnak: „azon gondolkozom, hogy a káptalan, a vármegye s a város hozzájárulásával mostani egyházunk [Szent László-templom] mellett tornyot építek, miután látom, hogy az új székesegyház egyhamar nem készülhet el.”⁴⁷³ Végül csak az eredeti terve megvalósítása mellett döntött, miután megtudta, hogy „a derék pálosrend tagjai között van egy Vépi Máté, ki a sasvári bazilikának felállításában munkás volt és az architecturában is derekasan értelmes volna.”⁴⁷⁴ A Pálos rend magyar főnökét, Fejér Pált arra kérte, hogy küldené Váradra Vépít, hogy a székesegyháznak „legalább delineaátatását ő kegyelme által tétethesse meg.” Szabad kezet engedett Vépi Máténak, nem erőltette rá Prati tervét. „Vépi 1741. február 19-én a székesegyház tervével már elkészült, kövek, téglák készen állottak s az olasz Benkovich-féle, félbemaradt egyház elhanyagatásáért is február 22-ikén kiadatott a parancsolat.”⁴⁷⁵ Mindennek ellenére a székesegyház építéséhez nem fogtak hozzá, amelyet – Salamon József kanonok emlékirata szerint – a Szent László tér közepén akarta a püspök felépíteni. De időközben Csáky Miklóst kalocsai érseknek nevezték ki és emiatt a Szent László térre elképzelt székesegyházából nem lett semmi.⁴⁷⁶

Csáky Miklós püspök a Szent László téri püspöki lak háta mögött 1740-ben a mai Körös utcában felépítette a szeminárium épületét, amelyet sokáig csak Csáky-szemináriumnak neveztek.⁴⁷⁷ A Csáky-szeminárium a Dudek síkátor sarkán volt, amely a 19. század első harmadában már Sántha Ferenc-féle házként volt ismert.⁴⁷⁸ A Körös utca 4. szám alatt a máig meglévő római katolikus plébánialak található, amelyet a 18. század derekén építették, miután Csáky Miklós püspök 1741-ben lebontatta az általa megvásárolt Szent László téri plébánialakot, hogy felépíthessék helyébe a püspöklakot.⁴⁷⁹ A Körös utcai plébánialak teljesen dísztelen homlokzattal bír, stílusjegyeiről nem árulkodik. Talán egyetlen említésre méltó eleme a félköríves bejárat kapuja, amely sürgős restaurálást igényelne. Az udvari folyosó befalazott árkádjait 2003-ban kibontották, emiatt azok sokkal jobban érvényesülhetnek.

Ugy szintén Csáky Miklós püspök volt az, aki a „Szent László térnek ugyanazon oldalán, hová püspöki lakát építé, csakhogy a délnyugati szegletén, még 1739-ben a várostól házat vett, és annak helyén a nagyváradai piac legszebb szegletén saját költségén az egyesült görögöknek egyházat épített.”⁴⁸⁰ E valószínűleg csak imaház lehetett. Ennek helyén kezdték el építeni 1800-ban a ma is látható görög katolikus székesegyházat, amely 1810-re készült el teljesen.⁴⁸¹ Ugyancsak Csáky püspök „az egyház közelében pedig görög katolikus suffraganeusa részére házat vásárolt.”⁴⁸² Ez lett a későbbi görög katolikus püspöki palota. Az épület eredetileg nyolc szobából állott. Az időközben püspökséggé szerveződő unitus egyház számára Mária Terézia anyagi segítségével 1778-ban egy emelettel bővítették, majd a következő században átépítik copf stílusban.⁴⁸³

A vártól keletre és részben délre levő Velence a katolikus püspök birtoka volt. A Templom (ma Tineretului) téri római katolikus Szent Katalin-plébániatemplom építése négy püspök nevéhez fűződik: Okolicsányi János püspöksége (1734–1736) alatt kezdték el építeni, szentélyét utódja, Csáky Miklós emeltette, de csak Forgách Pál püspök idejében (1747–1757) fejezték be. A tornyot később, Miklóssy Ferenc püspöksége (1804–1811) elején húztak a keletelt templom elé.⁴⁸⁴ A templomra Schütz József metszete alapján lehet következtetni. E szerint egyhajós templom volt, nyugati homlokzata előtt egy karcsú toronnyal, amelyet hagymasisak fedett.⁴⁸⁵ A templom mellett, a tér északkeleti szegletében épített 1787-ben Kollonitz László püspök plébánialakot, amelyet a következő évszázadban kibővítettek, és ha további változtatásokkal is, de máig látható.⁴⁸⁶

Amikor 1748 februárjában Forgách Pál elfoglalta a váradi püspöki széket a Szent László templomot alkalmatlannak találta székesegyháznak. „A Szent László téren heverő kövek s a szálkai rom nem nagyon inspirálták elődei műveinek folytatására. Mászt akart, újat, nagyobbyszerűt. Talán a városfejlesztés képe lebeghetett szeme előtt – vélekedett Bíró József –, mikor az új katedrális helyéül a várostól messze, akkor még pusztá téren, Olasziban a Püspöki felé eső dombon pihent meg a szeme. Elhatározása – akár ösztönös érzés volt, akár tudatos – Nagyvárad városképének döntő jelleget adott. A pusztá tér az évszázadok alatt beépült s Várad, északfelé terjeszkedve, centrumában egyházi jellegéből igen keveset őrzött meg – míg a székesegyház és környéke mindmáig zárt, elkülönült egységben őrzi meg a tereziánus kor szellemét és művészetét. S Forgách szeme elé az Örök Város konturjai rajzolódtak ki... a Forum Romanum és a Capitolium romjaitól messze, a Tiberisen túli Vatikáné és a S. Pietro gigantikus kupolája.”⁴⁸⁷ Forgách püspök tehát nem csupán székesegyházat, hanem egy teljes monostort képzelt el az általa kiszemelt helyszínre, a várostól mintegy ezer lépés távolságra, amely 1752 tavaszán kezdett benépesülni.⁴⁸⁸ A székesegyház alapkövét 1752. május elsején tették le. A huszonnyolc évig tartó építkezés alatt a székesegyház háromszor cserélt püspököt, s majdnem ugyanannyiszor építész. 1759-ban Patachich Ádámot nevezték ki püspöknek, aki a székesegyház építése mellett 1761-től a közeli püspöki palota építését is megkezdte, ami némileg késleltette a bazilika befejezését. Ez utóbbit 1779. december 8-án Korniss Ferenc nagyprépost megáldotta és átadta a nyilvános használatra. A székesegyházat 1780. június 25-én szentelte fel Kollonitz László újonnan kinevezett püspök.⁴⁸⁹ A püspöki palota építésével már ezt megelőzően 1777-re elkészültek, igaz a tervekhez képest Mária Terézia utasítására egyszerűsített változatban.⁴⁹⁰ Forgách Pál püspök elképzelése az volt, hogy a püspöki rezidencia szomszédságában építsék fel a kanonokok lakásait is. Minderre csak később került sor az 1760-as években. Összesen 1875-ig tíz kanonoki ház készült el. Stílusuk már némileg elüt a szomszédságában levő későbarokk székesegyház és püspöki palota stílusától, az árkádsornak bizonyos magyaros jellege van, amelynek hagyományai Erdélybe nyúlnak vissza, ahol ezek a „lábasházak” a 17. és 18. századi kastélyok, kúriák, udvarházak reminiscenciáit idézik fel.⁴⁹¹

A római katolikus bazilika bemutatása

A székesegyház építésének története

A Kanonok sor előtt húzódó utca mentén levő kertben található a római katolikus székesegyház. Mint láttuk, építését Forgách Pál püspök (1747–1757) kezdeményezte, aki 1748 februárjában foglalta el váradi székhelyét. Szent László templomát szűknek és alkalmatlannak találta székesegyháznak, de nem volt megelégedve a vele szemben levő püspöki lakkal sem. Benn a városban nem talált megfelelő helyet nagyszabású terve megvalósítására, ugyanis nem csak egy székesegyházat, hanem egy teljes monostort akart építeni terjedelmes kerttel körülvéve. A tervéhez megfelelő helyet Olaszfi felett, a szőlőhegyek alatti magaslaton találta meg, amely azzal az előnyvel is járt, hogy püspöki birtok volt.⁴⁹² Olaszfi akkor még csak a Páris patakig terjedt, az ezen túli rész, majd csak 1752-től kezd benépesülni, a székesegyház építését követően.

A székesegyház tervének elkészítésére Forgách püspök Franz Anton Hillebrandt fiatal bécsi építészre kérte fel, aki eleget is tett a megrendelésnek. 1750 júniusában Hillebrandt Váradon járt és írásban kötelezte magát arra, hogy „azon Váradon készített három rajzot, melyet Forgách már elfogadott, újból tisztán és pontosan még tizenegy darab rajzban kidolgozza.”⁴⁹³ A rajzok pár hónap múlva elkészültek. A püspök utasította bécsi ügyvivőjét, Bernáth Györgyöt, hogy intézkedjen afelől, hogy Hillebrandt némi változtatást eszközöljön a székesegyház tervén, többek között hagyja el a kupoláját.⁴⁹⁴ Bernáth októberben levélben értesítette a püspököt arról, hogy a terveket a kancellárnak is bemutatta, s az jóváhagyta a püspök szándékait, építészeti elképzeléseit.⁴⁹⁵ A püspök az elkészült tervrajzokat és a székesegyház modelljét 1751 decemberében átadta három bécsi építőmesternek felülvizsgálatra, akik a tervet némi módosítások mellett megvalósíthatónak találták.⁴⁹⁶ De ekkor már javában dolgoztak az alapok kiásásán. A kivitelezéssel Giovanni Battista Ricca olasz építészre bízta meg.⁴⁹⁷ Riccát az olaszországi Como városából hívták, aki Dominici Luchini nevű munkavezetőjével, s huszonnégy kőművessel meg is érkezett. A székesegyház alapkövét 1752. május 1-jén tették le, nagy ünnepség mellett.⁴⁹⁸

Az építészettörténeti munkák megoszlanak afelől, hogy Hillebrandt, vagy Ricca tervezte-e a váradi székesegyházat. Biró József az általa tanulmá-

nyozott, az alapköletéttel kapcsolatos kiadásokat tartalmazó iratok alapján egyértelműen megállapította: Ricca nem kőművesmester, hanem építész volt, aki új terveket készített, amelyekért a pénzt felvette, s így nem lehetett a Hillebrandt-terv kivitelezője. „Ezek szerint a nagyváradi latin székesegyház első, kivitelre került tervét, már csak az írott források nyomán is, Gianbattista Riccának kell tulajdonítanunk.”⁴⁹⁹ Kelényi György is elismerte, hogy Ricca több volt, mint Hillebrandt terveinek kivitelezője, de szerinte az olasz építész nem készített teljesen új terveket, hanem csak a barokk korszak tervezési gyakorlatának megfelelően a Hillebrandt-tervek valószínűleg „alapanyagul” szolgáltak számára, s Ricca a maga észak-itáliai eredetű stílusához, kivitelező gárdája képességéhez mérve átformálta, talán egyszerűsítette a kézhez kapott anyagot.⁵⁰⁰ Biró József szerint: Ricca nem a provinciális osztrák templomépítéssel szemében dolgozott, hanem a római barokkot követte, amely közelebb állott Forgách püspökhöz. Ricca a római Il Gesu mását akarta Váradon felépíteni, amelyen – majd mint látni fogjuk – csak az építés későbbi szakaszán változtatott Hillebrandt.⁵⁰¹

Mivel a talaj nem mutatkozott eléggé szilárdnak, az alapokat úgynevezett cölöprostélyzatra rakták. Ahogy Bunyitay feljegyezte: „a kiásott alapárókba először tizennégyezer tölgyfa cölöpöt vertek le, ezek hegyibe roppant vastagságú gerendákat erősítettek s az alapfalakat a gerendákra rakták le. 1752 október végéig az alapfalak a föld színéig emelkedtek fel; 1753-ban az ablakok alsó párkányáig és így feljebb évről-évre.”⁵⁰² Kezdetben jó ütemben folyt a székesegyház építése, amit később két esemény hátráltatott: Ricca váratlan halála 1756-ban, valamint 1757 áprilisában Forgách Pálnak váci püspökké való kinevezése.⁵⁰³ Forgách Pál 1758 februárjában távozott Váradról, úgy, hogy a püspöki szék egyelőre betöltetlen maradt. Salamon József kanonok visszaemlékezése szerint Forgách püspök távozásakor a székesegyház hajója egészen készen állott, csak az utolsó két oldalkápolnánál és a tornyok környékén két öl magasságnyi hiányzott a koronázópárkányig. Forgách püspök visszaemlékezésében a szentély és a két nagy kápolna, azaz a kereszthajókban levő kápolnák befejezéséről tesz említést, a többi rész pedig az ablakok felső részéig volt kiépülve.⁵⁰⁴

A püspöki szék betöltetlensége alatt Krusper István királyi tanácsos és Keserű György kanonok lett a püspöki javak felügyelője a pozsonyi királyi kamara határozata alapján. A királynő rendelkezett arról is, hogy folytassák a székesegyház építését az üresedésben levő püspökség jövedelméből.⁵⁰⁵ Az építkezés vezetését 1756–1757 táján Dominici Luchini vette át, aki mint Ricca régi munkatársa és terveinek letéteményese bizalommal bírt. Ekkor épül-

tek ki teljesen a hajó oldalfalai, de még 1759-ben sem volt befedve a templom, ugyanis: „A kancellária 1759 májusában felterjeszti a királynőhöz a székesegyház ügyét határozathozatal végett: vajon az egyházat rézzel fődjék-e be, mint Forgách tervezte, avagy zsindelemmel? – s azt véleményezi, hogy megfelelő minőségű cserép esetén cseréppel, a kupolát pedig rézzel, ellenkező esetben pedig az egész templomot a két toronnyal együtt rézzel fődjék be. Magán a felterjesztésen olvasható a királynő sajátkezü döntése: cserép hiányában zsindelemmel fedessék be a templom.”⁵⁰⁶ Kruspér István csak 1759 augusztusában adott rendeletet a belényesi uradalomnak, hogy faragjanak a tetőzet számára gerendákat. Biró József szerint a helyzetet az is nehezítette, hogy ekkor még kupolával akarták megépíteni a székesegyházat, amire Luchini egyszerű pallérként nem lett volna képes.⁵⁰⁷ Luchini egykori mesterének, Riccának tervezetét igyekezett megvalósítani.

Mária Terézia 1759 decemerében Patachich Ádámot nevezte ki váradi püspöknek (1759–1776). A kinevezett főpap 1760 márciusában érkezett Váradra. „Az első, amit Patachich Váradra jöttében a városból látott, a Forgách elkezdette székesegyház volt. Vakolatlan téglafalai tornyok nélkül, fedél nélkül; sőt boltozat nélkül – már messziről szemébe tűntek. Nem is téveszté el többé szemei elől”⁵⁰⁸ – vélekedett Bunyitay Vince. A székesegyház építésének ügye ennek ellenére nehezen haladt előre, Salamon József kanonok keserűen írja: Patachich Ádám püspök mindjárt 1760 tavaszán a székesegyház betetőzésére egybehordott gerendákat, szarufákat s cserepeket áthordatta a Szent László térre a Csáky Miklós-féle püspöki lak kibővítésére.

A püspöki lak kibővítve sem nyerte el a püspök tetszését, ezért elhatározta, hogy a székesegyház mellé egy reprezentatív püspöki palotát is emeltet. Nagyszabású építkezési terveihez, elképzeléseihez nem felelt meg az észak-itáliai ízlést követő, akkor már provinciálisnak, régiesnek tűnő stílusban dolgozó itáliai mesterek munkája. Patachich püspök Franz Anton Hillebrandtot nyerte meg céljaira, aki a püspöki palota tervét is elkészítette.⁵⁰⁹ Hillebrandt helyszíni megbízottja mindkét püspöki építkezésnél Johann Michael Neumann lett. Az 1760–1761. évek körül már mindketten Váradon tartózkodtak. Amikor Hillebrandt átvette a megbízást, alapvetően megváltoztatta Ricca székesegyházi tervét is. Luchini fennmaradt rajza még karcsú tornyokkal és középen tamburon emelkedő kupolával ábrázolja a székesegyházat. A ma látottak alapján Hillebrandtnak tulajdonítható: „a kupolának a nyeregterő alá süllyesztése, a tornyoknak, azok ablakainak, tagozásának, az óra elhelyezésének megváltoztatása s általában a formáiban gazdagabb olasz barokkból copf stílusba való átöltöztetése.”⁵¹⁰

A székesegyház építése lassan haladt, mert Patachich püspök minden anyagi erejét a rezidencia építésére fordította. Emiatt a királynő 1769 júniusában Váradra küldte Koller József János kamarai tanácsost, hogy Hillebrandttal együtt vizsgálják felül az építkezést, valamint a püspökség anyagi helyzetét, s az ott tapasztaltakról tegyenek jelentést. Addigra már a székesegyházat Neumann felügyeletével teljesen beboltozták, elkészült a főhajó, a kereszthajók, a szentély csehboltozása, a félgömbszerű szentélyzáródás, valamint a tető alá süllyesztett kupola is, akárcsak a sekrestyék, valamint a föléjük épített helyiségek, a nyolc oldalkápolna és a föléjük épített nyolc oratóriummal együtt. Hillebrandt egy sor változtatást javasolt – többek között a főhomlokzat módosítását –, amihez Mária Terézia hozzájárult.⁵¹¹

A püspöki építkezések a vizsgálatot követően újabb lendületet vettek, de annak jóformán csak a püspöki palota látta hasznát.

Mária Terézia 1776. április 8-án kalocsai érsekké nevezte ki Patachich Ádámot.⁵¹² A királynő Patachich eltávozását követően nem kívánta betölteni a püspöki széket a székesegyház felépítéséig. „Patachich távozásakor éppen hogy be volt vakolva s meszelve a főhajó boltozata, az oldalfalak, az oratóriumok ballusztrádjáig és készen volt a kupolafreskó a közepén emelkedő vak lanternával, valamint a kápolnáknban levő oszlopok.”⁵¹³

A püspök távozásával leállt az építkezés is. Salamon József kanonok szomorúsággal szemlélte a félbemaradt székesegyházat. „Gróf Forgách Pál nagyszerű alkotása mivé lett? Tetőzete már átereszti a nedvességet. Kívül-belül vakolatlan. Hiányzik az orgonakarzat. Az oltárok, oltárlépcsők, toronyba és karzatra vezető lépcsők még nem készültek el. Nincs padlózata, kriptája, ajtaja, ablaka. A homlokzat befejezetlen. A fülkék befalazatlanok.”⁵¹⁴ A királynő utasította Hillebrandtöt – aki akkor már udvari főépítész volt –, hogy tartson helyszíni szemlét, és tegyen jelentést arról, hogyan lehetne mihamarabb befejezni a székesegyház építését. Az építész Salamon József kanonok társaságában – akit a káptalan megbízott a további munkálatok felügyeletével –, 1776 nyarán eleget tett a megbízásnak, majd a látottakról részletes jelentést tesz az uralkodónak. Aprólékosan leírja a székesegyház és a püspöki palota állapotát, a legapróbb részletekre is kiterjedő gondos kimutatást készít, kiszámítva, hogy mennyi pénzre lesz még szükség. Mária Terézia döntése szerint 1777. október 18-ig be kell fejezni a székesegyház építését, amelynek fedezetéül a be nem töltött püspöki tisztség jövedelmét jelölte meg.⁵¹⁵

Hillebrandt máshol volt építkezésekkel elfoglalva, de egyébként sem volt kedve ahhoz, hogy a Ricca által „eltorzított” építkezési terv kivitelezésében közreműködjék, ezért váradi helyettesére, Johann Michael Neumannra bízta

a közvetlen irányítást. 1778 tavaszán hozzákezdtek a tornyok, a homlokzat építéséhez, és olyan jó ütemben, hogy augusztus 15-re már a keresztek is feltehetők a tornyokra.⁵¹⁶ Sajnálatos módon a királynő sürgetése miatt, s nem utolsó sorban anyagi megfontolásból a tornyokat a tervezettnél alacsonyabbra építették.

Salamonnak – aki Ricca eredeti tervéhez ragaszkodott – számtalan nézeteltérése akadt Neumannal, aki viszont Hillebrandt elképzelését követte. A heves ellentét a Ricca itáliai és a Hillebrandt klasszicizáló barokk felfogása közti különbségekből eredt. A vita eldöntése céljából Salamon József a káptalan és a királyi kancellár útján emlékiratot terjesztett a királynő elé, aki azt kiadta Hillebrandtnak és Neumannak. Hillebrandt 1778. szeptember 2-án keltezett jelentésében minden vádpontra megfelelt, megvédte a kupola szerkesztését, az eldugott oltárok közelebb hozását, az órának technikai okokból az oromzaton való elhelyezését. Mária Terézia elfogadta az udvari építész érveit és a káptalan vádjait nem vette figyelembe, így a főhomlokzat kivitelezésében, a külső-belső díszítésben Hillebrandt elképzelései valósulhattak meg. A királynő 1779. május 3-án újabb sürgető rendeletet adott ki, és ugyanazon év augusztus 7-re kitűzte a székesegyház ünnepélyes felszentelésének időpontját is.⁵¹⁷ A kijelölt időpontra a székesegyház mégsem készült el, a sok átépítés felemésztette a betervezett pénzüsszeget is. A királynő 1779. október 21-én egy újabb összeget utalt ki a székesegyház belső felszerelésére.⁵¹⁸

Végül, 1779. december 8-án Korniss Ferenc nagyprépost megáldhatta a székesegyházat, egyúttal nyilvános használatba is adta. Az ünnepi felszentelésére 1780. június 25-én került sor. Kollonitz László erdélyi püspököt, aki a székesegyházat felszentelte, Mária Terézia ugyanazon a napon váradi püspökké nevezte ki.⁵¹⁹ A szakirodalomban nincs nyoma annak, hogy 1877-ben a székesegyház szentélyének meghosszabbítását fontolgatták, és ezzel együtt a két oldalán levő kápolna és a sekrestye is arányosan nagyobb lett volna. Az erre vonatkozó tervet Koloman Storno, a székesegyház egy évszázadig fehérn maradt falfelületeit 1878-ben kifestő Storno Ferenc testvére készítette. A terv ismeretlen okból nem valósult meg, tegyük hozzá: szerencsére, mert ezzel megbontották volna a székesegyház arányait.⁵²⁰

A székesegyház külső képe nem sokat változott az építését követő több mint két évszázad alatt. A legszembetűnőbb, hogy az oromzatán levő kőszobrokat 1832-ben eltávolították, mivel súlyuk miatt nagy terhet róttak a falra, amely megrepedt, de a státuák is már „viseltesek” voltak. Lajcsák Ferenc püspök belül üres ércszobrokat akart a helyükbe állítani, de végül terve

nem valósult meg.⁵²¹ 1872-ben rézzel fedték be a tornyok sisakjait, az addigi bádoglemez helyett. A toronysisakok rézlemez borítását az első világháború alatt levették, közönséges bádoggal helyettesítették.⁵²²

A székesegyházat többször is felújították. Például 1958–1968 között a város restauráltatta külsőleg az elvett káptalani kertek fejében, ahová tömbházakat építettek. Ezt követően, az 1980-as évek végén külföldi segélyszervezetek anyagi támogatásával ismét felújították a székesegyházat. 1991. december 16-án a Basilica Minor kitüntető címet kapta a székesegyház II. János Pál pápától, Tempfli József megyés püspök kérésére.⁵²³

A székesegyház építéstörténetének összefoglalásaként elmondható: „Kétségtelen, hogy a katedrális tér- és tömegmegoldásában Ricca műve. Mindaz, ami ettől a tervtől eltér, a későbbi Hillebrandt-jelentésekben pont-ról-pontra figyelemmel kísérhető. A kupolának a nyeregterő alá süllyesztése, a tornyoknak, azok ablakainak, tagozásának, az óra elhelyezésének megváltoztatása, s általában a formáiban gazdagabb olasz barokkból copf stílusba való átöltöztetése a később megjelenő Hillebrandt műve.”⁵²⁴

A székesegyház külső leírása

A székesegyház főhomlokzatát teljes egészében Hillebrandt művének tekinthető, még akkor is, ha annak két, ferdén a falsíkhhoz csatlakozó tornyának alapjait s alsó szintjét még Ricca készítette.⁵²⁵ A székesegyház főhomlokzatán levő ikertornyok nincsenek szerkezetiileg összekötve a hajóval, ezért inkább saroktornyoknak tekinthetők. Rézsút állnak, és eredetileg oszlopos előcsarnokot kellett volna övezniük, amely aztán nem épült meg. A tornyokat vízszintesen erőteljes övparkányok tagolják három részre. A tornyok alsó részének rusztikás sávozású felületét keskeny kerettel és záródíszítéssel ellátott négyzetablakok törik át. A torony második szintjén a tükörmélyítésű felületek közepén az első szinthez hasonló ablakok láthatók. A 18. század végére jellemző stílus megnyilatkozásai a tornyok domborúan tompított élei. A tornyok legfelsőbb emeletét konzolfelvezetű lizénák szegélyezik, s közöttük az enyhe hajlású ívvel lezárt, szalagmotívumos mellvéddel bíró nagy félkörablakok találhatók. A két egymaszerűen karcsusodó, ovális ablakkal ellátott toronysisak már magában Mária Terézia és II. József korának bélyegét hirdeti.

A székesegyház tornyok szegélyezte főhomlokzatán a Ricca oszlopos és félkörös homlokzata helyett háromtengelyes síkmegoldás lépett elő. A székes-



egyház főhomlokzatát horizontálisan az erőteljes övpárkány két emeletre tagolja. Földszintjén három ajtó található. A fesztonos pajzsdísszel koronázott egyenes lezárású főbejárat fölött nagy ovális ablak nyílik, s tőle jobbra és balra egy-egy közös talapzaton álló füzérdíszes jónfejezetű pillérpár emelkedik az övpárkányig. Kétoldalt pillérektől övezve alacsonyabb mellékkapuk találhatók; háromszögű szemöldökük alatt későbarokk konzolokba fűzött fesztonok díszlenek, fölöttük pedig egy-egy vízszintes szemöldökkel lezárt négyzetes ablak található. A homlokzat

emeleti részének vízszintes tagolását a földszinhez hasonlóan nyolc jónfejezetű, de azoknál már keskenyebb pillaszter biztosítja. A középhangsúlyt a háromszögű szemöldökös, s kettős ívű füzérral díszített nagy ívelt ablak adja, amelyet egyenes vonalú, vízszintes szemöldökű, s keskenyen keretelt ablakok fognak közre. A hangsúlyos koronázópárkány fölött, az attikaszerű kiugrás közepén háromszögű timpanon emelkedik. A homlokzatot barokk oromzat zárja le, négyzetes lapján konzolfejezetű lizénapárok egy órát fognak közre. Az óra alatt térkitöltő vakolattábla, míg felette feszton és az órányílást keretelésszerűen megtört lezáró oromzati párkány a székesegyház harmadik keresztjét tartja.⁵²⁶

„Nem kevésbé egyhangúak az oldalhomlokzatok terjedelmes felületei – állapította meg Bíró József. – A kereszthajó rusztikás és pilléres homlokzatagozása Hillebrandt megoldása. A hosszhajótest boltozatát négy-négy súlyos volutaszerű támasztóiv fogja közre, közükbe a boltcikkelyek nagy ívelt ablakai nyílnak. Az övpárkány alatt az oratóriumoknak egyszerű lizénákkal tagozott négyzetes ablaksorát, s alattuk a kápolnák félkörívű ablakait találjuk, amelyeket azonban Hillebrandt látott el ívben hajló és záróköves szemöldökökkel. A szentély két oldalán öttengelyes, egyszerű lizénákkal tagolt

melléképületek emelkednek, amelyek Ricca tervétől eltérően kétemeletesek, s a második emelet ablaksora az oratóriumokéhoz hasonló. Az övparkány fölött ismét három támasztóív emelkedik a koronázóparkányig, s középen a szentélyboltozásba vágott nagy ívablak nyílik.⁵²⁷

A székesegyházat arányosan zárja le a melléképületeknek két-két tengelyes hátsó frontja között a szentély kidomborodó apszisa, földszintjén a főoltár két oldalán található két nagy félköríves ablakkal, közöttük vakolt faltáblával. Az apszis körbefutó övparkánya fölött középen egy félkörablak nyílik, jobbra és balra két-két, s széleiken újra egy-egy konzolfejezetű háromnegyed pillér tagozza.⁵²⁸



A székesegyház belső leírása

A székesegyház alaprajzán az Il Gesu félreismerhetetlen hatása olvasható le: széles, egységes teret képező főhajó és kereszthajó, kápolnasorrá alakított két mellékhajó a legfőbb jellemzője e típusnak.⁵²⁹ A négy-négy oldalkápolna felett a galériák találhatóak. A szentélytől balra esik a Szent Kereszt-kápolna, melyet jóval később Széchenyi Miklós püspök (1911–1923) Jézus Szíve-kápolnaként rendezett be. Előteréből a lépcsők a püspökségi könyvtárba vezetnek. A szentélytől jobbra az előcsarnokból a sekrestyébe és a lépcsőkön keresztül a püspökségi levéltárba lehet jutni. „A templomba lépve, a külső tagozás egyhangúságával szemben meglepő ellentétet nyújt a pompás,

gazdag, díszítményekkel ékes tér – állapítja meg Biró József. – A fő hatást a széles főhajó képviseli, mely a szentélyen innen a kupolatérben összpontosul. Kár, hogy a négyzetes tér boltozása lapos kupolává alacsonyodott, mert az ablakos tambur híjján egységes középvilágítás nem keletkezhetett. A főhajó boltszakaszainak tíz nagy ívablaka és a homlokzat benyíló ablakai szolgáltatják a székesegyház megvilágítását, míg a többi ablaknyílás inkább tompa, sejtelmes fényt enged át s az egész katedrálisnak lefokozott, félhomályos s szinte misztikus ünnepélyességet kölcsönöz.

A belső tér áttekintése rendkívül világos. [...] Az egész templom belsejét körülövezi a gazdagon profilált hatalmas koronázópárkány, mely kompozitfejes óriási félpillérpárokon nyugszik s melynek törése mindenütt követi a fél-pillérek kiugrását. A főhajó mindkét oldalát, az orgonakarzattól kiindulva 2–2–2–2–1 ritmusú hatalmas félpillér, a kupola hevederíveit tartó, erősebb pilléreket mindkét oldalon egy-egy összesen nyolc félpillér tagozza. A kereszthajók sarkaiban, valamint a nagy oltárok mindkét oldalán egy-egy, fejezet nélküli lizéna fut végig. A szentélybe nyíló oratórium-ablakok oldalain hasonlóan egy-egy pillér emelkedik, míg a szentélyzáródás ívét tartó, erőteljesebben kiugró pilléreket félpillérek hangsúlyozzák, az utolsó félpillér pedig az apszis belső szélein áll. A főoltár koronázópárkánya bele van építve a főpárkányba.

A főhajó boltozatát öt, egyenként 9 láb szélességű heveder tagozza, melyek a pillérpárok fölött ívelnek és a 2 öl széles boltszakaszokat közrefogják. A kereszthajót dongaív boltozza. A szentélyt valamivel szélesebb, hevederkötegeken nyugvó csehboltozás fedi. A főhajó és kereszthajó találkozásánál jelző négyzetes tér fölött erőteljesebb, tömeges heveder tartja a négy pendentíven [csegelyen] nyugvó, vak laternával [lámpással] bíró lapos kupolát.

A nyolc homályos kis oldalkápolna archivoltjait dór fejezetű félpillérek tartják s a boltozatuk igen lapos csehkupola. A kápolnák átjáróiban a Hillebrandt által 3/4-re falazott kőoszlopok emelkednek; jón fejezetüket füzérek ékesítik és homlokzati félpillérek formanyelvéhez simulnak.

A főbejárat fölött archivoltokon nyugszik a hármasképzésű, s ívelt vonalban kiugró orgonakarzat. Mellvédjét 3–3 füzéres ión pillér tagozza, s a párkányzat fölött szalagmotívummal díszített és oválisán stilizált ballusztrád húzódik.

A részletekben mindenütt Hillebrandt formakészlete jut érvényre, így a kereszthajó oltárai mögött körülfutó karzat konzolféjezetes pilléreire, a közeikben nyíló ovális ablakoknak az oratóriumok ívben záródó nyílásai fölött ismétlődő füzéres díszítményein. A szentélybe nyíló két ablakot fogsoros tim-

panon koronázza, szemöldökük és mellvédjeik fesztonokkal ékesek. A Hillebrandtra jellemző szalagmotívummal találkozunk a kereszthajó karzatain, az oratóriumok mellvédjeinek balluszerjein éppúgy, mint a nagy toronyablakok parapettjein. A stukkódíszítés általában szegényes: a kapitelen és a fesztonokon kívül még csak a kupola hevederjeinek kiindulópontján és közepén pihen egy szerény virágfűzés stukkódísz. A stukkó szegénységét azonban bőven pótolja a pazar aranyozás és márványozás, valamint a dekoratív és figurális freskódíszítés, melyek a templom belsejét valóban ragyogóvá varázsolják.”⁵³⁰

A székesegyház összességében nézve, Bíró József művészettörténész általános érvényű megállapítása szerint: „Hatalmas mérete [68 méter hosszú, 30 méter széles, a boltozatok magassága 24 méter] ellenére sem tartozik a legszebb XVIII. századbeli magyarországi barokk-templomok közé, aminek két fő oka a stílusegység hiánya és a helytelen arányok. Hillebrandt szelleme, mely a templom egész külső tagolását vezette, nem számolt a nagy falfelületek arányos betöltésével. Áll ez különösen a város felé forduló déli főhomlokzatra. A széles és impozáns középrész aránytalanul csenevész tornyok fogják közre, s ez különösen profilban s nagyobb távlatokból nézve feltűnő. A templom roppant tömegéhez képest túl alacsonyak a 61 méter magas tornyok. Bár elhelyezésük Ricca terve szerint történt, alacsonyságuk az építkezés elhúzóadásának és a befejezés sürgetésének rovására irandó. Hillebrandt kényelmes, leegyszerűsített palotastílusa különben sem egyezett meg az olasz barokk magasbatoró s égbenyúló lelkeségével, nagy tömeghatásával és mozgalmasságával. A váradi székesegyház terjedelmes, sárgára vakolt s fekete sodronyos ablakkivágásokkal megosztott, kissé unalmas homlokzatán a vízszintes párkányzatok tömör hangsúlya már nem lefojtott szenvedélyeket, hanem a századvég nyugalomra vágyó klasszicizálását tükrözteti. A részletekben a késői copf stílelemei jelentkeznek.”⁵³¹

A székesegyház díszítése, művészi értékei

A székesegyház egyik legnagyobb művészi értéke a kupolafreskó: Johann Schöpf alkotása, amely 1774–1776 között készült.⁵³² A kompozíció Krisztus mennyei diadalát állítja elénk. Köröskörül a megváltó előképei: Ádám; Áron; Mózes; Dávid király. A kupola alatti négy csegelyben a négy evangélista alakja. Bíró József tanulmányában részletesen leírja a látottakat: „A művész rengeteg alakot szerepeltet rajta szövevényes bonyolultságban, s az egész freskót a század allegorizáló-szimbolikus hajlamának megfelelően,

az egyházi ikonográfia teljes igénybevételével komponálta meg. A kupolában feltárul az egész mennyország, egyetlen illozionisztikus vízióba összefolyva. A négy pendentifben [csegelyben] két-két puttótól tartott és vörös drapériával borított talapzaton az evangelisták ülő alakjai foglalnak helyet. A festett fülkék fölött összehajló volutás gyámok tartják a látszatkupakányszívet, mely fölött szabadon nyílik a mennybolt. Az illuzionisztikus, festett architektúra háromszögű oromfalakkal folytatódik. A négy pendentif fölötti konzolos oromzattól kiinduló felépítmény árkádszerűen hajlik össze a kupola sötét vak-laterna nyílása körül s a mennyországot négy szakaszra bontja. A halvány tónusú látszat-architektúra szervességét azonban a gomolygó felhők, röpködő angyalok bontják meg s egyúttal mozgalmasságot és elevenséget árasztanak. A kereszthajó jobboldali szakaszának hevederívét koronázó bronzpajzs fölött ül az atlétatermetű Ádám, mellésimul Éva, mögötte egybehajló sötét alakok s fölējük tartva – egyetlen aranybarna folt – az áldozati kenyeret a főpapi süveges Melchizedek. Tőle jobbra sisakos marcona harcos nagy vörös drapériás zászlót tart és a szemet továbbviszi a látszat-architektúra tövében ülő két szárnyas angyalon túl a kupola következő szakaszába, hová kitért szárnyú angyal repül egy másik bíborpalástos vitéz elé, aki pajzsát hátratarva, élénk mozdulattal tekint a középen ülő, s kezében a kettős kőtáblát tartó Mózes és a balján helyet foglaló Áron felé. Fölöttük a magasságban angyalsereg gomolyog. A baloldali kereszthajó fölötti mozgalmas csoportozat közepén ül, vállán hermelines bíborával Dávid király s hárfáján játszik az égi seregnek. A szentély felé a párkányszívet felhők közt gomolygó merészröptű angyalcsoportozat töri át; kettő a keresztet, a harmadik Veronika kendőjét emeli a felhők között trónoló, hódoló angyalokkal körülvett Krisztus felé, aki jobbát áldólag teszi az előtte leboruló cherub fejére. Krisztus fölött aetherikus angyalcsoportozat közepén az Atyaisten alakja tűnik elő, jobbában jogar, előtte földgömb s feje körül háromszögű glória. Az angyalok fölött, felfelé gomolyogva a laternanyílás dekorációján áttörve röpködnek a magasba, a kupola legközepén szálló s galamb képében megjelenő Szentlélek felé.

Amilyen bonyolult a kompozíció, olyannyira változatos a színhatás is. Az éles könnyed rajzzal határolt formák csak nehezen tömörítik egységbe a színfoltokat. Az alakok sárgásbarnás, zöldes, avagy bíborszínű ruházata és a festett architektúra zöldes-szürkéje eleven kontrasztot alkot a halványkékes-sárgás felhőkön ülő rózsaszínű puttókkal és a szürkésfehér allegorikus alakokkal szemben. A színek azonban nem ragyognak és nem világitanak, az összehatás szürke, erőtlen és fátyolos. Az ecsetkezelés könnyedsége ellenére

a színezés tompa. A festő anatómiai tudása – bár egyes finom részletekben bizonytalan –, s mozgalmas rajzának fantáziája, ecsetjének könnyedsége messze felülmúlják színeinek tisztaságát.”⁵³³

1878-ig ez volt a székesegyház egyetlen falfestménye, a többi felület fehér volt, mígnem 1780-ig Storno Ferenc a márványozás helyett „encaustikai módon” viaszos festékekkel be nem vont a falakat: a félpillérek törzsei szürkészöld a többiek pedig sötétbarna színt nyertek. Gazdag dekorációval látta el a pilaszterpárok közeit, a főpárkány képszekét, illuzionisztikus kazetta-dísszel a homlokzat hevedereit, építészeti látszarchitektúrával az oldalkápolnák mennyezeteit, volutadiszítással az orgonakarzat fölötti falat; kis angyalkákat festett az oldalkápolnák archivoltjai fölé.⁵³⁴

„Storno figurális festményei nem ilyen szerencsések – állapítja meg Biró József. – A főhajó boltszakaszain, csillagos kék égben, festett keretbe foglalt képeken vonulnak el Mária életének egyes mozzanatai. Az orgonakarzat fölötti boltszalagon Szent Cecilia, a zene védőszentje, a következőn Mária születése; s tovább Az angyali üdvözet; Mária látogatása Szent Erzsébetnél; a legutolsón Jézus születése Betlehemben. A zöldesszürkére festett, fesztondíszes hevederek végein, festett fülkékben, piederstálon állanak az ószövetségi próféták, balról a karzat felől Oseás, Dániel, Ezékiel, Jeremiás, Isajás; jobbról: Dávid, Micheás, Jónás, Habacuc, Zachariás.

A kereszthajó balszárnya fölötti boltzaton aranycsillagos kék égbe helyezett képen A három királyok áldása, a jobboldalon pedig Krisztus az írástudók között a jeruzsálemi templomban. A bal oldali kereszthajó belső falain a főpárkány fölötti nagy félköríves ablak mindkét oldalán egy-egy falkép: A Szent Család menekülése Egyiptomból, és Szent József halála. Jobb oldalon, a Szent László-oltár fölött: Szent László templomot épít Váradon, valamint Eskütétel Szent László király sírjánál. A szentélyboltzat Szűz Máriát, mint Magyarország Patrónáját ábrázolja, dicsfényben, szentek és magyar történelmi alakok mennyei seregétől körülvéve, s végül az apszisboltzáson a stereotyp csillagos kékségben két nagy virágos urna között angyalok emelik Mária nevének betűit.

Nagy és becsületes, szorgalmas munka, rengeteg alakkal, de Storno rajztudása meglehetősen gyenge. [...] Minden színessége és tarkasága ellenére is hideg, feszes, kimért, s a gótikus redőzésű köpenyekbe öltöztetett sok alak dacára sem mozgalmasak. Különösképpen a hosszahajó boltzata rontja a templom összhatását: a boltszakaszok bántó, rikitó, kékre vannak festve, körzővel kicirkalmazott távolságban pingált arany csillagokkal. A festmények narancssárga díszítő kerete, a négy sarokban kiugró architektonikus fi-

gurák, a bordóvörös fülkékben álló kanárisárga próféták a formakezelés és vonalvezetés minden elevensége nélkül vannak megrajzolva. Storno dekoratív monumentalításra törekszik, de a kompozíciónak szegénységét nem pótolja az alakok ríktó kék, sárga, zöld és vörös színezése.

A kereszthajó festményei némileg kedvezőbb benyomást tesznek. A sötét világitás tompítja az alakok színes papírmászerű kivágásait, de nem a kék ég mértani csillagai. Még a legsikerültebb s határozottan tetszetős a szentély boltozatán festett alakok serege; kár, hogy a finom és változatos s mégis összhangzatos kolorisztikájú freskót a berlínkéig fokozott ég színe disszonánssá teszi. Az apszis csillagpontosítása, a kék égbe rajzolt alakokkal szintén minden mozgalmasságot s belső lendületet nélkülöző munka.⁵³⁵

A székesegyház főoltára, valamint a kereszthajók nagy mellékoltárai 1777-től kezdve készültek, Hillebrandt rajzai után.⁵³⁶ „A főoltár impozáns építménye a szentélyzáródás szerves részét alkotja. A főpárkánnyal egybeépített hatalmas koronázópárkányon két szárnyával az előtérbe hajlik s magas oszlopszéken állva tartják a belső oldalon a falbaépített pillérek, a széleken pedig önálló oszlopok. Sötétszürke és rózsaszín márványozásának festői hatását egyes részletek csillogó aranyozása emeli. A felépítmény követi az oltár hajlását. Az oromzat közepén benyíló színes üvegablakon beáramló fény a főpárkány fölött ülő Krisztusra és az Atyaistenre sugárzik. Krisztus feje fölé két angyal emeli a keresztet s körülöttük gomolygó fehér felhőkben angyalfejek teszik mozgalmassá a lendületes csoportozatot. Két-két gyermekangyal áll az oromzat lezáró volutáin, s a fehér felhőgomolyag az oltárt koronázó hajlott timpanonig kúszik fel. A pillérek és oszlopok közepén, kiugró füzérdíszes talapzaton Szent Imre és Szent István szobra áll.”⁵³⁷ E két gipszszobor Eberhardt Ferenc alkotása a 18. századból. „A két szent életmagyságnál nagyobb, lendületes barokk stílusú gipszszobra iskolázott kézre vall. Szent István magyar ruhában, vállán leomló paláttal néz az oltárképre, oldalán kard, két kezében arany párnán tartja a jogart és az apostoli koronát. Vele szemben az ifjú Szent Imre lábainál a hercegi korona pihen, öltözeke atyjáéhoz hasonló; balkezét szívéhez emeli, jobbáiban arany liliomot tart, s elragadtatott arccal néz föl Máriára. Mindenben a barokk kor eszményi megfogalmazását tükrözik vissza.”⁵³⁸

A főoltár képe, Mária mennybemenete, Vincenz Fischer festménye 1779-ből. Bíró József szerint a képen: „Angyalkoszorútól körüllebegve száll a mennyekbe Szűz Mária, s lenn elragadtatott, mozgalmos tömeg veszi körül az üresen hagyott szarkofágot. Két oldalt arányosan elhelyezve, két apostol, egy harmadik felemeli az üresen hagyott leplet s meglepetten néz a koporsó-

ba; míg a háttérben ketten tartják a kriptazáró kölapot és egy másik széttárt karokkal néz az égre.

Fischer komponáló kézsége, becsületes rajztudása jóval meghaladja festői lendületét. A kép különben rossz karban van s különösen Mária és az anyalkoszorú megsötétedett. Színben az előtérben álló alakok tűnnek leginkább elő: az ősz, sötétkék ruhás apostol világos köpenye, vele átellenben narancssárgában s piros köpenyben a másik, s a csoportozat ultramarin és pirosas színfoltjai vesznek a sötétzöldes összhatásba. Kompozícióban erősen emlékeztet Tiepolo würzburgi Assuntájára, de a forma- és színkezelés már bágyadtabb.”⁵³⁹

A főoltár hatalmas felépítménye elé 1897-ben került a barokk faoltár helyébe a korai reneszánsz stílusú fehér márvány oltár. Az oltárt Tóth István terve alapján készült carrarai márványból készítette Triscornia mester.⁵⁴⁰ A márványoltár elejét három dombormű díszíti: középen Isten báránya; jobbra az Üdvözítő utolsó vacsora; balra a húsvéti bárány egyiptomi vacsorája. A szentségház ajtajára Ábrahám áldozatát faragták. Az oltár predelláján jobbra, balra két imádkozó angyal szobra látható.⁵⁴¹

Hillebrandt két nagy kereszthajóbeli mellékoltára a főoltárnál klassziczálőbb. Közös széken álló két-két kompozitfejezetes félpillér simul egy síkba s tartja a falbaépített, háromszögű oromzattal lezárt koronázó párkányt. Az oromzat megoldása a templomhomlokzat oromfalát követi, az óra helyén azonban arany dicsfényben ragyogó háromszög – a Szentháromság jelvénye – sugárzik s a nyugtalanul imbolygó stukkófelhőkől angyalfejek kandikálnak ki, míg az oromzat volutáin kis anyalkák ülnek. A márványozás a főoltárénál halványabb szürkés s rózsás tónusokba játszik. Mindkét oltár mensája hatalmas, kétlépcsőn nyugvó s a felépítménnyel egybeépített szürkésfeke-tén márványozott koporsó.⁵⁴² A mellékoltárok képeit úgyszintén Vincenz Fischer készítette 1778-ban. A jobb oldali képen Szent László fogadalmat tesz a váradi székesegyház építésére. A kép Bíró József leírásában: „Szent László fehér lován, két harcostól kísérve sötét hegyi úton halad; megtorpanó lovát baljával visszarántja, s jobbját mellére emelve áhitatosan néz a fenn megtáruuló égi jelenségre: felhőkön ül Mária, ölében a kis Jézussal, aki karját intő mozdulattal emeli az égre, míg anyja lefelé mutat, megjelölve a helyet, hol a székesegyház felépítse, s a két angyal pedig László szeme elé tartja a (mai!) katedrális alaprajzát. Szent László piros tollas süvege és öltözete nem mutat történeti hűséget, amire az öltözékekben, az épületek és más korszerű járulékok megfestésében a barokk festészet általában nem törekedett. Szent László mozdulata s az egész kép kompozíciója félreismerhetle-

nül árulja el a Tiepolo-iskola késői emlékét.”⁵⁴³ Kolba Judit értékelésében: „A Fischer-kép nagy méretű allegorikus megfogalmazásában erősen kötődik a késői barokk művészet manierista jellegű fogalmazásához. Ilyen értelemben a velencei barokk iskola – Tiepolo, Tintoretto –, de ugyanakkor az olyan osztrák oltárképfestők hatását is érezzük, mint a Franz Anton Maulbertsché. [...] A Fischer képein érezhető színkezelés bizonyos értelemben kötődik az osztrák és spanyol színlátáshoz is a melegebb, sötétebb tónusokkal; talán még inkább, mint a velencei mesterek élénk színjátékához. Fischer művének értékét a szépen felépített kompozíción túl fokozza az anyagok tökéletes visszaadása és a figurák klasszikus megfogalmazása. Munkáin érződik a barokk művészet dinamizmusa a mozgékony angyalok, a fény-árnyék kontrasztok játékosága által.”⁵⁴⁴

A bal oldali kereszthajó oltárképén a Szent Család látható, amely Biró József szerint a három közül a legművészebb. „A gyalupadon álló gyermek Jézust anyja gyöngéden fogja át, a másik oldalon ülő hatalmas termetű Szent József pedig patetikus mozdulattal emeli ajkához a kisdéd kezét. Fejük fölött angyalkoszorú lebeg, s a kép bal sarkában is két angyalfej tűnik fel a sötét zöldesbarna háttérből. A kép sötét olajbarnás-szürke tónusából csak egy-két színesebb folt tűnik elő: Mária ruhájának tompa vöröse, sötétkéköpenye, Szent József ruhájának zöldesszürkéje, a halványbarnás fényben derengő Jézus és az angyalok. A körvonalak lágyan mosódnak a háttérbe, s a letompított atmoszfére finom bensőségében lengi körül az alakokat.”⁵⁴⁵

A székesegyház két oldalán levő négy-négy oldalképe oltárai jóval később, 1785-ig készültek el. Az oltárok tervezői ismeretlenek, bár kétségtelen, hogy ami az oltárok stílusát illeti, Hillebrandt nyomdokain haladtak. Ezek anyaga színes vaskohi márvány. Felépítésük egyszerűbb: rózsaszínbe játszó vöröses-szürke széken nyugvó, s kompozitfejezetes pilaszterekkel tagolt két előrehajló pillér fogja közre az aranyfogsoros, háromszögűen tört koronázópárkányt, amely négy oltárnál fekete, a többinél rózsaszínbe játszik. Az oromzat csúcsán fehér felhő lebeg, két szélén angyalkák ülnek. Az oltárok menzája a felépítménnyel együtt egybeépült márványkoporsó, s alakjuk különböző; a festmények márványrámája is más és más időpontra mutat.⁵⁴⁶ Az 1778–1786 között festett oltárképek eléggé megviselt állapotban vannak, többet 1835-ben Gölsz Jakab 1832-ben átfestett, ami még nehezebbé tette a képek festőinek azonosítását.⁵⁴⁷

A főbejáratától számított jobb oldali első oltárkép a Szent Kereszt. Theodorus Ilics szerb festő készítette 1786-ban. „A felfeszített Krisztust ábrázolja a lábainál fekvő alélt, s két szent asszonytól támogatott Máriával. Sötét-

szürke tónusából bántóan világítanak ki a fehér kendők, s a húсок fénye és a ruhák árnyékának izetlen vöröse. A repedezett vásznon az átfestett színek lelefolytak, s a különben is csekély művészi értékű képet igen kedvezőtlenül befolyásolják.”⁵⁴⁸

A második oltárt Szent Mihály arkangyalnak szentelték. Ismeretlen festő készítette ezt a sötét, megviselt oltárképet. „A vörösköpenyes, kardot és pajzsot tartó ifjú Szent Mihály készül lesújtani az alatta vonagló sötétvörös testű, villogó szemű ördögökre. A fénytelen, repedezett vásznonról csak nehezen bontakoznak ki az alakok körvonalai.”⁵⁴⁹

A harmadik oltárkép Nepomuki Szent Jánost ábrázolja Johann Ignaz Cimal ecsetje nyomán. „A karingben térdeplő és imádkozó szentet felhőgomolyagok és angyalok veszik körül, egyikük nyitott könyvet tart elé. A barnásszürke, ólmos alaptónusból csak itt-ott válik ki egy-egy élénkebb piros és kobaltkék színfolt.”⁵⁵⁰

A negyedik oltárképen Szent István felajánlja az országát a Bodogságos Szűznek. Johann Ignaz Cimal alkotása, eléggé megviselt állapotban. „Az első magyar király válláról leomló szürkésfehér és pirossal bélelt köpenyben térdel egy lépcsőfok tetején, karját széttárja s a felhőkben trónoló, s ölében a kis Jézust tartó Madonnára néz, aki kegyesen tárja felé jobbját. Köröttük sötétbevesző alakok, s a barnásszürke térből a szokásos világoskék és piros drapériák derengenek elő.”⁵⁵¹

A bal oldali első oldalkápolna oltárképét Szent Borbálának szentelték. Ismeretlen festő műve. „Gazdag redőzetű fehér köpenyben, s kék vállkendőben omlik térdre a szent nő, bár a haját két vad öreg tépi, eszményi szép arca nyugodtan viseli a kínzásokat, kezeit széttárja, s szemét fölfelé emeli, hol angyalok emelik magasra a szent kelyhet. Borbála alakja, szép nemes arca, s ruházatának redőzete elüt a téglavörös színű, s valószínűleg átfestett többi alaktól.”⁵⁵² A második oltárképen Szent Péter és Szent Pál búcsúzása látható. Ismeretlen, de Cimalnál jelentékenyebb művész alkotása, aki – Biró József szerint – minden bizonnyal a Szent Borbála és a Szent Mihály képet is festette. A képen „Péter és Pál érzékeny búcsút vesz egymástól; Pál lábát már kötözi egy pribék, s Pétert egy másik fogja derékon. A háttérben hatalmas keresztet állítanak fel, s mögötte egy dombon, tompa fénnel övezett templom emelkedik, s két angyal száll le az égből, a két apostol mártír koszorújával. A kép alaptónusa sötét vörösbarna, igen megviselt állapotban van, s átfestések nyomai látszanak rajta.”⁵⁵³

A harmadik oltárképet, az Evangélista Szent Jánost ábrázoló oltárképet Johann Ignaz Cimball készítette. „Az oltárképen középen áll, papírtekercset

széttárva János, mellette angyalok röpködnek, s lábainál szent jelvénye, a sas lapul meg. A színezés és a stereotip puttók csak az ismétlődő sablont mutatják.”⁵⁵⁴

A negyedik oltárkép a Szentháromság, amelyet 1781-ben úgyszintén Johann Ignaz Cimal festett, akit Biró József csekély tehetségű festőnek nevezett, akit nem szabad összetéveszteni a hasonló nevű, idősebb Cimballal. „A kép felső részén két ellapított arcú angyal tartja a keresztet, rajta ül az övig meztelen, s onnan vörös köpenybe Krisztus, jobbát mellére teszi, baljába az Atyaisten pálcát ad, s a fejük fölött a Szentlélek terjeszti ki fehér galambszárnyait. Krisztus jobb lábával a kígyó fejére tapos, amely az alattok ülő Ádám és Éva ölébe kanyarog. Köröskörül a Cimbalra annyira jellemző félrenyomott fejű, minden báj és könnyedséget nélkülöző, kissé bábszerű angyalkák röpködnek. A kép rajzban és anatómiában fogyatékos. Színezése erőtlen. A világoskék háttérből szennyszürke felhők, vörösbarna hússzínek – különösen az angyalok – banális kék és vörös köpenyek emelkednek ki igazi festői hatás nélkül.”⁵⁵⁵ Kapossy János művészettörténész megítélésében „Cimal esetlen kezű, fogyatékos rajztudású, primitív szinkultúrájú piktor, művei nem emelkednek az alacsonyabb mesterségbeli átlagon felül. Képeiből hiányzik az élet megértése, minden lendület és elevenség. Képszerkesztése konvencionális; belső szervesség nélkül tölti ki a vászon felületét, aránylag kevés alakkal.”⁵⁵⁶

A főoltár hátsó oszlopos felépítményétől jobbra Szent Erzsébet, balra Szent László képe látható a festett üveglakon. Eredetileg a tervekben Szent Erzsébet helyett Szent István szerepelt. Az üvegfestények szignatúrája: Szent László képen: „rajzolta Storno Ferenc”; a Szent Erzsébet képen: „üvegfestészet Kratzmann Ede Budapest 1879.” Az oldalkáponák kis félköríves ablakaiban zöld és sárga üvegezésben tűnnek fel az egyes oltárok védőszentjeinek jelvényei. A többi ablakokra középkori stílusban zöld mezőben sárga, a főhajóban pedig fehér körökbe tagozott üvegek kerültek.⁵⁵⁷

A kereszthajóban két szobor áll: a jobb oldali pilaszter előtt a Szeplőtlen Szűz szobra, míg a bal oldali pilaszter előtti feszület a bécsi Szent István dombeli feszület mása. Mindkettőt Szaniszló Ferenc püspök állíttatta 1855-ben.⁵⁵⁸ Említést érdemel a jobb oldali hajó harmadik pilléréen Ipolyi Arnold püspök életnagyságú bronz reliefsze. Kiss György alkotása. A jobb oldali első kápolna zárófalán Szent László majolikából készült domborműve látható. Kolba Judit szerint: „Ezt Fraknói Vilmos rendelte Kiss György szoraszttól. Az erőteljes színeket használó magas dombormű az uralkodó tiszta jellemét, határozottságát hangsúlyozza.”⁵⁵⁹

Végezetül mindenképpen említést érdemelnek azok a fából faragott színezett barokk faszobrok, amelyek a galériabeli Keresztény Múzeumban láthatók. „Az apostolokat ábrázoló faszobrokon az egyetemes keresztény hagyományoktól némileg eltérő magyaros öltözék látható. Ennek ellenére a szobrok mimikájában és gesztusaikban érezhető, hogy valóban szentek ábrázolásai. Mély emberi érzelmeket fejeznek ki: bűnbánatot, fájdalmat, rémületet, átszellemültséget”⁵⁶⁰ – állapítja meg Kolba Judit. A szobrok eredetileg a főoltárt vették körül, de miután 1897-ben elkészült a márvány főoltár, elkerültek onnan. Közel egy évszázad után kerültek csak elő, nem sokkal a múzeum megnyitása előtt. A bazilika legújabb kori művészi értéke a fehér márványból készített szembeoltár, amelyet a 2000. jubileumi esztendő Úrnapiján, június 21-én konsekralta Tempfli József megyés püspök. A rajta levő bronz domborműveket dr. Nagyné Pápai Éva művész nő készítette.⁵⁶¹

Felépült, és felszentelték a római katolikus bazilikát. Természetesen ezzel még nem ért véget a katolikus egyházi építkezések sora. Átépítették 1836–1838 között a kapucinus templomot (Sarlós Boldogasszony-plébániatemplom). Megépítették a velencei Szűz Mária szeplőtlen fogantatása plébániatemplomot (1858–1862), a Szent József Intézetet (1867–1868), a Szent Vince Intézetet (1868), a Premontrei Főgimnázium új szárnyát (1874), a Katolikus Kör díszes épületét (1895), a biharpüspöki Szent Lőrinc-plébániatemplomot (1895–1897), a Szent László Intézetet, udvarán a neogótikus stílusú kápolnával (1900), az olasz Szentlélek kiáradása plébániatemplomot (1903–1905), a Szent István-palotát (1906), a Szent József-kórházat (1931), a rogeriuszi Szent József-plébániatemplomot (1931-től), az ősi Kis Szent Teréz-plébániatemplomot (1933–1934), a Katalin telepi Csodásérmű Szűzanya plébániatemplomot (1934–1935). E rövid felsorolást mindössze emlékeztetőül szántuk, ugyanis e templomok és szakrális építmények ismertetése már nem képezi könyvünk tárgyát.

Jegyzetek:

1. Bunyitay 1883. I. 29. I. (Szent) István királynak (1000–1038) Imre herceg korai halála miatt nem volt férfi ágon közvetlen leszármazottja. I. (Szent) László (1077–1095) családja Mihálytól, Géza fejedelem (I. István édesapja) testvérétől származik. Mihály fia Vazul (Vászoly) volt, akinek három fia született: I. András király (1046–1060), I. Béla király (1060–1063) és Levente herceg.

I. (Szent) István király halála után az egyik nővérének és Orseolo Ottó velencei dózsának a fia, Péter kerül a trónra (1038–1041; 1044–1046), akit 1041-ben elűznek és helyette az egykori kabar törzsfőt, Aba Sámuel, István második nővérének a férjét emelték a trónra. (1041–1044) Péter megölése után a magyar urak visszahívják Vazul külföldre menekült fiait. Előbb I. András (1046–1060), majd halála után I. Béla (1060–1063) lesz a király. Az utóbbi halálát követően Salamont (1063–1074), I. András fiát választják királynak. Őt I. Géza (1074–1077), I. Béla fia követte a trónon, majd halála után I. (Szent) László (1077–1095), I. Géza öccse.

Az Árpád-házi királyok sora a tatárdúlásig következően alakult: I. (Szent) László halála után unokaöccse, I. Géza király fia, (Könyves) Kálmán (1095–1116) követi a trónon. Halálát követően fia, II. István (1116–1131) lesz a király, akit kérésére a váradihegyfoki premontrei templomban temettek el. A trónon unokatestvére, a Könyves Kálmán által megvakított Álmos hercegnek az úgyszintén megvakított fia, II. (Vak) Béla (1131–1141) követte. A koronát utána fia, II. Géza (1141–1162) kapta. Halála után fiát, III. Istvánt (1162–1172) koronázták meg. Ellenkirályok: II. László (1162–1163) II. (Vak) Béla király második és IV. István (1163) II. (Vak) Béla király harmadik fia. Mindketten III. István király nagybátyjai voltak. A következő király III. István testvére, III. Béla -Alexios- (1172–1196) lett, akit fia Imre (1196–1204) követett a trónon. Imre utódja fia, III. László (1204–1205) lett hároméves korában, aki egy év elteltével meg is halt.

A koronát II. András (1205–1235) kapta meg. Ő III. Béla király fia, Imre király testvére volt. A király halála után a korona fia, IV. Béla (1235–1270) fejére került.

2. Kristó 1994. 712. (Almási Tibor szócikke.) A püspöki tanács tagjait, egyenként kanonoknak nevezik, testületüket pedig káptalannak. A káptalan tagjai között bizonyos rangfokozat uralkodott. Tulajdonképpen főnökük a püspök volt, akitől a ki nevezésüket nyerték, és akinek tiszteletet és engedelmességet is esküdtek, de volt egy testületi előjárójuk is: a prépost. A prépostot a sorban az olvasó-, az éneklő-, az örkanonok követte, utánuk jött a dékán, az egyházmegye kerületeinek főesperesi, s végre az egyszerű kanonokok. (Bunyitay 1883. I. 127–129.)

3. Györffy 1987. I. 684.

4. Bunyitay 1883. I. 3–7. A középkorban szokás volt, hogy káptalanok, konventek és más egyházi testületek megbízták egyik társukat, akit arra legalkalmasabbnak tartának, hogy okleveleket, becseosebb írott emlékeiket s tudnivalóikat egy könyvbe gyűjtse össze, az ily gyűjteményt azután közösen megbírálták, hitelesítették s nemzedékről nemzedékre híven őrzék a késő utódok tájékoztatása végett. E gyűjteményt nevezik Chartulariumok-nak. Ilyen volt a Batthyány-féle, idézett közlemény is. (Bunyitay 1883. I. 7.) A továbbiakban Bunyitay leírja azt is, hogyan került a Batthyány-

gyűjteménybe a váradí káptalan Chartulariumának hiteles másolata. A Chartulariumot eredetileg 1374-ben írták, mert a püspökök névsorában még meg van említve Domokos püspök halálának éve: 1374. október 31., de utódjáról Benedekről nincs szó. Egy később betöltött fejezetben a püspökök névsorát Thurzó Zsigmond 1506. évi beiktatásáig folytatták. (Bunyitay 1883. I. 11.)

5. Bunyitay 1883. I. 16.

6. Borcea 1995a. 84. A történész szerint a dokumentum Szent László alapítását bizonyítja, ugyanis: „tempore sue foundationis collatum, és nem „tempore translationis, azaz áthelyezés szerepel benne.

7. Balogh 1982. II. 24. Bunyitay 1886. 59. „Optinemus...primo scilicet medietatem munitionis seu Castris...licet totum Castrum in nostro azaz a képtalan territorio sit fundatum (Bunyitay 1883. I. 41.)

8. Bunyitay 1883. I. 34–35. A Batthyány-kódexben (40. p.) olvasható eredeti szövegrész: „altare sancti Stephani regis et altare sancti Emerici ducis sunt instituta tempore foundationis Ecclesiae nostre.

9. Balogh 1982. II. 23.

10. Bunyitay 1883. I. 30.

11. Királyok 1994. 28–31.

12. Kolba-Săşianu 1992. 4.

13. Fleisz 2000. 7. Pivártsi 2002. 38.

14. Pivártsi 2002. 33–34.

15. Bunyitay 1883. I. 36–37.

16. Ilie 1995. 75. 77. Rep. Bh. 1974. 49. A Szálka dombi putrik valószínűleg az 1241. évi tatárulás alatt pusztultak el. (Ilie 1995. 77.)

17. Kristó 1994. (Almási Tibor szócikke) 712.

18. Bunyitay 1883. I. 50–52.

19. Borcea 1995a. 85. 93.

20. Bunyitay 1883. I. 53.

21. Bunyitay 1883. I. 56.; Reiszig 1901. 466. A premontrei szerzetesrendet Szent Norbert (1080/85–1134) hozta létre. Norbert 1115-ben kolostorba vonult. II. Gelasius pápa engedélyezte számára, hogy hirdesse az igét. Laon püspöke, Bertalan engedélyezte Norbert számára, hogy Premontre völgyében új rendet alapítson. Ezt az új kanonrendet nevezték el premontreinek, amelynek egyik legfontosabb feladata a hittérítés lett. Emiatt rendházakat alapítottak Közép- és Kelet-Európában is. Így hívta meg a rendet II. István király Magyarországra is, a Várad melletti Előhegyfokra (más néven Váradhegyfokra, vagy Szent István-hegyére), ahol apátságot hozott létre számukra. (Pivártsi 2002. 48–50.)

22. Pivártsi 2002. 53. Valószínűnek látszik, bár hiteles forrással nem igazolható, hogy I. László szentté avatása után II. István holttestét átszállították a váradí székesegyházba, Szent László király sírja közelébe. (Pivártsi 2002. 53.)

23. Bunyitay 1883. I. 57–58.

24. Bunyitay 1883. I. 61–62.

25. Bunyitay 1883. I. 63–64.

26. Bunyitay 1883. I. 65–66.

27. Bunyitay 1883. I. 81–84.

28. Balogh 1982. I. 13.

29. Balogh 1982. I. 13.

30. Bunyitay 1883. I. 86.

31. Bunyitay 1883. I. 84. Fleisz 2000. 8. Nagy Lajos királynak egy 1342-ből való levele szerint megkoronázatása után ő is meglátogatta Szent László sírját, s mint mondta: ezzel áldott emlékü őseinek, Károly, IV. László, V. István, IV. Béla és Imre királyoknak példáját követte, valamint azzal is, hogy látogatása alkalmával a váradi egyház számára ajándékot hagyott a szent sírnál.

32. Bunyitay 1883. I. 78. A Váradi Regestrum a váradi káptalan 1205–1235 között készült jegyzőkönyve a váradi székesegyházban tartott istenítéletekről és a káptalan előtt bevallott jogügyletekről. 389 bejegyzésben várnépek, várjobbágyok, udvarnokok, hospesek, jelöletlen státusú személyek és mások státuserét, illetve kihágási ügyét (lopás, gyűjtogatás, leányrablás, kuruzslás stb) vagy magánjogügyletét (végrendelet, szolgafelszabítás stb.) rögzítette. A perekben a bizonyítás a liturgikus kerektek között megtartott istenítéletekre (tüzesvas-próbára) vagy ritkán esküre épült. A jogesetek zöme Várad tágabb környékére vonatkozott, de olykor távoli vidékek egyes-bajos dolgai is bekerültek a jegyzőkönyvbe. Megörökítésük bizonyosságul szolgált. A jegyzőkönyv az istenítélettel kapcsolatos szertartás szövegét is megőrizte. A magyar nyelv becses szórványemlékévé a benne található mintegy 600 hely- és 2500 személynév teszi. A páratlan értékű forrást Fráter György váradi püspök 1550-ben Kolozsvárott kinyomtatta. A kézirat utóbb elveszett, nyomtatott formában viszont megmenekült a pusztulástól. (Kristó 1994. 713. – Solymosi László szócikke.)

33. Bunyitay 1883. I. 132.

34. Bunyitay 1883. I. 133–136.

35. Bunyitay 1883. I. 95.

36. Pivárcsi 2002. 81.

37. Bunyitay 1883. I. 99–100.

38. Királyok 1994. 49.

39. Rogerius a tatárjárás alatt váradi kanonok volt, 1249–1266 között pedig a dalmáciai Spalato (ma Split) érseke. (Rogerius 1987. 186.)

40. Rogerius 1987. 170–171.

41. Rogerius 1987. 171.

42. Rogerius 1987. 172.

43. Bunyitay 1884. III. 22. „Erat autem eadem Ecclesia ex prisca fundatione sui speciosa satis (*Batthyány-codex*. I. I. rubr.-Leges eccl. III. 219.)

44. Zádor 1984. 21. A bazilikáris elrendezésű háromhajós templomok esetében a főhajó magasabb a mellékhajóknál, és a fény a főhajónak a mellékhajók fölé emelkedő falsíkján elhelyezett ablakain át jut az épületbe.

45. N. 1880. július 2. Bunyitay hipotézisének a támpillérekre vonatkozó részét a későbbi ásatások nem igazolták, bár az is lehet, hogy csak a nyomok töredékes, szét-szórt volta miatt nem akadtak azokra. A másik feltételezését, miszerint a tatárdúlás előtt csak egyszerű faboltozata lett volna a templomnak, megkérdőjelezi a székesegyház Árpád-kori faragványaiból a várbeli ásatások során előkerült egyik bordakeresztződés maradványa. Balogh Jolán szerint korai darab, tagolása a középső széles, vastag hengertagból és kétoldalt egy-egy keskenyebb lemeztagból áll. A 12. század második felében vagy a századfordulón készülhetett. (Balogh I. 1982. 11.; Uo. 16. kép.)

46. Bunyitay 1884. III. 23.
47. Bunyitay 1880. 2–4.
48. T. 1911. december 28. – Dr. Némethy Gyula kanonok *Várad régi székesegyházai* című újságcikkét dr. Karácsonyi János történész-kanonoknak a nagyváradi Katedrális Körben 1911. december 26-án elhangzott előadása után írta. Akkor már csak néhány nap választotta el őket a várbeli ásatás befejezésétől.
49. Bunyitay 1884. III. 147–174.
50. Bunyitay 1884. III. 147–148. A falmaradványokban a középkori székesegyház nyugati kapuzatát Rómer Flóris ismerte fel. Felfedezéséről értesítette a Műemlékek Országos Bizottságát, ahonnan Steinhausz László építész küldték ki, aki a MOB-nak levélben számol be a leletekről. Időközben a MOB újabb munkatársakat küld Zsigmondy Gusztáv mérnök és Henszlmann Imre előadó személyében, aki a helyszínen próbál engedélyt szerezni a további ásatásokhoz. Megszemléli a helyszínt Schulek Frigyes is. Henszlmann igazolja Rómer feltételezéseit, majd kiásta a délnyugati torony sarkát is. Engedélyezték a további ásatást, amire 1883-ban került sor. (*Várad költöredékek*, Bp. 1989. 15–16.)
51. Bunyitay 1884. III. 148. 1883. szeptember 16-án kezdhette meg Rómer Flóris az ásatást. Ekkor találták meg az északkeleti torony alapzatát. Végjelentését november 25-én állította össze. További kutatást a vár katonai parancsnoka nem engedélyezett, attól való félelmében, hogy az udvar közepén levő kút megsérülhet. (*Várad költöredékek*, Bp. 1989. 16.)
52. Bunyitay 1884. III. 169.
53. Bunyitay 1884. III. 170.
54. Bunyitay 1884. III. 28.
55. Bunyitay 1884. III. 157.
56. Bunyitay 1884. III. 157.
57. Bunyitay 1884. III. 24. Erat autem eadem Ecclesia ex prisca fundatione sui speciosa satis, sed tandem fecit eam amplioem...Andreas Episcopus. (*Batthyány-codex*: I. rész I. rubr.)
58. Bunyitay 1884. III. 24–25.
59. Bunyitay 1884. III. 26–27.
60. Takács 1989b. 44.; Bunyitay 1886. 71–72.
61. Balogh 1982. I. 10. Ahogy e fejezet elején olvasható, Bunyitay Vince szerint a Várad Káptalan Statutumata tulajdonképpen a Chartulariuma, emiatt a magunk részéről mindig az utóbbi elnevezést használjuk. Kivételt csak idézett szövegek esetében teszünk.
62. Balogh 1982. I. 11.
63. Balogh 1982. I. 11.; 16. kép.
64. Balogh 1982. 11.; 18., 20. kép.
65. Balogh 1982. I. 12.
66. Rusu 2002. 30–31., 144.
67. Rusu 2002. 31., Pl. LII a–g.
68. Balogh 1982. I. 12.
69. Takács 1989a. 21–23.
70. Takács 1989a. 23. Egy újabb régészeti feltárás során a faltöredékek datálása

érdekében meg kellene vizsgálni a habarcsfajtákat is. Az úgynevezett hidrodinamikai tényező módszerével ugyanis aránylag pontosan meg lehet különböztetni az Árpád-kori templomhoz tartozó 11–12. századi habarcsot a gótikus székesegyház 14. századi habarcsától. A török kori börtön idejéből való 17. századi habarcs úgyszintén elhatárolható az előző korokból származótól.

71. Takács 1989a. 23.; Gyalóky 1913a. 52.

72. Takács 1989a. 26.

73. Szalárdi 1980. 415. „Az régi királyoktól klastrom formájában faragott kövekből rakatott két igen magas, friss tornyú, mondhatatlan erősen egybeforradott körakású belső épületeket nagy munkával elrontatván, mínémü pompás királyi épületeket fundált...” (Szalárdi 1980. 96.)

74. Gerecze 1989. 231–232.

75. IV. Béla király (1235–1270) halála után, fia V. István (1270–1272) kerül a trónra, de két év múlva meghal. Az ő fiát, IV. (Kun) Lászlót (1272–1290) választották királynak, akit a kunok Körösszeg várában meggyilkoltak. Halála után utolsó Árpád-házi királyként III. András (1290–1301) kerül a trónra, akit Velencéből hívtak vissza. Ő II. András király harmadik feleségétől származó unoka volt, tehát apai ágon V. István második unokatestvére. Károly Róbert trónigénylő szándékkal közeledett az ország belseje felé, amikor III. András a budai várban váratlanul meghalt.

Az Árpád-házi királyok kihalása után különböző dinasztikiákból származó királyok kerültek Magyarország trónjára, de még ezt megelőzően 1301–1308 között az interregnum időszaka következett, amikor az Anjou-család sarját, Károly Róbertet 1301-ben Esztergomban koronázták meg, amit a magyar urak nem ismertek el, hanem Vencel cseh király hasonlóan fiát választották királynak ugyancsak 1301-ben, akit a kalocsai érsek koronázott meg. Vencel (1301–1305) IV. Béla magyar király unokájának, Kunigundának volt a leszármazottja. Vencel 1305-ben a Szent koronát Ottó bajor hercegre ruházta át. A herceg apja, Henrik, IV. Béla Erzsébet nevű leányát vette feleségül, így Ottó leányágon szintén Árpád leszármazottja volt. Ottót (1305–1307) a veszprémi és csanádi püspök koronázta királlyá. Két év múlva az Anjou-pártiak elfoglalták Budát, Ottó elmenekült az országból.

Ezt követően négy generáción keresztül az Anjou-ház urakodói foglalták el a magyar trónt. Az első király, akit többször is megkoronáztak, 1301-ben, 1309-ben, majd 1310-ben is Károly Róbert, azaz I. Károly (1308–1342). Anyai ágon ő is az Árpád-ház leszármazottja, ugyanis nagyanyja, Mária, V. István magyar király leánya volt. (Szülei Martell Károly és Habsburg Klemencia.) A trónon I. (Nagy) Lajos király (1342–1382) követte. Halála trónviszályok kezdetét jelentette, de azért elfogadták és megkoronázták 12 éves leányát, Máriát. (1382–1395) 1385-ben a délvidéki főurak meghívták a trónra Kis Károly nápolyi királyt, aki mint II. Károly (1385–1386) lett koronás uralkodó. Mária lemondott, de II. Károly halála után ismét átveszi a hatalmat. Mária királynő második férje Luxemburgi Zsigmond, IV. Károly német-római császár fia volt, akit 1387-ben koronáztak magyar királynak. Mária férje oldalán társuralkodó marad, de a politikai életben már nem vesz részt. 1395-ben Mária terhesen leesett a lováról és a koraszülött gyermekével együtt meghalt. Zsigmond a váradi székesegyházba temettette el. Zsigmond (1387–1437) lett a leghosszabb ideig uralkodó

középkori magyar király, de már a Luxemburgi-ház tagjaként. Halála után, 1437-ben első felesége mellé temették a váradi székesegyházba.

Zsigmond után Albert (1437–1439) király következett, a Habsburg-család tagjaként, aki Luxemburgi Zsigmond leányát, Erzsébet hercegnőt vette feleségül. Két év múlva meghalt, és a magyar uralkodó elit két pártra szakadt. Erzsébet királyné megkoronáztatta a csecsemő V. (Utószülött) Lászlót (1440–1457), majd Bécsbe menekült a csecsemő királlyal. A másik tábor I. Ulászló (1440–1444) lengyel királyt, a Jagello-ház tagját koronáztatta meg, aki elesett a várnai csatában. Ekkor már mindkét tábor elfogadta V. Lászlót királynak, és a rendek Hunyadi Jánost hat évre (1446–1452) az ifjú király nagykorúvá válásáig kormányzóvá választották. A kormányzó nagyobbik fia, Hunyadi László összeszólalkozott Cillei Ulrikkal, a király főtanácsadójával, akit Hunyadi hívei megöltek. És bár a király bántatlanságot ígért a Hunyadiaknak, többet közülük halálra ítélték, így Hunyadi Lászlót is, akit lefejeztek. A kisebbik fiút, Mátyást, V. László király fogolyként magával vitte Prágába. Itt halt meg V. László király 1457-ben. (Királyok 1994. 48–83.)

76. Bunyitay 1883. I. 103.

77. Bunyitay 1883. I. 103–107.

78. Bunyitay 1883. I. 107–108.

79. Bunyitay 1883. I. 108.

80. Bunyitay 1883. I. 113.

81. Bunyitay 1883. I. 114.

82. Pivárcei 2002. 90.

83. Bunyitay 1883. I. 117–118.

84. Bunyitay 1883. I. 155–156.

85. Bunyitay 1883. I. 156. más forrás szerint 1290 decemberében jött Váradra

III. András (Reiszig 1901.)

86. Reiszig 1901. 475.

87. Bunyitay 1883. I. 159–160.

88. Bunyitay 1883. I. 166–169. Károly Róbert király 1316-ben, 1318-ban, 1320-ban, 1322-ben, 1323-ben, 1332-ben járt Váradon. (Fleisz 2000. 8.)

89. Bunyitay 1883. I. 171–176.

90. Bunyitay 1883. I. 176–177.

91. Reiszig 1901. 468.

92. Bunyitay 1883. I. 177–178.

93. Bunyitay 1883. I. 181–187.

94. Borcea 1995a. 98. Fleisz 2000. 9. Podhradczyk József: *Szent László királynak és viselt dolgainak története – Szent László király tetemeinek története*. 1836. II. 16.

95. Bunyitay 1883. I. 188.

96. Balogh 1982. I. 20–21. A váradi királysobrok után a kolozsvári testvérpár Prága városa számára elkészítette 1373-ban Szent György ma is meglévő lovas szobrát, amelynek másolata Kolozsváron is látható.

97. Bunyitay 1883. I. 195–199.

98. Bunyitay 1883. I. 200.

99. Bunyitay 1883. I. 202.

100. Bunyitay 1883. I. 204–206.

101. Bunyitay 1883. I. 207.
102. Bunyitay 1883. I. 210.
103. Bunyitay 1883. I. 209.
104. Balogh 1982. I. 24–25.
105. Reiszig 1901. 477.
106. Bunyitay 1885. 4.; Budai orsz. levéltár, kincst. oszt: Paulini 555. (Bunyitay 1885. 4.)
107. Bunyitay 1883. I. 211–212.
108. Reiszig 1901. 477.
109. Bunyitay 1883. I. 215–218. Lukács püspök családi neve némelyek szerint Szántódi, mások szerint Jánki. (Bunyitay I. 1883. 218.)
110. Balogh 1982. I. 26.
111. Bunyitay 1883. I. 222.
112. PivárCSI 2002. 90. A ma Győrben őrzött Szent László késő gótikus stílusú hermájának további kalandos történetét lásd: Kolba–Săşianu 1992. 15–19.
113. Bunyitay 1883. I. 222. Fejér Gy: Cod. dipl. X. 4. 522-523. II. (Bunyitay 1883. I. 222.)
114. Bunyitay 1883. I. 225–230.
115. Bunyitay 1883. I. 231.
116. Királyok 1994. 70–71.
117. Bunyitay 1883. I. 231.
118. Bunyitay 1883. I. 232–233. Választott váradi püspöknek azokat az egyházfőket nevezték, akiket a király nevezett ki, de az apostoli szék még nem erősített meg. (Bunyitay 1883. I. 233.)
119. Bunyitay 1883. I. 238. Dús 1901. 186.
120. Bunyitay 1883. I. 238. Borcea 1995a. 100.
121. Reiszig 1901. 478.
122. Reiszig 1901. 469.
123. Borcea 1995a. 100–101.
124. Balogh 1982. I. 28.
125. Bunyitay 1883. I. 244–248.
126. Bunyitay 1883. I. 249–254.
127. Csermák 1992. 26.
128. Reiszig 1901. 478–479.
129. Bunyitay 1883. I. 256–261.
130. Bunyitay 1883. I. 262–264.
131. Bunyitay 1883. I. 265–268.
132. Bunyitay 1883. I. 269–273.
133. Bunyitay 1883. I. 288.
134. Balogh 1982. I. 29.
135. Bunyitay 1883. I. 274.
136. Bunyitay 1883. I. 282. V. László király 1457. november 23-án Prágában halt meg, ott is temették el a Szent Vitus-székesegyházba. (Királyok 1994. 76.)
137. Bunyitay 1883. I. 274–277.
138. Bunyitay 1883. I. 272.

139. Bunyitay 1883. I. 278.
 140. Bunyitay 1883. I. 280–281.
 141. Balogh 1982. I. 29.
 142. Bunyitay 1883. I. 281.
 143. Dús 1901. 187.
 144. Bunyitay 1883. I. 282–287.
 145. Bunyitay 1883. I. 290–291.
 146. Reiszig 1901. 463.
 147. Bunyitay 1883. I. 279–280.
 148. Bunyitay 1883. I. 290.
 149. Bunyitay 1883. I. 293. Vitéz János 1465. február 16-tól lett választott esztergomi érsek.
 150. Bunyitay 1883. I. 294–296. V. László király (1440–1444) halála után I. (Hunyadi) Mátyás (1458–1490) lett a király, a Hunyadi-ház egyetlen tagjaként, aki 1464-ben koronáztak meg Székesfehérvárott. Uralkodása a humanista műveltség és a reneszánsz építészet elterjedését jelentette Magyarországon. Hunyadi Mátyás halála után ismét a cseh Jagelló-ház tagjai kerültek a magyar trónra. Előbb II. Ulászló (1490–1516), aki már előzőleg fiatalon megszerezte a cseh trónt. Halála előtt két évvel tört ki a Dózsa-féle parasztfelkelés. A II. Ulászló királyt a trónon fia, II. Lajos (1516–1526) követte, akit még két éves gyermekként, apja életében 1508-ban koronáztak királlyá. A törökök elleni mohácsi vesztes csata után menekülés közben belefutott a Csele-patakba. (Királyok 1994. 80–87.)
 151. Bunyitay 1883. I. 299–300.
 152. Bunyitay 1883. I. 301–304.
 153. Bunyitay 1883. I. 304–307.
 154. Dús 1901. 188. Mátyás király Budán kelt szabadsalomlevelében Várad-Olaszi, Vadkert és Velence mezővárosok (oppidum) lakóit a harmincad s a királyi adók fizetésétől a váradi püspök és káptalan birtokain felmentette. A város első szabadságlevelét később 1553-ban I. Ferdinánd, 1558-ban Izabella, 1562-ben János Zsigmond. 1580-ban Báthori Kristóf, 1588-ban és 1593-ban Báthori István, 1600-ban pedig I. Rudolf király is megerősítette. (Fleisz 2002. 11.)
 155. Balogh 1982. I. 31–32.
 156. Bunyitay 1884. III. 139–140.
 157. Bunyitay 1883. I. 309–320.
 158. Bunyitay 1883. I. 325–327.
 159. Bunyitay 1883. I. 328. II. Ulászló váradi látogatása valamikor 1492 után történnhetett.
 160. Reiszig 1901. 480.
 161. Bunyitay 1883. I. 332–337.
 162. Bunyitay 1883. I. 337.
 163. Bunyitay 1883. I. 340.
 164. Bunyitay 1883. I. 339.; Reiszig 1901. 464. Szent István vértanú váradelő-hegyi prépostsága 1453 táján, István prépost alatt csaknem elnéptelenedett, s ettől kezdve csupán commendatorok igazgatták, míg végre 1495–1497 között Kálmáncsehi Domokos püspök Szent László király tiszteletére társaskáptalanná alakította át. (Reiszig 1901. 466.)

165. Bunyitay 1883. I. 342.
 166. Bunyitay 1883. I. 344–347.
 167. Bunyitay 1883. I. 348.
 168. Bunyitay 1883. I. 348–351.
 169. Bunyitay 1883. I. 352.
 170. Bunyitay 1883. I. 350.
 171. Balogh 1982. I. 32.
 172. Bunyitay 1883. I. 360.
 173. Balogh 1982. I. 33.
 174. Balogh 1982. I. 34.
 175. Bunyitay 1883. I. 364.
 176. Verancsics 1857. 6–7.
 177. Bunyitay 1883. I. 367–369.
 178. Bunyitay 1883. I. 370.
 179. Csernák 1992. 27–28. Karácsonyi 1906. 43. Zoványi 1922. 10.
 180. Bunyitay 1883. I. 376.
 181. Bunyitay 1883. I. 378. II. Lajos halála után Szapolyai János bejelentette igényét Magyarország trónjára, de jelentkezett a koronáért II. Lajos özvegyének, Mária királynénak a bátyja, Habsburg Ferdinánd osztrák főherceg is. Végül az országot rendjei Szapolyait koronázták meg 1526. november 11-én Székesfehérvárott. Ő lett I. János király (1526–1540). A Habsburg-párti rendek 1526. december 17-én Pozsonyban I. Ferdinándot (1526–1564) választották királynak. V. Károly császár ösztönzésére János és Ferdinánd 1538-ban Váradon békét kötött. Kölcsönösen elismerték egymást királynak, az általuk birtokolt területeken. Abban is megegyeztek, hogy János után Ferdinánd örököl, ha pedig nem lenne fiú leszármazottja, akkor V. Károly utódaira száll e jog, s csak ilyen híján következzenek János király örökösei. 1540 júliusában meghalt Szapolyai János, de még előtte utódjául jelöli akkor született fiát, János Zsigmondot. Követség indul Isztambulba János Zsigmond királysága érdekében.
- I. Ferdinánd 1527 augusztusában a Szapolyaitól elhagyott Budára érkezett sereggel, ahol országgyűlést hívott össze. 1527. november 3-án Székesfehérvárott Magyarország királyává koronázták. I. Ferdinánd 1531-ben elnyerte a római királyi címet is, majd bátyja lemondását követően 1556-ban megválasztották német-római császárnak is. I. Ferdinánd 1564-ben halt meg. Utóda fia Miksa 1564–1576) lett, majd ennek halála után Rudolf (1576–1608), II. Mátyás (1608–1619), II. Ferdinánd (1619–1637), III. Ferdinánd (1637–1657) majd I. Lipót (1657–1705) lett a király.
- Várad a 16. század derekától szoros szálakkal kapcsolódik, illetve tartozik az Erdélyi Fejedelemséghez. A török hódoltság idején Erdély, a Tiszántúl és a Temesköz továbbra is elkerülte a tényleges török uralmat, mert Izabella királyné, Szapolyai János özvegye a szultáni döntés értelmében e területek után évi adót fizetett a Portának. Az erdélyi fejedelmek sora: János Zsigmond (1559–1571), Báthori István (1571–1576 között vajda, majd 1586-ig fejedelem), Báthori Kristóf (1576–1581, vajda), Ghyczy János (1585–1588, gubernátor), Báthori Zsigmond (1581–1588, vajda), Báthori Zsigmond (1588–1599), Báthori András (1599), Mihai Viteazul (Vitéz Mihály, 1599–1600, királyi megbízott), Báthori Zsigmond (1600–1602), Basta György (1602–1604, királyi gubernátor), Székely Mózes (1603, választott fejedelem), Bocsi-

kai István (1605–1606), Rákóczi Zsigmond (1607–1608), Báthori Gábor (1608–1613), Bethlen Gábor (1613–1629), Brandenburgi Katalin (1629–1630), Bethen István (1630, gubernátor, majd fejedelem), I. Rákóczi György (1630–1648), II. Rákóczi György (1648–1657), Rhédey Gábor, Serédi Gáspár, Barcsay Ákos (1652–1657, választott gubernátorok), Rhédey Ferenc (1657–1658, választott fejedelem), Barcsay Ákos (1658–1660), II. Rákóczi György (1659–1660). A további fejedelmek már nem érintik Váradot, ugyanis az török fenntartóság alá került. (Királyok 1994. 86–100. 121–153., 221.)

182. Bunyitay 1883. I. 382.

183. Bunyitay 1883. I. 383–385.

184. Bunyitay 1883. I. 389–391.

185. Bunyitay 1883. I. 393–395.

186. Bunyitay 1883. I. 395–396.

187. Reiszig 1901. 493.

188. Királyok 1994. 94.

189. Bunyitay 1883. I. 397.

190. Bunyitay 1883. I. 398–399.

191. Bunyitay 1883. I. 401–402. A Várad Regestrum 1550-ben jelent meg Kolozsvárt Heltai Gáspár nyomdájában. Az alapjául szolgáló kódex utólag elpusztult, vagy elkallódott.

192. Bunyitay 1883. I. 402.

193. Királyok 1994. 95. 220.

194. Bunyitay 1883. I. 403. Bunyitay, Istvánfira hivatkozva írta: amikor János Zsigmond anyja, Izabella királyné a németekhez akart átmenni Fráter György e szakavat intézte hozzá magyarul: „Vesztég legyen te felséged, kérünk szép szóval, mert ha az kérésnek nem engedsz együtt egyszeriben oly dolog fog rajtad esni, kit nem örömezt látsz (Bunyitay 1883. I. 403. – Bornemissza Tamás: *Magyar tört. emlékek. Írók*. III. 199.)

195. Királyok 1994. 122–123.

196. Bunyitay 1883. I. 404–405. Huszonhárom Váradra költözött polgár neve maradt fenn a budai országos levéltárban, közülük csak egy német (Mozer). A többi: Kovács, Varga, Sziogyártó, Szabó, Paizsgyártó, Harminczados, Ónkorsós, Pesti Ferencz deák, Budai Miklós deák, Szücs, Hajdu, Kádas, Posta stb. (Bunyitay I. 1883. 405.)

197. Királyok 1994. 123.

198. Bunyitay 1883. I. 407.; Királyok 1994. 123.

199. Pivárcsi 2002. 134–135.

200. Reiszig 1901. 494. – A 16. századtól a Király-hágón túli területen az Erdélyi fejedelemség létrejötte után külön államjogi egységként szerepelt. Az uralma alá tartozó magyarországi megyék összesített elnevezése: Partium, azaz a Kapcsolt Részek. Hozzá tartozott a Tiszántúl – így Várad és környéke – és a Temesköz kisebb-nagyobb része, sőt időnként néhány Tiszáninnenli megye is. Legnagyobb kiterjedése Bethlen Gábor uralkodása alatt volt, amikor a Habsburgok kénytelenek voltak átengedni Erdélynek a hét felső-magyarországi vármegyét (Borsod, Abaúj, Zemplén, Szabolcs, Szatmár, Bereg, Ugocsa). A Partiumnak mint jogi fogalomnak a csirája az

1544-es tordai országgyűlésre vezethető vissza, amelyen a tiszántúli megyék – Arad, Békés, Bihar, Csanád, Külső-Szolnok, Temes, Zaránd – is képviseltették magukat. A török kor után az 1690. évi Diploma Leopoldinum Erdélyt Magyarországtól elkülönített Habsburg-nagyfejedelemséggé nyilvánította, amelyhez a Partium egyes részeit továbbra is hozzászámították. Az 1918–1920-as uralomváltás után Erdély fogalmát kiterjesztették a Magyarországtól Romániához csatolt egész területre. (Hajdú-Moharos 1999. 5–6.); Hegedüs Géza a nagyváradai legendáriumban a Partium fogalmát a következőképpen magyarázza: „Az erdélyi fejedelem hivatalos címének második fele úgy hangzott, hogy ő A Részek ura. Ebből egy sajátos földrajzi név lett: Részek. Rész latinul pars – ennek birtokos alakja: partium. A Részek ura – latinul Partium dominus. Partium birtokos eset, pontos magyar fordítása: A Részeknek az ura. Erdély fejedelme és a Részeknek ura ez latinul: Princeps Transsylvaniae partiumque dominus. Ebből a latin birtokos jelzői alakból a magyar nyelvben alanyeset lett: a Részek, illetve Partium. Azt a nagyon változó területet tehát, amely az erdélyi fejedelem fennhatósága alá tartozott Partiumnak nevezték. Fővárosa Várad volt. Középe Bihar.” (Hegedüs 1999. 77–78.)

201. Balogh 1982. I. 39.

202. Csermák 1992. 34–35. Fraknoi 1873. 298.

203. Csermák 1992. 37.

204. Bunyitay 1883. I. 411–413.

205. Bunyitay 1883. I. 413.

206. Bunyitay 1883. I. 413–414.

207. Bunyitay 1883. I. 415–417.

208. Bunyitay 1883. I. 419–421.

209. Bunyitay 1883. I. 420.

210. Királyok 1994. 123–124.

211. Bunyitay 1883. I. 421.

212. Bunyitay 1883. I. 422–423.

213. Bunyitay 1883. I. 423–424.

214. Bunyitay 1883. I. 424.

215. Borcea 1995a. 110.

216. Bunyitay 1883. I. 434. Forgách Ferenc után is sorra neveztek ki katolikus püspököket Váradra, de azok egészen 1692-ig, nem is látták a protestáns, majd iszlám városban a székhelyüket. II. Ferenc püspök (1556–1567) utódai: I. István (1567–1572), azaz Zemchei Radecky István; II. Gergely (1572–1585), azaz Bornemissza Gergely; Márton (1587–1598), azaz Hetesi Pethe Márton; III. Miklós (1598–1613), azaz Mikáci Miklós; X. János (1613–1619), azaz Telegdi János; XI. János (1619–1625), azaz Pyber János; III. Imre (1625–1633), azaz Lósy Imre; III. László (1633–1646), azaz Hosszútóthy László; IV. Benedek (1646–1648), azaz Kisdy Benedek; II. Zsigmond (1648–1655), azaz Zongor Zsigmond; XII. János (1659–1663), azaz Pálfalvai János; III. György (1663–1675), azaz Bársony György; Joákim (1676–1681), azaz Luzinsky Joákim (1676–1681), Ágoston (1681–1692), azaz Benkovich Ágoston. Benkovich püspök és megyei főispán a várost a törököktől való visszafoglalását követően, 1692-ben léphetett Váradra a püspöki székhelyére. (Schematismus 2003. 131–132.)

217. Bunyitay 1883. I. 425.
 218. Bunyitay 1883. I. 428.
 219. Bunyitay 1885. 4.
 220. Bunyitay 1883. I. 430.
 221. Dús 1901. 190.
 222. Fleisz 2000. 12.
 223. Csernák 1992. 47. 55.; Dús 1901. 191.
 224. Bunyitay 1883. I. 440–441.
 225. Csernák 1992. 44. *A magyar nemzet* V. 1897. 476.
 226. Csernák 1992. 58. Pokoly 1904. 172.
 227. Bunyitay 1883. I. 441–442.; *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* 1875. I. 302.
 228. Bunyitay 1883. I. 443.
 229. Csernák 1992. 44.
 230. Reiszig 1901. 497.
 231. Csernák 1992. 87. Az 1564-ben elhunyt I. Ferdinándot Miksa király (1564–1576) követte a trónon. Az 1570-ben létrejött speyeri szerződés értelmében János Zsigmond lemondott a „választott magyar király címről, és mint fejedelem uralkodott Erdély és Partium felett, amelyek együtt Magyarország elválaszthatatlan „tagját képezik. János Zsigmond halála után Báthori István 1571-ben Erdély vajdájának választják, 1576-tól már lengyel király. (Királyok 1994. 128.)
 232. Bunyitay–Málnási 1935. 39–40.
 233. Bunyitay–Málnási 1935. 42. A címert Tóth Szabó Pál: *Nagyvárad az erdélyi fejedelmek s a török uralom korában* című könyvében írja le. (Nagyvárad, 1904, 25–26.); Reiszig 1901. 536. Váradnak ezt a címerét 1600-ban Rudolf király bővítette ki a ma is ismert, hivatalosan 1920-ig használt formájára.
 234. Borcea 1995a. 131.; *Boldog Várad* 1992. 265.
 235. Bunyitay–Málnási 1935. 46.
 236. Bunyitay–Málnási 1935. 64.
 237. Bunyitay–Málnási 1935. 66.; Csernák 1992. 103.
 238. Bunyitay–Málnási 1935. 68.
 239. Bunyitay–Málnási 1935. 70.
 240. Bunyitay–Málnási 1935. 71–73.
 241. Borcea 1995a. 127. 132.; *Boldog Várad* 1992. 265.
 242. Bunyitay–Málnási 1935. 72–73.; Dús 1901. 191.
 243. Szamosközy 1981. 159–165.
 244. Dús 1901. 191–192.; Reiszig 1901. 536. Rudolf kiváltságlevelében átírja és megerősíti I. Mátyás 1474. évi, Izabella 1558. évi, János Zsigmond 1562. évi, I. Ferdinánd 1553. évi, Báthori Zsigmond 1558. és 1593. évi, valamint Báthori Kristóf 1580. évi kiváltságlevelét, egyben kibővítette az utóbbi által adományozott címert is. Rudolf kiváltságlevelét 1712. november 7-én III. Károly király átírta és újból megerősítette. Kétszáz év elteltével ezt a kiváltságlevelét még őrizték a városi levéltárban. (Reiszig 1901. 536.)
 245. Borcea 1995a. 128.
 246. Királyok 1994. 134.; Dús 1901. 193.
 247. Királyok 1994. 138. 139.; Dús 1901. 193.; Reiszig 1901. 508.

248. Balogh 1982. I. 56.
 249. Királyok 1994. 146–147.
 250. Királyok 1994. 150.
 251. Balogh 1982. I. 52–53.
 252. Reiszig 1901. 513.
 253. Reiszig 1901. 513.
 254. Bunyitay 1892. 15.
 255. Szalárdi 1980. 418.
 256. Takács 1989b. 39. – „...fecit eam amplioem in longitudine Andreas episcopus et multipliciter decoravit, sicut patet intuentibus. Novissimis vero diebus idem anno Domini millesimo tricentesimo sexagesimo secundo inchoavit aliam Ecclesiam, quae priorem sua magnitudine circumcinxit et pulchritudine exuperat, et consummavit omnes cellas circa chorum praeter testudines quas perfecit Demetrius Episcopus de rapina pauperum, qui obiit anno Domini millesimo tricentesimo, die septima mensis Decembris et sepultus est in una earundem capellarum novarum, quam ipse sufficienter dotavit et in honorem Sancti Demetrii martiris, dum viveret, dedicavit.” (Bunyitay 1886. 7–8.)
 257. Bunyitay 1880. 5.
 258. Bunyitay 1884. III. 27. 31.
 259. Balogh 1982. I. 16.
 260. Balogh 1982. II. 273.; Bunyitay 1884. III. 151. 154.; Gyalókay 1913b. 51.
 261. T. 1911. december 31.
 262. Takács 1989a. 41.
 263. Takács 1989b. 39.
 264. Takács 1989b. 40.
 265. Takács 1989b. 40.
 266. Takács 1989b. 41.; Bunyitay 1884. III. 158–159.
 267. Bunyitay 1884. III. 157–158.
 268. Bunyitay 1884. III. 31.
 269. Takács 1989b. 41.
 270. Takács 1989b. 41.; Balogh 1982. I. 103. kép. 106. kép. – A tornyok a 13. századi toronypáros homlokzatok típusából vezethetők le – vélekedik Takács Imre. Mindez ellenben nem zárja ki azt sem, hogy a tornyokat akár már a 13. század legelején is épülhettek, ahogy azt az előzőkben mi is feltételeztük.
 271. Takács 1989b. 41.
 272. Bunyitay 1880. 9.; Batthyány I: *Leges ecclesiasticae*. III. 245.
 273. Bunyitay 1883. II. 308–309.
 274. Balogh 1982. I. 106. kép.
 275. Balogh 1982. I. 105. kép.
 276. Bunyitay 1883. I. 265–267. – Bunyitay lábjegyzete: Ivanics P. tudósítása Vitéz J. levelei mellett – Schwandtner J. Gy: *Scriptores rerum hungaricarum*. II. 23. 1. jegyz.
 277. Bunyitay 1880. 23.
 278. Bunyitay 1884. III. 59.
 279. Balogh 1982. II. 274.

280. Takács 1989b. 44. – Takács Imre az oltárra vonatkozó kijelentését a Statutumokban írottakra alapozza (Bunyitay 1886. 71–72.). Ez az adat azt látszik megerősíteni, hogy a keleti tornyok a Báthori-féle építkezés előtti épülethez tartoztak. Ily módon nem kizárt, hogy a román kori templom valóban négytornyos volt, de nem olyan formában, ahogyan Henszlmann elképzelte – állapította meg nagyon helyesen Takács, ugyanis Szent László temploma háromhajós volt, és a fenti adat szerint bizonyítottan volt egy északkeleti tornya is.

281. Balogh 1982. I. 40.

282. Bunyitay 1884. III. 31.

283. Bunyitay 1880. 9. – „Habet hoc templum optomas duas, easque coniunctas turres.” (Országos levéltár. – Hasonlóképpen ír Miskolczy István Keresztúrnál: *Descriptio Epp. et Cap. Varad.* II. 232. (Bunyitay 1880. 9.))

284. Takács 1989b. 39.

285. Bunyitay 1884. III. 27–28. p. – Bunyitay szerint a „chorus” középkori értelemben az egyház szentélyét jelenti, hol a kanonokok chorusban vannak. (Bunyitay 1884. III. 28.)

286. Bunyitay 1884. III. 161.

287. Takács 1989b. 43. – A Szent Adrás-kápolna legkorábbi említése 1344-ből maradt fenn. Keresztúry: *Compendiaria Descriptio foundationis et vicissitudinum episcopatus et capituli M. varadiensis.* 1806. 157.

288. Takács 1989b. 43–44.

289. Takács 1989b. 44.

290. Boldog Várád 1992. 90.; Gyalókéy 1913a. 43–60.

291. T. 1911. december 28. (Némethy Gyula: *Várád régi székesegyházai* – Ismertető dr. Karácsonyi Jánosnak a nagyváradi Katolikus Körben december 26-án megtartott előadásáról.)

292. T. 1911. október 11.

293. T. 1911. december 6.

294. T. 1911. december 31.

295. Balogh 1982. I. 10. kép.

296. Rusu 2002. 10–14.

297. B N. 2001. december 1–2. – A lelet a Bethlen-bástya falából került elő, ahol a bástyafül felső rétegeibe volt beépítve. (Péter I. Zoltán: *Az idei volt a leglátványosabb régészeti ásatás.*)

298. Szőnyi é.n. 22.; Bunyitay III. 1884. 29.

299. Balogh 1982. I. 16.

300. Takács 1989b. 43–44.

301. Balogh 1982. I. 16. – A székesegyház kápolnáiról: Bunyitay 1880. 11–13. p.; Oltáriról: Uo. 13–23. (Bunyitay 1884. III. 39–47.)

302. Balogh 1982. I. 17.

303. Balogh 1982. I. 17. – A freskórészlet ma az Esztergomi Keresztény Múzeumban látható. Színes fényképét közli a *Boldog Várád*, Bp. 1992. 652. 7. kép.

304. Bunyitay 1880. 23.; Balogh 1982. I. 29. – Bunyitay lábjegyzete: Keresztúry: *Descript. Epp. et Capit. Varad.* II. 232.

305. Bunyitay 1883. I. 288–289.

306. Takács 1989b. 48.
 307. Balogh 1982. I. 30.
 308. Balogh 1982. I. 30–31.
 309. Balogh 1982. I. 39–40.
 310. Takács 1989b. 42–43.; Balogh 1982. I. 40.
 311. Bunyitay 1880. 24.; Balogh 1982. I. 40.
 312. Szalárdi 1980. 96–97.
 313. Balogh 1982. I. 79–80.
 314. Bunyitay 1892. 33.
 315. Szalárdi 1980. 633–634.
 316. Cselebi 1904. 40.
 317. Lakos 1904. 131.
 318. Borcea 1995a. 151.
 319. Bunyitay 1892. 41.
 320. Borcea 1995a. 151.
 321. Borcea 1995a. 154.
 322. Dús 1901. 197.
 323. Bunyitay–Málnási 1935. 126–157.; Reiszig 1901. 520–521.
 324. Bunyitay 1892. 74–86.; Dús 1901. 198–199.; Bunyitay–Málnási 1935. 158.; Borcea 1995a. 157.
 325. Bunyitay 1892. 85.
 326. Borcea 1995a. 158.
 327. Bunyitay–Málnási 1935. 158. Bunyitay szerint a váradi vár nyugati kapujának felírata a vár bevételenek napjául Úrnapját mondja (Keresztúry: Descript. II. 85.), ellenben Tobias von Hasslingen szerint (Der kais. Armée Feldzug anno 1692 1–8. - Bécsi cs. és k. hadilevéltár Feldacten: Türkenkrieg. 1692 XIII. 4.) a bevétel dátuma június 6.
 328. Bunyitay 1892. 89.
 329. Bunyitay 1885. 10.; Bunyitay–Málnási 1935. 188. A vár visszafoglalásának évében I. Lipót (1657–1705) volt a trónon, őt I. József (1705–1711), III. Károly (1711–1740) és Mária Terézia (1740–1780) követte a Habsburg-ház tagjaként. Ezt követően a Habsburg–Lotharingiai-ház tagjai lettek az osztrák császárok, később a magyar királyok is: II. József (1780–1790), II. Lipót (1790–1792), I. Ferenc (1792–1835), V. Ferdinánd (1835–1848), Ferenc József (1848–1916), IV. Károly (1916–1918). Ezt követően kikiáltották a köztársaságot. (Királyok 1994. 221.)
 Benkovich Ágostont 1681-ben nevezték ki váradi püspöknek, de csak Buda visszavétele után, 1688. február 24-én helyezte vissza a király a régi váradi püspökök bihari főispánjának méltóságába. „A váradi püspökök Vitéz János óta Bihar megye örökös főispánjai is, de ezt a kiváltságukat az 1791-es országgyűlés megszüntette.” (Gergely 2003. 30.)
 330. Bunyitay–Málnási 1935. 167–168.
 331. Bunyitay–Málnási 1935. 171.
 332. Bunyitay–Málnási 1935. 175–176.; Dús 1901. 199.; Fleisz 2000. 16.
 333. Bunyitay–Málnási 1935. 180–181.
 334. Bunyitay–Málnási 1935. 185–186.

335. Lakos 1904. 40.
336. Bunyitay-Málnási 1935. 191.
337. Bunyitay 1885. 8.
338. Bunyitay-Málnási 1935. 167–168. – Országos levéltár. Ecclesiastica. 66. 42.
339. Bunyitay-Málnási 1935. 167. – Váradai káptalani levéltár. Acta Capituli I. 10: *Archeológiai Értesítő* XIII. 1879. 29.
340. Bunyitay-Málnási 1935. 174.
341. Péter 1998a. 25–27. – A Szent Brigitta tiszteletére szentelt katolikus templomot – egyben ideiglenes székesegyházat – kezdetől fogva a ferencesek is birtokolták. 1703-ban, amikor Bercsényi kurucai felgyújtották Olaszit, a templom is leégett. Csáky Imre bíboros püspök állíttatta helyre 1722-ben. Egy évig még székesegyház, ettől kezdve a ferenceseké. Miután a Szent Ferenc-rendiek 1731-ben a Sal Ferenc utcába költöztek, a templomot Okolicsányi János püspök 1736. május 12-én a pálosoknak adta. (Bunyitay-Málnási 1935. 235.) Rövidesen ők is elköltöztek, azt követően, hogy Csáky Miklós püspök 1740-ben kelt adománylevelével a Páris patak partján juttatott számukra telket, hogy ott konventet és tanintézetet építsenek. A Szent Brigitta-templomot 1752-ben Forgách Pál püspök renováltatta, majd ezt követően az 1760-as években az örmény katolikusoknak engedte át. Az örmény pap halála után, 1776-tól üresen állt, mígnem Kollonitz László püspök 1786 májusában a rutén görög katolikusoknak adta át, nehogy a reformátusok foglalják el azt. Megegyezett ellenben Dragoş Moise görög katolikus püspökkel, ha a konzisztórium kéri, tartozik azt visszaadni a latin szertartásúaknak. (Bíró 1932. 6.) Erre a mai napig nem került sor. Az is igaz ellenben, hogy 1948. október 21-én országszerte megszüntették a görög katolikus egyházat. Beolvastották a göröккеleti (ortodox) egyházba, így ez a templom is az ortodoxok kezére került. Mint „Sf. Treime” templom, csak 1976-tól használják rendszeresen liturgikus célból. És bár 1990-től visszaállították jogaiba a görög katolikus egyházat – Váradon újjáalakult a görög katolikus püspökség is – az ortodox püspökség ez ideig egyetlen váradai templomát sem adta vissza a görög katolikusoknak.
342. Bíró 1932. 5.
343. Bunyitay-Málnási 1935. 172.
344. Bunyitay-Málnási 1935. 183–184.
345. Bíró 1932. 6–7.; Bunyitay-Málnási 1935. 190–191. – A Széchenyi téri, egykori püspöki magtár telkén, ahol a Benkovich székesegyházának építését megkezdték, ma az Oltea Doamna Általános Iskola található.
346. Bunyitay-Málnási 1935. 183. 185.
347. Bunyitay-Málnási 1935. 184. 186.
348. Bunyitay-Málnási 1935. 185.
349. Bunyitay-Málnási 1935. 367.
350. Bunyitay-Málnási 1935. 181.
351. Bíró 1932. 5.; BN. 1995. szeptember 22. – Péter I. Zoltán: *Múltidéző fényképek*.
352. Bíró 1932. 6., Bunyitay-Málnási 1935. 174.; Puca 1980. 271–273.
353. Péter 1998a. 26 – Feszty Árpád rajza. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen. Magyarország* II. Bp. 1891.

354. Bíró 1932. 91. – Még ezt megelőzően 1891-ben külsőleg felújították a templomot, melynek során új bádogkeresztet kapott, újracsindelyezték a tetejét, míg a falakat újrameszelték. (N. 1891. december 25.)

355. Péter 1998a. 26.; Chiriac 2001. 55.

356. Bunyitay–Málnási 1935. 202.

357. Bunyitay–Málnási 1935. 203.

358. Bunyitay–Málnási 1935. 203–204.

359. Gorun 1995. 164.

360. Lakos 1904. 134.

361. Dús 1901. 202.; Lakos 1904. 41. 133.

362. Gorun 1995. 166.

363. Lakos 1904. 135–136. – A „Városi rendszabás” érdekesebb szakaszai Lakos Lajos közlésében: „1. A város által elvégzetetett, hogy a tisztviselő ne merjen ok nélkül a sessióból elmaradni, vagy a bíró engedelmé nélkül a városból eltávozni 3 Rhénes frt. büntetés alatt. 2. A tanácsban megjelenvén, kiki a maga helyére ülven, magát szépen viselje és az előadott tárgyakról lelkiösmerete szerint ítéljen. 3. Senki egyik a másikat illetlen szavakkal pénz és hivatal elvesztés terhe mellett illetni ne merészelje. 4. A feljebb kitett büntetés terhe alatt senki a város titkait kinyilatkoztatni ne merészelje. 5. A bírói hivatal ezentul semmi pénzbeli manipulációba nem fog creszkedni, hanem a perceptor [adószedő] fog mindenekről számolni. 6. Ha valamely polgár a város fundusán [telkén] levő házát, vagy valami ingatlan jószágát eladná, tartozik a város Cassájába minden frittól 3 krt fizetni. 7. Mennél előbb áristom [börtön] építődjék a rosszaknak megbüntetésére. 8. Város Perceptornak és Bor Inspektornak mindenkor tehető individium és a ki a hivatalát érti választasson, hogy a következhető kárt megtéríthesse. 9. A város dobossának német öltözetje legyen, melyet csak ünnepnapokon és a bíró parancsolatjára fog felvenni. 10. A hegybíráknak (borinspektor) léssen minden hordótól egy pint [kb. 1,5 liter] bor fizetések. 11. Az utcakapitányok a káromkodásokra fognak felügyelni s azokat bejelentik, a kik érdemük szerint fognak büntetődni. 12. A város birájának semmi fizetése se legyen, hanem a birságoknak fele legyen a bíróé, másik fele pedig a Senatoroké. 13. Senki télbe 8 órántul estve lámpás vagy világ nélkül 12 kr. büntetés alatt ne merészeljen jámi.” A levéltáros szerint e szabályrendelet pontjai évről évre gyarapodtak, a 18. század végére elérték a nyolcvanat. (Lakos 1904. 41–42.)

364. Lakos 1904. 43. 143–149.

365. Lakos 1904. 135.

366. Dús 1901. 202.

367. Dús 1901. 202.

368. Bunyitay 1885. 12.

369. Bunyitay 1885. 13.

370. Bunyitay–Málnási 1935. 210.

371. Dús 1901. 202.; Bunyitay–Málnási 1935. 221.

372. Bunyitay 1885. 14.

373. Bunyitay–Málnási 1935. 298. 311.

374. Gorun 1995. 168.

375. Gorun 1995. 170.

376. Bunyitay–Málnási 1935. 203–204.
377. Málnási 1933. 99.
378. Málnási 1933. 110.; Bunyitay–Málnási 1935. 208. – Lehetetlen ma már megállapítani azt, hogy hol is építette fel az ideiglenes lakását Csáky Imre püspök. Nagy a valószínűsége, hogy Olasziban a kis templom közelében, ahol akkor a kanonokok is laktak. Ezt erősíti meg Bél Mátyás visszaemlékezése is. (Bél M. 1980. 85.) Téves Málnási Ödönnek az a kijelentése, miszerint Csáky Imre püspök „a mai városháza helyén földszintes, fatornyos székházat építtetett” (Málnási 1933. 110.), ugyanis azt majd csak Csáky Miklós építtette 1741 után. (Bunyitay–Málnási 1935. 263.) Ekkor már ott állt a Szent László téren az ideiglenes székesegyház szerepét betöltő Szent László-templom, tehát logikus, hogy annak közelében építtetett házat magának a püspök is. Ezért is zavaró, hogy ugyanezen könyv 208. lapján e püspöki lak képének aláírása szerint: „A váradi püspöki székház Csáky Imre idejében” (Bunyitay–Málnási 1935. 208.), amely nem igaz.
379. Biró 1932. 6.
380. Bunyitay–Málnási 1935. 208. – Szepesmindszenti levéltár: VII. 289.
381. Málnási 1933. 109.
382. Bunyitay–Málnási 1935. 221.
383. Bunyitay–Málnási 1935. 221.
384. Telepy Marcell Sándor kanonok kéziratos jegyzete. 3–6. (Néhai Hutya Zoltán szíves hozzájárulásával tanulmányozhattam.) – „Keresztszeg Adorjáni Gróf Csáky Imre püspök a Praemonstratensis szerzetes és reguláris kanonoki rendnek Váradolasziban fundust, az az házépítésre alkalmas helyet kirendelt, segítvén őket hozzátartozandó szükségeseikkel, úgy mint téglával, mésszel, fával. S azon ház akkoron így felállítatván magáért és a következő Nagy-Váradi Püspökért áhíthatosan mondanó 12 sz. mise kötelezettséget vállalt magára a Praemonstratensis szerzetesrend.” (Vajai Vaynak a váradi püspökökről 1810-ben írt könyve.) Szentmártonban valóban fel is építették a premonstreiek a máig meglévő rendházukat és a templomot.
385. Telepy Marcell Sándor kanonok kéziratos jegyzete. 4. – Teleki Sámuel 1785. május 23-án érkezett Váradra, mint főispán. Egészen 1787. május 4-ig töltötte be ezt a hivatást, amikor Haller József váltotta fel. (Keresztesi 1882. 100.)
386. Péter 2002e. 74.
387. Bunyitay–Málnási 1935. 367.
388. Málnási 1933. 112.
389. Bunyitay–Málnási 1935. 370.
390. Bunyitay–Málnási 1935. 372. – Az első színlelőadás nyomát 1731-ben találhatjuk. (Bunyitay–Málnási 1935. 373.)
391. Bunyitay–Málnási 1935. 369.
392. Bunyitay–Málnási 1935. 369. – Málnási szerint: Ez az épület későbbi, 1756 utáni keletkezésűnek látszik; ekkor ugyanis nyoma van.
393. Bunyitay–Málnási 1935. 369.
394. B N. 2001. február 10–11. – Péter I. Zoltán: *Adalékok a várad-olaszi jezsuita rendház és templom építészettörténetéhez.*
395. Biró 1932. 81.
396. Biró 1932. 82.
397. Biró 1932. 81–82. – Mária Terézia 1777. július elsején az újonnan alapított

váradai görög katolikus püspökség élére Moise Dragoșt nevezte ki. Ettől kezdve hivatalosan is a görög katolikusok bírtokolták a rendházat a templommal együtt.

398. Karácsonyi 1884. 9–10.; N. 1884. december 10. (Karácsonyi János cikke); B N. 1996. november 9–10. – Péter I. Zoltán: *Múltidéző fényképek*. A templom máig közismert neve: Barátok temploma, onnan ered, hogy a ferences barátoké volt, még akkor is, ha a mai templom már nem azonos azzal, amit a ferencesek építettek.

399. Málnási 1933. 112.

400. Bunyitay–Málnási 1935. 235.

401. Bunyitay–Málnási 1935. 266.

402. Biró 1932. 23.

403. Biró 1932. 72–73.

404. Bél M. 1980. 85.

405. Bunyitay–Málnási 1935. 206.

406. Biró 1932. 15.; Zimmermann Károly: *A nagyváradai 1. sz. egyházmegyei Clerus érdemei* Nagyváradon, Tichy Alajos könyvnyomdájában, 1864. 37.

407. Biró 1932. 15.; Zimmermann 1864. 64.

408. Málnási 1933. 111.

409. Biró 1932. 15.; Zimmermann 1864. 64.

410. Péter 2002e. 150. – *A Nagyváradai Napló* 1910. július 14-i számában arról számolt be, hogy: „A Körös utcai Friedmann-féle háznál az ott dolgozó munkások több holttestet találtak. [...] A föld mélyében egész tömeg régi évszázados csontváz feküdt. [...] Ezen helyen nagyon régen nagy temető, nagy csatatér lehetett. A csontvázak sűrűn egymás mellett, körülbelül egy holdnyi területen fekszenek. [Az ugyanazon nap *Nagyvárad* pontosabban jelölte meg a helyszínt: a Körös utca 36. – mai számítás szerint 40. – és a Kápolna tér 3. számú telkek összeszőgelésében érdekes leletre bukkantak. A két telken most nagyobb építkezések folynak, s a mélyebbre ásott alapozásnál több emberi csontváza alakdtek.] A közös sírban régi rozsdás török kardokat, páncélokot, sisakokat és széttöredezett láncos ágyúgolyókat is találtak. A rendőrség az érdekes sírról jelentést fog tenni a Biharmegyei Múzeum igazgatóságának is.” Sajnálatos módon a lapok a további fejleményekről nem számoltak be. Az itteni temetőt a 19. század derekára már felszámolták, ugyanis annak nyoma sincs a Halácsy-féle térképen. Egyedül a temetőkápolna őrizte továbbra is nevében azt, hogy egykoron itt temető volt.

411. Málnási 1933. 111.

412. Biró 1932. 15. – Biró József szerint az 1836. évi tűzvész a templomot a zárdaival együtt teljesen eltörölte a föld színéről. Elgondolkoztató ellenben, hogy a Biró által is idézett Schütz-féle metszeten látható tűzvész előtti templom hasonlatosságot mutat a ma is láthatóval, a kis barokkos sisakú huszártorony kivételével. Emődi András kutatásai során fellelte a váradai kapucinus rend 1836. előtti időből való könyvtári könyveit is, ami kétséges teszi azt a feltételezést, miszerint a tűzvész „teljesen eltörölte a föld színéről” a rendházat és a templomot.

413. Bunyitay–Málnási 1935. 209.

414. Bunyitay–Málnási 1935. 220.

415. Bunyitay–Málnási 1935. 220.

416. Málnási 1933. 290. – Gáspár András magyarbéli plébános jelentése. (Szepe-mindszenti levéltár: 7. 369.)

417. Málnási 1933. 290. – Mára már a talaj egyenetlensége is eltűnt, ugyanis a területet beépítették.

418. Biró 1932. 10.; Málnási 1933. 290.

419. Biró 1932. 10. – Sajnos a székesegyház tervei – amelyeknek kétségkívül létezniük kellett – utólag sem kerültek elő, így még következtetni sem lehet arra, hogy Csáky Imre bíbornok, e nagyműveltségű főpap milyennek kívánta megalkotni a bazilikáját.

420. Bunyitay–Málnási 1935. 233.

421. Bunyitay–Málnási 1935. 235.

422. Biró 1932. 7., B N. 1990. április 26. – Péter I. Zoltán: *Szent László temploma*.

423. Málnási 1933. 110. – Elgondolkodtató ellenben Málnásinak azon megállapítása, miszerint Csáky Imre püspök, Benkovich Ágoston Koch János bécsi építésztől megrendelt templomtervét vette elő, amit „Bakó [János nagyprépost] tanácsa ellenére nem kassai magyar, hanem bécsi építész vezetésével valósította meg.” (Málnási 1933. 110.) Ugyanis a Széchenyi téri templom a terv szerint a Szent László térinél nagyobb lett volna, ráadásul két toronnyal. (Bunyitay–Málnási 1935. 190.) Biró József a Szent László-templom esetében is Pasteiner Gyula megállapítását vélte helyénvalónak, aki a 18. század kevésbé jelentős magyarországi templomait közönséges építőmesterek művének tartja, akik kölcsönként tervekkel dolgozhattak. (Biró 1932. 8.)

424. Málnási 1933. 110–111.

425. Bunyitay–Málnási 1935. 282–283.

426. Biró 1932. 8. – A bejárati ajtó feletti kronosztikon szövege: „HonoribVs DIVI regls LaDisLai / DICata VrrreXIt.” (Nagy, K. 1885. 77.) Azaz: dicső László király tiszteletére szentelve emeltetett.

427. Biró 1932. 7.

428. Péter 1998a. 34–35.; B N. 1991. november 24. – Péter I. Zoltán: *A Szent László-templom szentélyfalának rejtélye*

429. Biró 1932. 7.; Bunyitay–Málnási 1935. 321. – A Szent László templom 1756-ig csak megáldott volt.

430. Péter 2002e. 115.; N. 1884. július 13.

431. Péter 2002e. 115.; N. 1881. szeptember 18.

432. Péter 2002e. 115.; N. 1884. augusztus 12.

433. Péter 1992. 58.

434. Péter 1998a. 35.; B N. 1991. augusztus 18. – Péter I. Zoltán: *Vizsgálódások a Szent László-templom tatarozása kapcsán*.

435. Péter 1992. 51.

436. Péter 1998a. 36. – A keletre néző szentélyzáródáson levő emléktábla szövege: „Ezt az emléktáblát / NAGYVÁRADNAK / A TÖRÖK URALOM ALÓL / 1692 június hó 5-én történt felszabadulása / KÉTSZÁZADOS EMLÉKÉRE / EMELTE A VÁROS KÖZÖNSÉGE / 1892 évi június hó 26-ik napján”. A virágfűzérre díszített keretelt márványtábla aljára apróbb betűkkel azt vésték: „E templom épült 1723-ban”. A szentélyzáródás déli oldalán 1992. május 17-én, az első Varadinum ünnepi hét keretében magyar és román nyelven írt márványtáblát helyeztek el, amely a város török uralom alóli felszabadulásának 300. évfordulójának állít emléket. (Péter 1998a. 36.)

437. Péter 1998a. 36.
438. Biró 1932. 9.
439. Biró 1932. 9. – Valóban megfigyelhető a hasonlatosság az 1790-re elkészült ortodox templom – a Holdas templom –, valamint a Szent László-templom 1800-ból való toronysisakjai között, de hogy egyazon mester készítette volna, ez még bizonyításra vár. Nem erősítette ezt meg a Holdas templom monográfiusa sem. (Olariu 1984. 260. 271–272.) Biró idejében még úgy tudták, hogy a Szent László-templom tornyát 1790–1800 között építették – ma már tudjuk, hogy a második időpont a mérvadó –, s talán a közös 1790-es év hatására feltételezte a jeles művészettörténész azt, hogy a két toronysisak talán azonos mester alkotása lehet.
440. Biró 1932. 9.
441. Biró 1932. 8. – A Szent László-templom oltáirairól, belső díszítéséről: Biró 1932. 9–10.; Péter 1992. 53–58.; Péter 2002e. 115–116.
442. Biró 1932. 8.
443. Biró 1932. 9.
444. Kolba-Sășianu 1992. 28.
445. Biró 1932. 10.
446. Biró 1932. 92.
447. Biró 1932. 10.
448. Bunyitay–Málnási 1935. 297.
449. B N. 2000. január 29–30. – Péter I. Zoltán: *Múltidéző fényképek*.
450. Péter 1992. 56.
451. Biró 1932. 10.
452. Kolba-Sășianu 1992. 28–30.
453. Péter 2002e. 116.
454. Péter 1992. 57.
455. Lakos 1904. 106–107.
456. Dús 1901. 203.
457. Dús 1901. 204.; Lakos 1904. 44.
458. Lakos 1904. 45.
459. Keresztesi 1882. 44.
460. Lițiu 1984. 53
461. Gorun 1995. 170–171.; Lakos 1904. 162–163.
462. Gorun 1995. 171.
463. Lakos 1904. 157.
464. Bunyitay 1885. 8. – Budai orsz. levéltár kincst. oszt: Ecclesiastica. 66. 42. Másolata: Váradi káptalani levéltár 20. 17. (Bunyitay 1885. 8.)
465. Bunyitay–Málnási 1935. 168.
466. Málnási 1933. 113.; Biró 1932. 7. – Streczenyi Lajos, a város esküdt jegyzője által lejegyzett adat szerint 1714-ban Váradon (Olaszi nélkül) 166 háztulajdonos volt és 35 lakó, tehát összesen 201 család. Hattagú családok esetében 1200–1300 lehetett a lakosság száma. (*Szabadság*, 1887. április 10.)
467. Lakos 1904. 176. – Biró József szerint 1720-ban 216 polgára volt Újvárosnak, de valószínűleg, hogy Lakos adata a helyes, aki 216 családfőről írt. (Biró 1932. 7.) A 216. szám visszatér Málnási Ödönnél is: „1720-ban 86 magyar, 27 német és 3 oláh jobbágycsalád művelte a földet. Olasziban és Újvároson ugyanekkor összesen

216 birtokos volt (100+116). Ezek közül Olasziban 30-nak, Újvároson 105-nek volt szülője. Az iparosok száma 5 év alatt megkétszereződött: Olasziban 13, Újvároson 38, tehát összesen 57.” (Málnási 1933. 113.)

468. Fleisz 1996. 176.; *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új sorozat, 42. k. Bp. 1912.

469. Lakos 1904. 176.

470. Biró 1932. 77.

471. T. 1901. október 22. – Az egykori püspöki lak további története: A szabadságharc ideje alatt fegyvergyárat rendeztek be a püspökök egykori rezidenciájában. 1874-ben a Premontrei Főgimnázium és a Jogakadémia elköltözött az Úri utcába, és egy év múlva az állami főreáliskola költözött a helyébe. Amikor 1896-ban az utóbbinak is felépült az új iskolaépülete a Körös-parton, ideiglenes jelleggel a törvénytészék jött a Szent László téri épületbe. Ezt követően rövid ideig elemi iskola, majd lakatosműhely és cipőgyár működött az egykori püspöki lakban, mígnem 1901. október 21-én el nem kezdték lebontani, hogy helyébe építhessék a városházát. (Péter 2002e. 116–118.)

472. Bunyitay–Málnási 1935. 259–260.; Biró 1932. 11.

473. Bunyitay–Málnási 1935. 260.

474. Bunyitay–Málnási 1935. 260.

475. Bunyitay–Málnási 1935. 260.

476. Bunyitay 1885. 14.; Biró 1932. 12. – Arról nem szólnak a dokumentumok, hogy mi lett volna a Szent László-templom sorsa, ha tőle délre, a tér közepén felépült volna az impozáns, valószínűleg kéttornyú barokk stílusú katedrális.

477. Bunyitay–Málnási 1935. 263–264.

478. Emődi András közlése, egy korabeli Canonica Visitatio alapján. – A Sántha Ferenc-féle házban 1827 a Csesztivő Intézetet hozták létre. 1871-ben Imre János építész a régi ház helyébe a Csesztivő Intézetnek egyemeletes ingatlant emelt, amelyet az 1930-as években Elkán Károly építész alakított át a 12. szám alatt ma is látható formában. (Péter 2002e. 139)

479. Péter 2002e. 137. – Dr. Dászkál István pápai prelátus, nyugalmazott ordinárius szóbeli közlése szerint a plébánialakot 1743-ban építették, az udvari melléképületet pedig hét évre rá.

480. Bunyitay–Málnási 1935. 263.

481. Hügel 1872. 84.

482. Bunyitay–Málnási 1995. 263.

483. Péter 1998a. 134.

484. Biró 1932. 109.

485. Péter 1998a. 41. – A barokk kori Szent Katalin-templom helyébe építették 1858–1862 között a ma is látható plébániatemplomot. Hogy miért kellett az alig százéves Szent Katalin-templomot lebontani? Egyes források szerint tűzvész áldozata lett – valószínű 1836-ban, akárcsak a közeli ortodox templom –, Biró József „régii lerombolt templom”-ról ír, ami ellenben nem zárja ki azt, hogy valóban tűzvész alatt pusztult el a templom. (Péter 1998a. 117.)

486. Péter 2002e. 217. – Várad Kollonitz Lászlót (1780–1787) követő püspökei: Kalotay Ferenc (1787–1795), Kondé Miklós (1800–1802), Miklóssy Ferenc

(1803–1811), Vurum József (1821–1827), Lajcsák Ferenc (1827–1842), Bémer László (1843–1850), Szaniszló Ferenc (1850–1868), Lipovniczky István (1868–1885), Ipolyi Arnold (1886), Schlauch Lőrinc bíboros (1887–1902), Szmracsányi Pál (1903–1908), gróf Széchenyi Miklós 1911–1923). Ezt követően apostoli kormányzók, püspöki helynökök kormányozták az egyházmegyét. Fiedler István a szatmár-nagyvárad egyházmegye püspöke (1930–1939), majd apostoli kormányzók, helynökök következtek egészen 1990-ig, amikor a Szentszék 81. püspökként Tempfli Józsefet nevezte ki. (Schematismus 2003. 132–133.)

487. Biró 1932. 25.

488. Bunyitay–Málnási 1935. 300–301.

489. Bunyitay–Málnási 1935. 354–355.

490. Biró 1932. 61–64.

491. Biró 1932. 70.

492. Bunyitay–Málnási 1935. 300–301.

493. Bunyitay–Málnási 1935. 298. – A kötelezvény (a váradi püspöki levéltárban őrizték: Specification Várad, 1750. jún. 6. Cath. Eccl.) nem mondja, hogy miféle épület rajzairól van szó; de a kupola, sekrestye, tornyok említése kétségen kívül székesegyházra mutat. Ahhoz is alig férhet kétség, hogy az első, Váradon készített három rajz szintén Hillebrandtól ered – vélekedett Bunyitay Vince.

494. Bunyitay–Málnási 1935. 298–299. – Az eredeti tervvel kapcsolatban Bunyitay megjegyezte: Amikor Rómába látogatott és belépett a San Andrea della Valle egyházba, meglepve tapasztalta, mintha a váradi székesegyházba lépett volna. „A besztás, az arányok, még a kupola aljának festése is annyira hasonló. Forgách római kispap volt, azután is, mint zarándok megfordult az örök városban: nem lehetetlen, hogy tervezetései közben ez a római egyház lebegett szemei előtt. A nagy hasonlóság emellett szól. A bécsi uraknak is azt üzeni, hogy részben a Szent Péter, részben a szerviták egyházának alakját s arányait akarja utánozni, de anélkül, hogy a kupola kiemelkednék.” (Bunyitay–Málnási 1935. 299.)

495. Kelényi 1976. 21.

496. Bunyitay–Málnási 1935. 299–300.

497. Biró 1932. 28.

498. Bunyitay–Málnási 1935. 301–305.

499. Biró 1932. 29–30. – „Magistro Architecto Johanni Balthasari Rikka et ejus Pallerio ad venientibus pro itinere et nova Basilicae Delineatione soluti sunt florenos 300” (Biró 1932. 29.)

500. Kelényi 1976. 22.

501. Biró 1932. 30.

502. Bunyitay–Málnási 1935. 305.

503. Bunyitay–Málnási 1935. 311.; Biró 1932. 31–32.

504. Biró 1932. 32. – Forgách Pál püspök visszaemlékezését igazolja a Biró József által is megvizsgált (akkor az Országos Levéltár Kincstári osztályán őrzött, Fasc. I. No.50.) három dátum és aláírás nélküli primitív tervrajz. Az egyiken karcú toronynyal és középen tamburon emelkedő kupolával ábrázolja a székesegyházat. Ezen a rajzon vörös krétával erősen meghúzott vonal, a szentélytől kezdve a koronázópárkányon vonul végig, a második kápolna fölött megtörik s az ablakok közepén vonul át,

egészen a tornyokig. Ez a vonal megfelel a Forgách távozásakor elért falmagassággal. (Bíró 1932. 33.)

505. Bunyitay-Málnási 1935. 317.

506. Bíró 1932. 32.

507. Bíró 1932. 32. – Salamon József kanonok is hangsúlyozta: a kupolának a nyeregvető alá süllyesztése Patachich Ádám püspök hibája.

508. Bunyitay-Málnási 1935. 324.

509. Kelényi 1976. 22.

510. Bíró 1932. 33.

511. Bíró 1932. 35–36. – Mint érdekesség, Ricca tervében – amint azt a Luchini rajzán is szerepel – a székesegyház mindkét oldalán, a sekrestye-ajtókból két épület-szárnyat terveztek. Az egyik a püspöki palotához, a másik a Kanonok sorhoz vezető emeletes átjáró lett volna. A földszinten oszlopcsarnok, az emeleten pedig félpillérekkel tagolt, zárt folyosó kapcsolta volna össze a székesegyházat a palotával, illetve a Kanonok sorral. Hillebrandt a földszinti oszlopokat a kanonoki házak pilléreihez hasonlókkal szerette volna helyettesíteni, de végül takarékosági megfontolásból az átjárók nem épültek meg. (Bíró 1932. 35–36.)

512. Bunyitay-Málnási 1935. 348.

513. Bíró 1932. 37.

514. Bunyitay-Málnási 1935. 352.

515. Bíró 1932. 38.; Bunyitay-Málnási 1935. 352.

516. Bunyitay-Fodor 1999. 29.

517. Bunyitay-Málnási 1935. 352–353.

518. Bíró 1932. 40.

519. Bíró 1932. 40.; Bunyitay-Málnási 1935. 354–355.

520. Koloman Storno tervét Emődi András tanár-restaurátor találta meg a püspökségi könyvtárban. Ma a sekrestyében látható berámázva, Storno Ferenc dekorációs rajzaival együtt.

521. Bunyitay-Fodor 1999. 31.

522. Bunyitay-Fodor 1999. 49. 61.

523. Bunyitay-Fodor 1999. 64.

524. Bíró 1932. 33.

525. Kelényi 1976. 25.

526. Bíró 1932. 40–41.

527. Bíró 1932. 41. – Ricca, a kereszthajók önálló létét hangsúlyozandó, homlokzatának mindkét részére magas széken álló, gazdag kompozitfejes félpillérpárokat tervezett, s tervében ezek ismétlődtek a torony alsó részén is. Hillebrandt ellenben az oldalhomlokzatokat a kereszthajón is végighúzódo övpárkánnyal egységbe fogva, a kereszthajó homlokzatának földszintjén rusztikaszerű sávózásokat iktatott be, míg az emeleten konzolos fejezetű kettős félpillérpárok fogják közre Ricca félköríves ablakát. (Bíró 1932. 33–34.)

528. Bíró 1932. 41.

529. Kelényi 1976. 25.

530. Bíró 1932. 41–42.

531. Bíró 1932. 40.

532. Biró 1932. 42–45.
533. Biró 1932. 45–46.
534. Biró 1932. 54.
535. Biró 1932. 55.
536. Biró 1932. 47.
537. Biró 1932. 47.
538. Biró 1932. 48.
539. Biró 1932. 51. – A fő- és a keresztoltárok képeit Nikássy Lajos festőművész 1938-ban restaurálta. (Péter 1992. 40.)
540. Biró 1932. 100.; Bunyitay–Fodor 1999. 58.
541. Péter 1992. 40.
542. Biró 1932. 48.
543. Biró 1932. 50–51.
544. Kolba–Sășianu 1992. 41–43.
545. Biró 1932. 50.
546. Biró 1932. 48.
547. Biró 1932. 51.
548. Biró 1932. 53.
549. Biró 1932. 52.
550. Biró 1932. 52.
551. Biró 1932. 52.
552. Biró 1932. 53.
553. Biró 1932. 52–53.
554. Biró 1932. 52.
555. Biró 1932. 52.
556. Biró 1932. 52.
557. Biró 1932. 55.
558. Péter 1992. 47.
559. Kolba–Sășianu 1992. 43.
560. Kolba–Sășianu 1992. 43.
561. Schematismus 2003. 174.

Felhasznált irodalom

Az idézett művek rövidítésjegyzéke

- A magyar nemzet V. 1897. = A magyar nemzet története. V. Szerk: Szilágyi Sándor. V. Bp. 1897.
- Avram 1969. = Avram, Alexandru: Arhitectura romanica din Crişana [Román kori építészeti a Körösök vidékén] Oradea, 1969.
- Balogh 1982. I-II. = Balogh Jolán: Varadinum-Várad vára, Akadémiai Kiadó Bp. 1992. /Művészettörténeti füzetek. 13/1./
- Bél M. 1980. = Bél Mátyás: Bihar megye leírása. (különlenyomat a Bihari Múzeum Évkönyvéből) Berettyóújfalu, 1980.
- Biró 1932. = Biró József: Nagyvárad barokk és neoklasszikus művészeti emlékei. Centrum Kiadóvállalat Rt. Bp. 1932.
- Boldog Várad 1992. = Boldog Várad Szerk: Bálint István János. Héttorony Könyvkiadó Bp. 1992.
- Borcea-Gorun 1995. = Istoria oraşului Oradea [Nagyvárad történelme] Coordonatori: Borcea, Liviu-Gorun, Gheorghe. Editura Cogito Oradea, 1995.
- Borcea 1995a. = Borcea, Liviu: Epoca medievală [Várad a középkorban] In: Istoria oraşului Oradea. Coord: Borcea, Liviu-Gorun, Gheorghe. Editura Cogito Oradea, 1995.
- Borovszky 1901. = Bihar vármegye és Nagyvárad. Szerk: Borovszky Samu Apolló Kiadó, Bp. 1901.
- Bunyitay 1880. = Bunyitay Vince: A váradi ősz székesegyház. Nagyvárad, 1880.
- Bunyitay 1883. I-II. = Bunyitay Vince: A váradi püspökség története I-II. Nagyvárad, 1883.
- Bunyitay 1884. III. = Bunyitay Vince: A váradi püspökség története III. Nagyvárad, 1884.
- Bunyitay 1885. = Bunyitay Vince: A mai Nagyvárad megalapítása. Bp. 1885.
- Bunyitay 1886. = Bunyitay Vince: A váradi Káptalan legrégebbi Statutumai. Nagyvárad, 1886.
- Bunyitay 1892. = Bunyitay Vince: Nagyvárad a török foglalás korában 1660-1692. Bp. 1892.
- Bunyitay-Málnási 1935. = Bunyitay Vince-Málnási Ödön: A váradi püspökök a száműzetés és az újjáalapítás korában 1566-1780. Debrecen, 1935.
- Bunyitay-Fodor 1999. = Bunyitay Vince-Fodor József: Székesegyházi Bazilika Nagyvárad, 1999. /Partiumi füzetek. 11/
- Cselebi 1904. = Cselebi, Evlia: Török világotutató Magyarországi utazásai 1660-1664. M. Tud. Akadémia. Bp. 1904.
- Cselebi 1976. = Călători străini despre ţările române [Idegen utazók a román országokról] VI. Bucureşti, 1976.
- Csernák 1992. = Csernák Béla: A református egyház Nagyváradon 1557-1660 KRE. Nagyvárad, 1992.

- Cséplő 1878. = Cséplő Péter: A nagyváradi vár vázlatos története In: A Premontrai Kanonokrend Nagyváradi Kath. Főgimnáziumának értesítője az 1877–1878. tanévben. Nagyvárad, 1878.
- Dercsényi 1942. = Dercsényi Dezső: A nagyváradi vár In: Építészet. Bp. 1942.
- Dús 1901. = Dús László: Nagyvárad története In: Bihar vármegye és Nagyvárad. Szerk: Borovszky Samu. Apolló Bp. 1901.
- Emlékkönyv 1933–1937. = Bihar-Biharmegye, Oradea-Nagyvárad kulturtörténete és öregdiákjainak emlékkönyve. Szerk: Fehér Dezső. Nagyvárad, 1933–1937.
- Emödi J. 1998. II. = Emödi János: Történeti adatok Nagyvárad múltjából II. Literator Könyvkiadó, Nagyvárad, 1998.
- Emödi T. 1994. = Emödi Tamás: Előzetes jelentés a váradi konventuális ferences templom kutatásáról In: Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Országos Műemlékvédelmi Hivatal Bp. 1994.
- Entz 1994. = Entz Géza: Erdély építésze a 11–13. században. Az EME kiadása. Kolozsvár, 1994.
- Erdélyi Országgyűlési Emlékek 1875–1876. I–II. = Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Szerk: Szilágyi Sándor. I–II. Bp. 1875. 1876.
- Fényes 1851. = Fényes Elek: Magyarország geográfiai szótára I–IV. Pest. 1851.
- Fleisz 1996. = Fleisz János: Város, kinek nem látni mását. Nagyvárad a dualizmus korában. Bihari Napló Kiadóvállalat, Nagyvárad, 1996.
- Fleisz 2000. = Fleisz János: Nagyvárad története évszámokban. Literator Könyvkiadó Nagyvárad, 2000.
- Fodor 1992. = Fodor József: A nagyváradi római katolikus püspökség In: Erdélyi egyházaink évszázadai. Transil Rt. Bukarest. 1992.
- Fodor 2003. = Fodor József: A Nagyváradi Római Katolikus Püspökség története In: A Nagyváradi Egyházmegye történelmi sematizmusa. Nagyvárad, 2003.
- Fraknói 1892. = Fraknói Vilmos: Várad felszabadítása 1692-ben és XII. Ince pápa Róma, 1892.
- Gerecse 1989. = Gerecse Péter: Építőművészeti emlékeink Árpád-házi királyaink idején In: Várad kötöredékek MTA Bp. 1989.
- Gergely 2003. = Gergely Jenő: A váradi püspökség a magyar katolicizmus évszázadaiban (különös tekintettel a 19–20. századra) In: Nagyvárad tudós püspökei. PBMEB. Nagyvárad, 2003.
- Gorun 1995. = Gorun, Gheorghe: Epoca preindustrială [Nagyvárad 1692–1849 közötti történelme] In: Istoria oraşului Oradea. Coord.: Borcea, Liviu–Gorun, Gheorghe. Editura Cogito, Oradea, 1995.
- Gyalókay 1899. = Gyalókay Jenő: Nagyvárad vára, Nagyvárad, 1899.
- Gyalókay 1909. = Gyalókay Jenő: Nagyvárad 1692-ben In: Biharvármegyei és Nagyváradi Régészeti és Történelmi Egylet 1908/1909-iki Évkönyve, Nagyvárad, 1909.
- Gyalókay 1911. = Nagyvárad ostroma 1660-ban In: Hadtörténeti Közlemények. Bp. 1911.
- Gyalókay 1913a. = Gyalókay Jenő: A nagyváradi várban 1911–1912-ik évben folyt ásatások eredménye In: Biharvárad I., Nagyvárad, 1913.

- Gyalókey 1913b. = Gyalókey Jenő: Új adatok a régi Várad helyrajzához In: Biharvárad I., Nagyvárad, 1913.
- Gyalókey 1933. = Gyalókey Jenő: Nagyvárad középkori vára In: Akadémiai Értesítő. Bp. 1933.
- Gyalókey 1942. = Gyalókey Jenő: A váradi vár In: Hadtörténeti Közlemények. Bp. 1942.
- Györfly 1987. I. = Györfly György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Bp. 1987.
- Hajdú-Moharos 1997. = Hajdú-Moharos József: Partium. A kapcsolt részek KRE. Nagyvárad. 1997.
- Hegedüs 1999 = Hegedüs Géza: Körös-parti metropolis (Nagyvárad legendárium) Palatinus Bp. 1999 /várad, villanyváros/
- Henszlmann 1876 = Henszlmann Imre: Magyarország ó-keresztény, román és átmenet stílusú mű- emlékeinek rövid ismertetése Bp. 1876.
- Henszlmann 1884. = Henszlmann Imre: A nagyvárad kettős székesegyház In: Bunyitay Vince: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig III. Nagyvárad, 1884.
- Horváth 1940. = Horváth Jenő: Várad freskó. Nagyvárad története Bp. 1940.
- Hunfalvy 1886. = Hunfalvy János: A magyar birodalom földrajza, Atheneum Társaság, Bp. 1886.
- Hügel 1872. = Hügel Ottó: Nagyvárad és környéke. Útmutató Nagyvárad, 1872.
- Jakó 1940. = Jakó Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt, Bp. 1940.
- Jakó 1976 = Jakó Zsigmond: Írás, könyv, értelmiség, Kriterion Kiadó, Bukarest, 1976
- Karácsonyi 1906. = Karácsonyi János: Magyarország egyháztörténete főbb vonatkozásaiban 970-től 1900-ig. Nagyvárad, 1906.
- Kelényi 1976. = Kelényi György: Franz Anton Hillebrandt, Akadémiai Kiadó, Bp. 1976. /Művészettörténeti füzetek. 10./
- Kery 1989a. = Kery Terézia: Adatok a váradi vár kutatástörténetéhez In: Várad kőtörödékek. Szerk: Kery Terézia. MTA. Bp. 1989.
- Kery 1989b. = Kery Terézia: Királyi temetkezések a váradi székesegyházban In: Várad kőtörödékek. Szerk: Kery Terézia. MTA. Bp. 1989.
- Kery 1989c. = Kery Terézia: A váradi vár kutatása és feltárása Rómer Flóris hagyatékában és a Műemlékek Országos Bizottságának iratanyagában In: Várad kőtörödékek. Szerk: Kery Terézia. MTA. Bp. 1989.
- Kery 1989d. = Kery Terézia: Steinhausz László felmérései az 1881-es ásatásokról In: Várad kőtörödékek. Szerk: Kery Terézia. MTA. Bp. 1989.
- Királyok 1994. = Királyok könyve. Szerk: Gáspár Zsuzsa-Horváth Jenő. Officina Nova Bp. 1994.
- Kolba-Sășianu 1992. = Kolba Judit-Sășianu, Alexandru: Szent László és városa 1192-1992 Officina Nova Bp. 1992.
- Kovács-Űoca 1979. = Kovács András-Űoca, Mircea: Adalékok a váradi fejedelmi palota építéstörténetéhez In. Művelődéstörténeti tanulmányok. Bukarest, 1979.
- Kristó 1994. = Korai magyar történeti lexikon (9-14. század). Főszerkesztő: Kristó Gyula Akadémiai Kiadó, Bp. 1994.

- Lakos 1904. = Lakos Lajos: Nagy-Várad múltja és jelenéből Nagyvárad, 1904.
- Lővei 1989. = Lővei Pál: Sirkövek sírkőtöredékek In: Váradai kötöredékek. Szerk: Kerny Terézia. MTA. Bp. 1989.
- Málnási 1933. = Málnási Ödön: Gróf Csáky Imre bibornok és kora 1672–1732. Kalocsa, 1933.
- Mezösi 1943. = Mezösi Károly: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében. 1692. Bp. 1943.
- Miskolci 1992 = Miskolci Csulyak István Zemplén megyei esperes útinaplójának feljegyzései Szent László lovas szobráról, meg az álló királyszobrokról 1609-ből In: Boldog Várad. Szerk: Bálint István János. Héttorony Kiadó, Bp. 1992.
- Nagy, K. 1885. = Nagy Sándor, K.: Bihar-ország II. 1885.
- Némethy 1942. = Némethy Gyula: A nagyváradai róm. kat. székesegyház, Nagyvárad, 1942.
- Papp 1943. = Papp Lajos: Nagyvárad – városismertető, Bp. 1943.
- Péter 1992. Péter I. Zoltán: Nagyvárad római katolikus templomai, Literatus Nagyvárad, 1992.
- Péter 1995a. Péter I. Zoltán: Conturarea imaginii edilitare a oraşului în secolul al XVIII-lea [A városkép kialakulásának körvonalazódása a XVIII. században] In: Istoria oraşului Oradea. Coord: Borcea, Liviu–Gorun, Gheorghe. Editura Cogito Oradea, 1995.
- Péter 1995b. Péter I. Zoltán: Imaginea definitivă al oraşului [Centrul istoric orădean]. A történelmi városközpont végleges képe In: Istoria oraşului Oradea. Coord: Borcea, Liviu–Gorun, Gheorghe. Editura Cogito Oradea, 1995.
- Péter 1998a. = Péter I. Zoltán: Nagyvárad építészeti emlékei a barokktól a szecesszióig. (Második, bővített kiadás.) Convex Nagyvárad, 1998.
- Péter 1999. = Péter I. Zoltán: Városismertető In: Nagyvárad – városismertető. PBMEB. Nagyvárad, 1998.
- Péter 2000. = Péter I. Zoltán: Nagyvárad barokk művészete In: Barokk utak. A barokk Európa és Debrecen–Nagyvárad. Debrecen, 2000.
- Péter 2002a. = Péter I. Zoltán: Iszlám építészet Váradon In: Történeti tanulmányok X. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa. Debrecen, 2002.
- Péter 2002b. = Péter I. Zoltán: Nagyvárad-Oradea, Városnéző séta. Participatio Alapítvány. Nagyvárad, 2002.
- Péter 2002c. = Péter I. Zoltán: Nagyvárad-Oradea, Tur de cunoaştere al oraşului [Városnéző séta] Fundația Participatio. Oradea, 2002.
- Péter 2002d. = Péter I. Zoltán: Nagyvárad-Oradea Sightseeing tour [Városnéző séta] Fundația Participatio. Oradea, 2002.
- Péter 2002e. = Péter I. Zoltán: Mesélő képeslapok. Nagyvárad 1885–1915. Noran Könyvkiadó Bp. 2002.
- Péter 2003a. = Péter I. Zoltán: Trei secole de arhitectură orădean [Nagyvárad építészetének három évszázada] Editura Țării Crișurilor Oradea, 2003.
- Péter 2003b. = Péter I. Zoltán: Városvédő íráások. Prolog Kiadó Nagyvárad, 2003.
- Pivárcsi 2002. = Pivárcsi István: Szent László városa. Várad legendárium Noran Könyvkiadó, Bp. 2002.

– Reiszig 1901. = Reiszig Ede: Bihar vármegye története. In: Bihar vármegye és Nagyvárad. Szerk: Borovszky Samu. Apolló Kiadó, Bp. 1901.

– Rep. Bh. 1974. = Repertoriul monumentelor naturii, arheologice, istorice, etnografice, de arhitectură și artă din județul Bihor. Bihar megyei természetvédelmi, régészeti, történelmi, néprajzi, építészeti és művészeti emlékeinek lajstroma. Oradea, 1974.

– Rogerius 1987. = Rogerius mester siralmas éneke. In: A tatárjárás emlékezete. Szerk: Katona Tamás. Európa Könyvkiadó Bp. 1987.

– Rómer 1883. = Rómer Flóris: Előzetes jelentés a nagyváradai várban 1883-ban folytatott ásatásról. In: Archeológiai Értesítő 1883.

– Rusu 1993. = Rusu, Adrian Andrei: Cercetări arheologice în cetatea Oradea. Sinteza preliminar al anilor 1991–1993 [Ásatások a váradai várban. Az 1991–1993 közti eredmények előzetes összefoglalása] In: Crisia XXIII. Oradea, 1993.

– Rusu 2002. = Rusu, Adrian Andrei: Cetatea Oradea. Monografie arheologic. Volumul I. Zona palatului episcopal. [A váradai vár. Régészeti monográfia. Első kötet. A püspöki palota övezete.] Editura Muzeului Țării Crișurilor Oradea, 2002.

– Sabu 1984. = Sabu, Nicolae: Contribuții la cunoașterea arhitecturii baroce din Oradea [Hozzájárulás a nagyváradai barokk építészet megismeréséhez] In: Crisia. XIV. Oradea, 1984.

– Schematismus 2003. = A Nagyváradai Egyházmegye történelmi sematizmusa. Schematismus Historicus Dioecesis Magnovariensis Latinorum 2003. Összeállította: Mons. Fodor József általános helynök. Nagyvárad, 2003.

– Scholtz 1907. = Scholtz Béla: Nagy-Várad várának története Nagyvárad, 1907.

– Szabó 2002. = Szabó Péter: Erdély képes története. Magyar Könyvklub Bp. 2002.

– Szalárdi 1980 = Szalárdi János Siralmas magyar krónikája. Magyar Helikon, Bp. 1980.

– Szamosközy 1981. = Szamosközy István: Erdély története (1598–1599, 1603) Európa Könyvkiadó, Bp. 1981.

– Szánthó 1992. = Szánthó János: Szent László városa Várad. Helytörténeti vázlat. Castrum Könyvkiadó Sepsiszentgyörgy 1992.

– Széll 1940. = Széll Sándor: Nagyvárad Szent László városa. Officina Nyomda és Kiadóvállalat Bp. 1940.

– Szilágyi 1879. = Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Szerk: Szilágyi Sándor. Bp. 1879

– Szőnyi é.n. = Szőnyi Ottó: Régi magyar templomok Bp. é.n.

– Takács 1989a. = Takács Imre: Várad Árpád-kori székesegyháza. Történeti források és kőfaragványok a 12–13. századból. In: Váradai kötöredékek. Szerk: Kerny Terézia. MTA. Bp. 1989.

– Takács 1989b. = Takács Imre: Bátor András „második temploma. A székesegyház 14–15. századi átépítésének emlékei. In: Váradai kötöredékek. Szerk: Kerny Terézia. MTA. Bp. 1989.

– Verancsics 1857. = Verancsics Antal: Összes munkái II. – Közli Szalay László Pest, 1857.

– Zsák 1902. = Zsák J. Adolf: Várad az 1598-ik ostrom idején. In: A Bihar megyei Régészeti és Történelmi Egylet 1901/1902-iki Évkönyve. Nagyvárad, 1902.

valamint:

- BAL = Bihar Megyei Állami Levéltár,
- BN = Bihari Napló Független napilap, Nagyvárad
- N = Nagyvárad. Társadalmi, kereskedelmi és gazdasági napilap, Nagyvárad
- NE = Nagyvárad Estilap napilap, Nagyvárad
- NFÚ = Nagyvárad Friss Újság. Független politikai napilap, Nagyvárad
- NN = Nagyvárad Napló Politikai napilap, Nagyvárad
- P = Partium Honismereti lap, Nagyvárad
- PN = Pesti Napló napilap, Budapest
- Sz = Szabadság. Politikai, társadalmi, kereskedelmi és közgazdasági lap,

Nagyvárad

- T = Tiszántúl. Politikai napilap, Nagyvárad
- ÚN = Új Nagyvárad. Politikai napilap, Nagyvárad
- Ú = Újság
- V = Várad. Irodalmi, művészeti, társadalmi, tudományos folyóirat, Nagyvárad

Az építészeti szakkifejezések magyarázata

Andráskereszt – Keresztforma, átlósan álló szárakkal állványzatok, tetőszerkezetek, császársírfák kimerevítésére használják.

Aedikula – A falnyílásnak (ablak, ajtó, fali fülke) antik templomhomlokzatra emlékeztető keretezése, kétoldalt oszlopokkal, fölöttük főpárkányos szemöldökkel és háromszögű, vagy kőrszeletíves oromzattal. A barokk, a reneszánsz és az eklektikus építészet kedvelt eleme.

Ágasfa – A tetőszelem (a fedélszék vízszintes gerincgerendái) támasztja alá.

Akantusz – A korinthuszi oszlopfő és különböző építészeti tagozatok jellegzetes növényi (levél) díszítménye. A reneszánsz és a barokk építészet a római emlékek nyomán elevenítette fel.

Altemplom – Emelt szentélyű templomoknak a szentély alatti belső tere. Főleg a román kori építészetben alkalmazták. Többnyire temetkezési helyül szolgált.

Apszis – A templom tengelyében álló, a szentélyhez csatlakozó félkör alaprajzú, és félkupolával boltozott kisebb tér. Alaprajza szerint lehet a félköríves mellett, négyszögű vagy sokszögű is.

Architrav – Két jelentése is van: hevedergerenda, vagy vízszintes tartó a függőleges támaszok fölött, illetve az antik háromrészes párkány (korona, képszek, hevedergerenda) legelső tagozata.

Archivolt – v. homlokív, félköríves nyílásnak a homlokzat síkján fekvő keretezése.

Atlasz – Titán a görög mitológiában, aki az égboltot hordja a vállain. Az itáliai reneszánsz építészetben életnagyságon felüli férfialak, amely az épületnek egy szerkezeti támasza helyén a tartót hordja. Különösen kedvelt a barokk építészetben erkélyek hordására. De gyakori az eklektikus építészetben is. Ez utóbbi esetben általában gipszből készül és már nem hordja a terhet, csak díszítő elemként használják.

Attika – Az épület főpárkánya feletti mellvéd.

Armírozás – Az épületen a falazott sarkok megerősítésére, nagyobb, faragott kváderkövekkel futó és kötő köveknek egymást váltó falazásával.

Állagvédelem – Az épületek karbantartása, fenntartása, a kisebb rombolások helyrehozásával, a nagyobb károk megelőzésére. Lásd. Konzerválás.

Baldachin – Az építészetben szobrok, kutak, oltárok, szószékek felett elhelyezett, oszlopokon, vagy gyámköveken nyugvó díszes tető kőből, márványból vagy bronzból. A leggyakoribb a gótikus építészetben.

Ballusztrád – Bábos korlát.

Bazilikális elrendezés – A háromhajós templomnak olyan – korai – változata, amelynél a középső, vagyis a főhajó az oldalfalaknál szélesebb és magasabb, és fala a mellékhajók fölött ablakokkal áttört s így közvetlen megvilágítást kap, ellentétben az egyenlő magasságú hajókkal bíró csarnok-elrendezéssel.

Bástya – A várépítésnek a 15. században bevezetett új alakzata, amelyet a korábbi karcsú, magas saroktornyok helyén, a várfalak szögleteiben építettek. Később sokszögű védműveket építettek, majd kialakult a fülésbástya is.

Béllet – Kapu, ablak befelé szűkülő, egész, vagy féloszlopokkal díszített, egyenes, lépcsőzetes kerete. A középkorban a bélletet a homlokzat síkjával kb. 44 fokban tölcserformában alakították ki (tölcserbéllet) és gazdagon tagolták.

Bizánci építészet – Görög, római és kis-ázsiai elemek szerves ötvöződéséből, az ókeresztény művészet folytatásaként kialakult építészet, amelynek első korszaka a 4. századtól a képmrombolásig (725–843), második korszaka a 13. század elejéig, a harmadik pedig Konstantinápoly török elfoglalásáig (1453) tartott. Jellegzetes épületformái a bazilika és a kupolával fedett centrális templom. Az általában egyszerű külsejű épületeket gazdag faragványok és mozaikok, később inkább freskók díszítették. A bizánci építészet Európa ortodox keresztény területein egészen a 19. századig élt.

E stílus továbbfejlesztéseként, a 17. század végén Havasalföldön megjelenik az úgynevezett Brâncovenesc-stílus, majd a 20. század elején a román nemzeti stílusnak tartott – az egyetemes, és a magyar művészettörténetben külön néven nem nevezett – „neorománesc” irányzat.

Boltozat – Az építészeti tér nem sík lefedése, amelynek anyaga lehet fa, tégl, kő, beton, vasbeton, üveg stb. Lehet félkör (donga), csúcsíves, kereszt és egyéb alakú is. A boltozat testébe beékelte kisebb boltozat a fiókboltozat.

Boltsüveg – A boltozat élei, illetve élei és válla, vagy a kőbordái közötti boltozott mező.

Borda – A boltozatsüvegeket alátámasztó építészeti tagozat, amelynek profilja (keresztmetszete) lehet egészen egyszerű négyszög (heveder) és összetett (pálca, horony), vagy körtetagozatú.

Csarnoktemplom – v. csarnokelrendezés. A bazilikális térrendszerrel ellentétben azonos magasságú, közös tetővel fedett hajókból áll. A megvilágítást egységesen, az oldalhajók ablakain át kapja.

Császárfal – A toronysisak ácsszerkezetének középső, függőleges oszlopgerendája, amelyet a sarkok felé keresztirányú tartókkal, vízszintesen fektetett, úgynevezett andráskereszttel merevítették ki.

Csegely – A négyszög alaprajz fölött emelt kör alaprajzú kupola közötti négy átmeneti test elnevezése. A négyszög sarkaiból elindított, egyre szélesebb körökben falazott csegely utolsó réteg 1/4 kör alaprajzot ölt, így módon a négy csegely teljes kör alaprajzra ráépülhet a kupola, vagy annak dobja.

Csehboltozat – Félgömbből kialakított térlefedő szerkezet. A félgömbből az alap köré rajzolt legnagyobb négyszög oldalaira állított függőleges síkokon kívül eső részeket lemetszik. Négyszögű terek álboltozására alkalmas és csak a négy sarokpontra kíván alátámasztást. Főleg a barokk építészetben kedvelt térfedés.

Csillagboltozat – Késő gótikus boltozat, amelynél a sűrű bordák csillag alakú rajzot mutatnak.

Diadalív – A keresztény templomépítészetben a szentélyt a hajótól elválasztó boltív.

Dob – A kupola alatti körbefutó faltest, a kupolával lefedett tér bevilágítására, illetve e tér ablakainak elhelyezésére (tambur).

Dongaboltozat – Leginkább félkörű keresztmetszetű boltozat, amely mindkét oldalán hosszan futó párhuzamos falakra fekszik fel.

Empórium – Karzat, amely a bazilikális rendszerű templomterekben az oldal- és a kereszthajók, vagy a nyugati bejárat felett, emeletmagasságban húzódik végig. A csarnok- és teremtemplomokban a karzat különálló fa- vagy kőemlény.

Famennyezet – Az üres fedélszékekkel ellentétben, a kötőgerendák bedeszakázásával famennyezetet kapunk, amelynek gazdag változatai – például a kazettás mennyezet – ismertek.

Fedélszék – A tető héjalását hordozó szerkezet, régebben kizárólag fából ácsolva.

Feszton – Virág-gyümölcs-füzéres díszítő elem.

Fialé – A gótikában kedvelt díszítő és szerkezeti forma. Kis tornyocska, legtöbbször a támpillér fölött annak leterhelésére, a boltzatokban eredő oldalnyomás ellen-súlyozására. Gazdagabb kivitelben az éleít kúszólevelek díszítik, csúcsa keresztvív-rágban végződik.

Fríz – Díszítéssel ellátott szalag – szalagdísz – az épület övparkányán, vagy másutt.

Golyvázás – A párkány tagozatainak befelé-kifelé lépcsőzése, a homlokzat függőleges feltagolásának (pillérek, sávok, lizénák, rizalitok) megfelelően.

Gyám – Előreugró tartóelem, amely erkélyt, függőfolyosót stb. hord. Alkalmaz-zák gyámsorként is a legfőbb emelet kiugró fala szélesebb részének hordására.

Hájó – Főként hosszanti elrendezésű templomoknak a hívek befogadására szánt tere (naos). Többhajós templomoknál, megkülönböztetünk fő-, mellékhajókat, de gyakori a kereszthajós elrendezés is. Ez utóbbiak a hossz tengelyre merőlegesen kapcsolódnak.

Hálóboltzat – A késő gótikában halászháló rajzú, sűrűbordás boltzat.

Herma – Pilaszter emberi fejjel (eredetileg Hermes fejjel) és teljes felső testtel mintázott, lefelé keskenyedő falisáv, a barokkban kedvelt homlokzattagoló elem, az emeleti ablakok között.

Heveder – Olyan négyzetes keresztmetszetű ív, amely egy boltzatot megerősíté-sére készült. Lehet a boltzat alján és hátán is. Utóbbi esetén: külső heveder. Gyakran használják a dongaboltzat megerősítésére.

Horony – Félkör keresztmetszetű mélyedés, a gótikában különösen kedvelt építészeti tagozat. A pálca negatív alakja.

Hosszház – A templomtérnek a bejárat és a szentély közötti szakasza. Használják rá még a hosszhajó kifejezést is. Többnyire hosszanti négyszög alakú, kelet-nyugat irányban húzódó tér. Helye, szélessége alapján lehet fő-, vagy mellékhajó.

Huszártorony – A tetőgerincre ültetett tornyocska.

In situ – Eredeti helyszínen (lat.), gyakori régészeti kifejezés.

Kartus (cartouche) – A késő reneszánszban és a barokkban használt plasztikus díszítőforma, a nyíláskeretezés szalagvégeinek visszacsavarásával. Használják még e kifejezést gazdag díszítésű keretező ornamentikára is, melynek középrésze felirat, címer, embléma elhelyezésére szolgál.

Kazamata – Az ellenséges tűzérés ellen vastag földfeltöltés alatt álló boltzott helyiség vagy helyiség sor, az erődöknél a védőörség laktanyája.

Kápolnakoszorú – A szentély, vagy szentélykörüljáró körül sugarasan elhelyezett kápolnák (sugárkápolnák).

Keletelés – Az ókeresztény és középkori templomok hossz tengelyének kelet-nyugati, illetve centrális templomok szentélyének keleti tájolása, úgy, hogy az apszis és az oltár keleten legyen, hogy feltehetően Jeruzsálem, illetve a feltámadó Krisztust jelképező napkelet felé irányuljon. A keresztény templomépítészetnek ez a sajátossága megtalálható a barokk építészetben is, sőt gyakran még az eklektikus építészetben is.

Keresztboltzat – Egymást keresztvező dongaboltzatokból alkotott boltzat. Vízszintes záradékkal: római keresztboltzat; emelt ívű záradékkal: román kereszt-boltzat.

Keresztház – A templom főhajójára merőleges, illetve azt keresztező, vele azonos nagyságú tér. A két térrész keresztezése a négyzet.

Konzerválás – A műemlékvédelem legfontosabb tevékenysége az épület tartósságát, megővését jelenti, amely a beavatkozás pillanatában talált állapotot rögzíti.

Koronázópárkány – Az épületet felül lezáró párkány. Klasszikus formája három részből áll: gerendatag, vagy architráv; képszék, vagy fríz; koronázó rész, vagy geizon. Az antik oszloprendeken alakult ki, majd a reneszánsz művészetben kapott újra nagy jelentőséget.

Kötegpillér – A későromán és gótikus építészetben gyakori pillér, amely kiugró pálcák és köztük mély hornyok változatos és gazdag hatású kötegeből áll.

Kötény – Az ablakok alatti mellvédész, amely a homlokzat síkjához képest mélyebb tükörrel alakítanak ki, és gyakran fesztonnal díszítenek.

Kötőgát – A vár bástyái közötti védőfalszakasz elnevezése. Jellemző sajátossága, hogy korai időben (15–16. században) igen hosszúak, és a fejlődés végén (17–18. század) aránylag rövidek az őket közrefogó bástyák homlokfalhosszaihoz viszonyítva, amelyek kezdetben rövidek, később megnyúlnak. Régi magyar neve: közkőfal (Szalárdi), de használatos az idegen eredetű cortina is.

Körtetagozat – Domború és homorú felületekkel határolt, lemezzel zárodó, körtére emlékeztető keresztmetszetű pálcatag.

Kronosztikon – Antiqua betűkkel vésett felirat, amely az épületre vonatkozó szöveg bizonyos betűinek felnagyításával a római betűszámok összehadhatósága révén a kívánt évszámot (pl. az építés évszámát, esetleg a kezdés és befejezés évszámait) rejti.

Kupola – A kör alaprajz fölötti félgömb boltozat, de épülhet sokszög, sőt négyzet felett is, az úgynevezett csegelyek közvetítésével, és lehet nem félgömb, hanem csak gömbszelet.

Kváder – Szabályos alakúra faragott falazókő. Nevét négyzethasáb formájáról kapta.

Kváderezés – A késői középkorban gyakori, kváderosztást utánzó festés a vakolt terméskő falazatokon, a román kori szépen faragott kváderkőfalak imitálására.

Lábazat – Az oszlop, vagy pillér, később az egész épület kiugró lábazati tagolása, amelynek eredeti célja az oszloptól közvetített terhelés nagyobb felületre való átadása volt.

Lámpás – Laterna: a kupola tetejének kör alakú nyílása (opeion) fölötti kis építmény, amelynek ablakain át a kupola világítást kaphat.

Lizéna – a homlokzatot tagoló, enyhén kiugró függőleges félpillér, lábazat és fejezet nélkül.

Lunetta – Ajtó, ablak feletti kisméretű íves záradékú mező, legtöbbször díszítetten.

Meander – A szeszélyesen kanyargó kis-ázsiai Maiandrosz folyóról elnevezett geometrikus díszítőmotívum.

Mérmű – A német Masswerk magyar megfelelője, kőrács, vagy köcsipke. A gótikus építészett kedvelt építészeti eleme, az ablakok nyíláskeretének főprofiljából kifejlesztett másodlagos, és ezekből továbbfejlesztett harmadlagos profilokkal, azaz kisméretű – kimért – művekké, két-, három-, többkarélyos, vagy halhólyag alakú rajzolatokkal köből kifaragott, gazdag hatású rácsok.

Mihrab – Rendszerint díszes ornamentikájú falfülke a török templomban, amelyet mindig Mekka felé mutató irányba alakították ki. Nálunk délkelet irányban.

Négyzet – Az egyenlő magas főhajó és kereszthajó metszése a román kori templomépítészetben, amelyet gyakran toronnyal – úgynevezett négyzeti toronnyal – is hangsúlyozták.

Nyeregtető – Egy közös gerinc felé emelkedő, két tetősíkból álló leggyakoribb tetőforma, amelynek keskeny oldalai lehetnek függőleges oromzattal kialakítottak, vagy levágtottak (kontyolás).

Ókeresztény építészet – A késői antik építészetnek a korai keresztény vallási és közösségi igényeinek szolgálatában kialakult építésze, a középkori építészet közvetlen előzménye. Különösen a kelet-római birodalomban éles határ nélkül ment át a 6. században a bizánci építészetbe. A főbb típusok: az antik profán bazilikából, illetve paloták termeiből kialakuló bazilika; a mártírkultusz szolgálatában álló, centrális felépítésű mártírion, amelynek formája a baptisteriumok (keresztelőkápolna) típusát is meghatározza; s a mindig központi, confessióval rendelkező temetői bazilika.

Oltár – A katolikus templomban a miseáldozat bemutatására szolgál, amely alépitményből (stipes) és rajta az asztallapból (mensa) áll. A román kortól kezdve az oltárt a szentély középvonalában, az apszis keleti falához közelebb, gyakran egészen a falhoz építve helyezték el, fölötte a templom névadó szentjének tiszteletére emelt festmény, vagy szobor. Ennek keretépítménye az ún. oltárfelépítmény (retábulum), alatta az oltár gyakran a felépítmény lábazatához tapadó koporsó alakban kiképzett. Az oltár és a retábulum közötti részt nevezik predellának. A gótikus oltárok legszebb típusa a szárnyas oltár, kétoldalról behajtható szárnyakkal. A II. Vatikáni Zsinat liturgikus reformja óta 1965-től a miséző római katolikus pap a szertartást a hívők felé fordulva az előoltárnál végzi.

Oratórium – A szentély emeleti falából nyíló helyiség, a templom kegyura, vagy a király számára fenntartott imaterem.

Oromzat – vagy oromfal, a nyeregtető ház végfala. Lehet egyszerű háromszög alakú, követheti a tető (manzárd) alakját, lehet köríves vagy lépcsős szegélyű, és lehet a csúcsán levágtott, azaz csonkakontyos.

Oszlopszék – Az oszlopok alá helyezett négyzethasáb alakú elem lábazati és zárótagokkal (piedesztál).

Övpárkány – Kis kiüléssű, néhány tagozatból álló párkány, az épülethomlokzat tagolására.

Palánk – Paliszád, a vár, vagy egy település védelmének legegyszerűbben és leggyorsabban megvalósítható formája. Állhat földbe ástott hegyes karók egy vagy több sorából, de lehet földsáncsal, árokkal kombinált, magasabbra emelt védőfolyosóval készült is, amikor a sánc a gerendákból összerótt (ún. rótt palánka) sorok közé döngölt nedves földből épült.

Pálca(tag) – Domború, rendszerint körív profilú, vékonyabb építészeti tagolóelem.

Párkány – Az épület homlokzatát lezáró koronázópárkány vagy főpárkány, de lehet ablakpárkány, vagy az épülethomlokzat vízszintes tagolására húzott, kisebb kiüléssű egyszerű könyöklőpárkány, vagy övpárkány.

Pilaszter – A falból kisebb vagy nagyobb mértékben előálló függőleges, úgynevezett falpillér, amelynek fejezete és lába van.

Pillér – Falazott támasz nyílások (ajtók, ablakok) között, négyzet vagy sokszög alaprajzzal.

Portál(e) – A latin kapu – porta – szóból származik, a monumentálisan kialakított kapuzatok elnevezése. Újabb értelmezése: az üzletek bejárati és kirakati nyílásainak kiképzését nevezik így.

Puttó – Kis pufók meztelen angyalok.

Rehabilitáció – Leromlott történelmi városok, városrészek felújítása azért, hogy a magasabb elvárásoknak megfelelően, be tudják tölteni eredeti szerepüket. A rehabilitációnak a műemlékvédelem szabályai és elvei szerint kell történnie.

Rekonstrukció – Kísérlet az eredeti épület vagy épületrész visszaállítására, amelyet az idők során megváltoztattak, részben megsemmisítettek. A konzervatív műemlékvédő szakemberek véleménye szerint minden rekonstrukciót eleve ki kell zárni.

Restaurálás – vagy helyreállítás a megsérült, vagy időközben helytelenül átalakított épület eredeti állapotának a lehetőségekhez mérten hűséges visszaállítása. Műemlék épület esetében azon beavatkozások összessége, amelyekkel feltárják és konzerválják annak esztétikai és történelmi értékét, és hatásosabban juttatják érvényre azokat. Szükség esetén kiegészítést is alkalmazhatnak.

Rizalit – A homlokzatsík elé ugró épületrész, amely az épület hosszan elnyúló síkját tagolja.

Rozetta – Stilizált rózsza; többnyire kerek, néha szögletes, karélyos szélű díszítmény.

Rózsablak – A román kori építészetben a templom főbejárata fölötti, nagyobb méretű kerek ablak, amelyet a kerék küllőire emlékeztető oszlopocskák, ívek tagolnak. A gótikában a küllős kerék alakból változatos kőrác lesz, amelynek sugaras besztása rózsásra emlékeztet.

Rusztika – Kváder (faragott kő), vagy terméskőből készített falazat. Leggyakrabban az épület lábazataként, annak földszinti falán, kapuk, ablaknyílások keretként alkalmazják.

Sgraffito – Olyan két- vagy többszintű faldíszítés, amelyben két vagy több eltérő színű vékony vakolatréteget hordanak fel egymásra, majd a kívánt szint takaró réteget eltávolítják.

Stukkó – Gipszes mészhabarcs díszítmény.

Süveg – Süveg alakú boltozat, vagy annak egy része, illetve a bordás boltozatnál a bordák közötti mezőnek a neve: boltsüveg.

Szemöldök – Egyenes vagy íves záródása az ajtó- vagy ablaknyílásnak.

Szentély – Legtöbbször a templom keleti felének záródását alkotó térrész, amelyben az oltár és annak felépítménye van. Szűkebb értelemben a templom apszisa. A templomhajótól a diadalív választja el.

Szentélykörüljáró – A mellékhajó folytatása a szentélyzáradék és a kórus körül. A késő gótikus csarnoktemplomokban a középtérrel azonos magasságú boltozás fedi.

Szentélyzáródás – A szentély végfalának térformája, aszerint, hogy alaprajza egyenes (egyenes záródás), vagy félkör (félköríves) záródás, vagy körszeletíves (szegmens-záródás). A gótikus templomok többségénél a szentélyzáródás sokszögű, például a nyolcszög öt oldalával, a tízszög hét oldalával záruló szentély stb.

Támív – A középkori templomoknál a főhajó keresztboltozatai oldalnyomásának ellensúlyozására építették. A gótikus építészetben a bazilikális épületek mellékhajói

felett a szabadon álló támpillérekről induló 1/4 körívnyi, vagy ahhoz közeli boltív, amely oldalnyomásával ellensúlyozza a boltozat oldalnyomását.

Támpillér – A gótikus építészet jellegzetes eleme, a keresztboltozatok bordái által a templom oldalfalaira átvitt terhelés ferde irányú – oldalirányú – nyomásának felvételére. A támpillér lehet egyszerű négyszög keresztmetszetű hasáb, legtöbbször azonban lefelé lépcsősen vastagszik.

Tengely – Axis: Olyan vízszintes vagy függőleges vonal, amelyhez az építészeti alkotás viszonyul.

Teremtemplom – A templom leggyakoribb megjelenési formája. Hosszsztegyenes, egyetlen terű (egyhajós) belsővel, általában egyenes, vagy félköríves záródású szentéllyel. A román korban, a gótikában, sőt a barokkban és a késő barokkban, de a klasszicizmus építészetében is kedvelt.

Tető – Az épület csapadéktól való megóvására készített faszerkezet, amelynek idomai az épülethez igazodnak. A tető formáját az épület alaprajza, a fedélszerkezet anyaga, a tetősíkok száma, alakja, hajlása és kapcsolódása határozza meg.

Timpanon – A nyeregtetős épületek egyenlő szárú háromszög alakú, párkánnyal keretelt orommezője, amelyet gyakran szobrászati dísszel töltöttek ki. Ablak- és ajtónyílások felett a keretelés részeként is gyakran alkalmazzák a timpanont íves záródással és nyitott timpanon alakban.

Tojássor – Tojásléc: párkánydísz, amely leggyakrabban domború tagozaton egymással váltakozó tojásdad és lándzsahegy alakú elemekből áll, gyöngyosoros szegélykeretben.

Tölcserbéllet – A középkori építészetben gyakori a tölcserés, vagyis a fal külső síkja felé rézsűsen kiszélesedő falnyílásbéllet, azaz a nyílásnak kifelé, illetve befelé egyformán kiszélesedő alakja. Jellemző a román kori építészet ablakaira.

Traktus – Két hosszirányú főfal közötti szakasz. Nagyobb épületeknek középső szobasorai (középső traktus), vagy szélső, általában derékszögben álló (szélső traktus) része. Egy épület külső traktusa a homlokzat felé eső szobasor, a belső traktus az udvar felé eső része.

Trecento – Az olasz művészetben a 14. század megjelölése.

Triglif – A dór oszloprend párkányfrízén az oszlopok fölött és az oszlopközök felezésében a fríz síkjából kiemelkedő kőhasáb.

Tumba – Négyszögű síremlék, a sír zárólapján gyakran az elhunyt domborművével.

Tükör – Egy-egy homlokzati, mennyezeti vagy oldalfalat alkotó síknak mélyebb síkú táblája, amelyet gyakran plasztikus elemekkel kereteztek.

Vimperga – Díszítőoromzat ajtó- és ablaknyílások fölött. A meredek, egyenlő szárú háromszög alakú, általában áttört vagy vakmérműves orommezőt kúszólevelés, rézsűs párkányok, kétodalt fiatornyok, csúcán keresztvirág díszíti.

Voluta – Csigavonalú építészeti elem vagy díszítőmotívum. A jón és a kompozit oszlopfők jellegzetes eleme. A reneszánsz után bazilikális templomok főhomlokzatán, az alacsonyabb mellékhajóknak a főhajóhoz való átmenetén, lépcsős oromzatkon átmeneti tagként általánosan alkalmazták.

Könyvészet:

- Bakos Ferenc: Idegen szavak és kifejezések szótára. Akadémiai Kiadó, Bp. 1989.
Éber László: Művészeti lexikon. Merényi Kiadó, Bp. é.n.
Gerő László: Magyar műemléki ABC. Műszaki Könyvkiadó, Bp. 1984.
Zádor Anna: Építészeti szakszótár. Corvina Kiadó, Bp. 1984.

TARTALOM

ELŐSZÓ	5
A ROMÁN KORI VÁRBELI SZÉKESEGYHÁZ	7
A székesegyház építését megelőző és követő történelmi események rövid összefoglalása	7
A katolikus püspökség megalapítása.....	7
Szent László kötődése Váradhoz.....	9
A város alapításáról.....	10
A tatár hordák váradi pusztításai.....	12
A román kori székesegyház	14
Feltételezések a székesegyház építésének befejezéséről.....	14
Háromhajós, négytornyú székesegyház.....	15
Egyhajós, négytornyú székesegyház.....	16
Vélemények a román kori székesegyházról a 20. század végén.....	18
Összegzés.....	22
A GÓTIKUS VÁRBELI SZÉKESEGYHÁZ	24
A tatárdúlástól a török hódoltság kezdetéig terjedő évszázadok eseményeinek rövid összefoglalása	24
A tatárdúlást követő újjáépítés, és az egyházmegye újraterelítése.....	24
Királyi zarándoklatok Szent László sírjánál.....	24
Várad Zsigmond király, német-római császár korában.....	28
A váradi egyházmegye Vitéz János püspöksége alatt.....	31
A Körös-parti város Mátyás király korában.....	33
A Dózsa-féle parasztháborút megelőző és követő évtizedek.....	35
Várad két király és két püspök alatt.....	37
A protestáns Várad.....	41
A gótikus székesegyház	48
A káptalan Chartuláriumának tudósítása.....	48
A székesegyház hosszanti bővítéséről.....	48
A tornyok kérdése.....	51
Egy „másik” templom építése, amely nagyságával körülölelte a korábbi.....	54
Összegzés.....	57
A székesegyház további története.....	58
IDEIGLENES SZÉKESEGYHÁZ A VÁROSBAN	62
A török fennhatóságtól a város újjászületésének kezdetéig	62
A török uralom harminckét éve.....	62

A keresztény csapatok visszafoglalják Váradot.....	63
A város újraterelítése, az ostromkárók felszámolása.....	64
A mai városkép kialakulásának kezdetei.....	65
Az egykori Szent Brigitta-templom.....	67
A SZENT LÁSZLÓ TÉRI SZÉKESEGYHÁZ.....	69
A barokk Nagyvárad kialakulása.....	69
Várad a kurucok ostromgyűrűjében.....	69
A városi élet áttekintése a 18. század utolsó harmadáig.....	69
A kurucok ostromát követő egyházi építkezések.....	71
A szálkapusztai székesegyház és püspöki palota építése.....	76
A Szent László-templom, a második ideiglenes székesegyház.....	78
A templom építésének története.....	78
A templom külső leírása.....	80
A templombelső, díszítése, művészi értékei.....	82
AZ ÚJKORI SZÉKESEGYHÁZ.....	85
A barokk Nagyvárad.....	85
A város fejlődése a 18. század utolsó harmadában.....	85
Katolikus egyházi építkezések a 18. század utolsó harmadában.....	86
A római katolikus bazilika bemutatása.....	90
A székesegyház építésének története.....	90
A székesegyház külső leírása.....	95
A székesegyház belső leírása.....	97
A székesegyház díszítése, művészi értékei.....	99
Jegyzetek	108
Felhasznált irodalom	
Az idézett művek rövidítésjegyzéke.....	133
Az építészeti szakkifejezések magyarázata.....	139
A SZERZŐ EDDIG MEGJELENT MUNKÁI.....	149

A SZERZŐ EDDIG MEGJELENT MUNKÁI

ÖNÁLLÓ KÖTETEI

- Nagyvárad római katolikus templomai* Literatus Nagyvárad, 1992.
Hogy látva lássanak... Ady Endre Nagyváradon Széphalom Könyvműhely Budapest, 1993.
Nagyvárad építészeti emlékei a barokktól a szecesszióig Convex Kiadó Nagyvárad, 1994.
Nagyvárad református templomai KRE. Nagyvárad, 1996.
A nagyvárad-olaszi református templom (Erdélyi műemlékek – 25.) Kolozsvár, 1996.
Félixfürdő (Partiumi füzetek – 3.) PBMEB. Nagyvárad, 1998.
Nagyvárad építészeti emlékei a barokktól a szecesszióig (Második bővített kiadás) Convex Kiadó Nagyvárad, 1998.
Mesélő képeslapok. Nagyvárad 1885–1915. Noran Könyvkiadó Budapest, 2002.
Ady Erdélyben Noran Könyvkiadó Budapest, 2003
Városvédő írások Prolog Kiadó Nagyvárad, 2003.
Trei secole de arhitectură orădeană (Nagyvárad építészetének három évszázada) MTCr. Nagyvárad, 2003.

TÁRSSZERZŐKÉNT MEGJELENT KÖTETEI

- Ady Endre Liceum – Emlékkönyv* Analog Kiadó Nagyvárad. 1993.
Istoria oraşului Oradea (Nagyvárad városának története) Cogito Kiadó Nagyvárad, 1995.
Nagyvárad – városismertető EKE. Nagyvárad, 1998.
Püspökfürdő (Partiumi füzetek – 9.) PBMEB. Nagyvárad, 1999.
Nagyvárad – Városnéző séta Participatio Alapítvány Nagyvárad, 2002.
Oradea – Tur de cunoaştere al oraşului Participatio Alapítvány Nagyvárad, 2002.
Nagyvárad-Oradea – Sightseeing tour Participatio Alapítvány Nagyvárad, 2002.
Bihar megye útikönyve – Nagyvárad, Érmellék, Berettyó völgye, Hegyköz Prolog Kiadó Nagyvárad, 2004.

GYŰJTEMÉNYES KIADVÁNYOKBAN MEGJELENT TANULMÁNYOK

Az újvárosi református templom. In: *Boldog Várad* Héttorony Kiadó Budapest, 1992.

Nagyvárad újkori temetőinek kialakulása. In: *Hol sírjaink domborulnak* (Partiumi füzetek – 7.) PBMEB. Nagyvárad, 1999.

Nagyvárad barokk művészete In: *Barokk utak. A barokk Európa és Debrecen–Nagyvárad* Debrecen, 2000.

Nagysándor József emléktáblája. In: *A szabadságharc zászlaja alatt* (Partiumi füzetek – 13.) PBMEB. Nagyvárad, 2000.

A két Rimanóczy. In: *Városok és Műhelyek a századfordulón* Konferencia a kiegyezés utáni magyar építészetéről – 1867–1914. Budapest, 2000.

Iszlám építészet Váradon. In: *Történeti tanulmányok X.* (A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa) Debrecen, 2002.

A mai Nagyvárad barokk és klasszicizáló barokk építésze. In: *A műemlékvédelem fölöttébb szükséges voltáról* (Partiumi füzetek – 23.) PBMEB. Nagyvárad, 2003.

Clădirea Primăriei municipiului Oradea. Istoric. Arhitectură și stil – Nagyvárad, városháza. Története. Építésze és stílusa. In: *Oradea – Pagini de istorie – Nagyvárad – Történeti fejezetek* Editura Muzeului Țării Crișurilor. Oradea, 2003.

ÉVKÖNYVEKBEN, FOLYÓIRATOKBAN MEGJELENT JELENTŐSEBB CIKKEK, TANULMÁNYOK

Nagyvárad barokk műemlékei. In: *Erdélyi Gyopár* Kolozsvár, 1992. 3. szám.

A Szent László tér kialakulása. In: *Bihari Napló Kalendárium* Nagyvárad, 1996.

Szent László alakja a nagyváradai köztéri szobrászatban. In: *Bihari Napló Kalendárium* Nagyvárad, 1997.

Református egyházi építkezések Nagyváradon a 16–17. században. In: *Református Kalendárium* Nagyvárad, 1997.

Köszínház születik Nagyváradon. In: *Bihari Napló Kalendárium* Nagyvárad, 1998.

Ady és a nagyváradai házak. In: *Bihari Napló Kalendárium* Nagyvárad, 1999.

Nagyvárad református templomai. In: *Református Szemle* Kolozsvár, 1. sz. 1999.

Nagyvárad köztéri szobrai. In: *Bihari Napló Kalendárium* Nagyvárad, 2000.

A két Rimanóczy (rövidített változat) In: *Országépítő (Építészet, Környezet, Társadalom)*. A Kós Károly Egyesület folyóirata XIV. évf. 4. sz. 2000.

Vágó József váradi munkássága. In: *Várad (Irodalom, Művészet, Társadalom, Tudomány)* Nagyvárad, 1. sz. 2002.

Ady és a váradi kávéházak. In: *Várad (Irodalom, Művészet, Társadalom, Tudomány)* Nagyvárad, 2. sz. 2002.

Ady Margittán. In: *Várad (Irodalom, Művészet, Társadalom, Tudomány)* Nagyvárad, 4. sz. 2002.

A török világ építésze Nagyváradon In: *Várad (Irodalom, Művészet, Társadalom, Tudomány)* Nagyvárad, 2. sz. 2003.

Százéves a nagyváradi evangélikus templom. In: *Várad (Irodalom, Művészet, Társadalom, Tudomány)* Nagyvárad, 3. sz. 2003.

115 éves a nagyváradi Bémer tér. In: *Várad (Irodalom, Művészet, Társadalom, Tudomány)* Nagyvárad, 4. sz. 2003.

Ady Endre csucsai presbiter volt. In: *Református Kalendárium a 2004. évre* Nagyvárad, 2003.

Százéves a nagyváradi városháza. In: *Várad (Irodalom, Művészet, Társadalom, Tudomány)* Nagyvárad, 5. sz. 2003.

Feltárták a nagyváradi városháza falfestményeit. In: *Várad (Irodalom, Művészet, Társadalom, Tudomány)* Nagyvárad, 6. sz. 2003.

NAPILAPOKBAN MEGJELENT JELENTŐSEBB ÉPÍTÉSZETI JELLEGŰ ISMERETTERJESZTŐ ÍRÁSOK

Vigyázó kövek [A heti rendszerességgel megjelenő helytörténeti tematikus oldal keretében a város műemlék épületeit bemutató cikkek] 50 rész. In: *Bihari Napló* Nagyvárad, 1990. április 13. – 1992. december 9.

Mesélő képeslapok. 175 rész. In: *Bihari Napló* Nagyvárad, 1992. július 21. – 2002. április 27.

Múltidéző fényképek. 142 rész. In: *Bihari Napló* Nagyvárad, 1994. június 11 – 2002. április 27. között.

Szakraális építészet Váradon. 25 rész. In: *Bihari Napló* Nagyvárad, 1997. február 7. – 1998. február 17., valamint többszáz kisebb helytörténeti, urbanizációs, műemlékvédő, építészeti jellegű újságcikk a *Bihari Napló* 1990–2004 közötti évfolyamaiban.

Készült a nagyváradai Europrint nyomdában
Felelős vezető: Derzsi Ákos

A Partiumi Füzetek kiskönyv-sorozatában eddig megjelent munkák:

1. Borbély Gábor – Csernák Béla: **Bihar**
2. Kordics Imre: **Sírok, sírjelek a Várad-Olaszi temetőben**
3. Péter I. Zoltán: **Félixfürdő**
4. Dánielisz Endre: **Nagyszalonta – városismertető**
5. Benedek Zoltán: **Nagykároly – református templom**
6. Bessenyei István: **Sarmaság**
7. **Hol sírjaink domborulnak – partiumi temetők** (gyűjteményes kötet)
8. Major Miklós: **Szilágyság – tájak, műemlékek, emlékhelyek**
9. Dukrét Géza – Péter I. Zoltán: **Püspökfürdő**
10. Dánielisz Endre: **„Csonkatorony nyúlik a felhőbe...”**
11. Bunyitay Vince – Fodor József: **Székesegyházi Bazilika – Nagyvárad**
12. Alexandru Pop: **Varadinum – a vizek határolta város és vár**
13. **A szabadságharc zászlaja alatt** (gyűjteményes kötet)
14. Jancsó Árpád: **Rajtuk taposunk – A Bánság útjai a 19. században**
15. Kupán Árpád: **Mezőtelegd iskolatörténete**
16. Csilik József: **István király Szent Jobbja és Szentjobb község története**
17. Emődi János: **Erdélyi barlangfeliratok a 16–20. századból**
18. Szabó István: **Ottomány** (kismonográfia)
19. Csorba Mihály: **Érsemjén** (kismonográfia)
20. **Turulmadaras emlékműveink** (gyűjteményes kötet)
21. Dr. Mózes Károly: **A nagyvárad egészségügyi oktatás történetéből**
22. **Rév, Erdély sziklakapuja**
23. **A műemlékvédelem fölöttébb szükséges voltáról**
24. Nánási Zoltán: **Dr. Andrássy Ernő az Érmellék utolsó polihisztora**
25. **Nagyvárad tudós püspökei**
26. György Irén: **Szalacs** (kismonográfia)
27. Antal Béla: **Biharpüspöki**
28. Balláné Bakó Erzsébet – Török Ferenc: **Albis** (kismonográfia)
29. Pásztai Ottó: **„Aki fényt hagyott maga után...”**

